

A kötet tanulmányai a kelet-európai államok történelmének egyes problémaköreire átvizsgálják a történetírás és a nemzetállami legitimitáció közötti kapcsolatot. A rendszerváltás utáni régi-új nemzetállamok nemzeti közösségeinek létrehozásában – a 19. századhoz hasonlóan – a történészekre kitüntetett szerep hárult. A kötet tanulmányai is jelzik a sokirányú tevékenységet az új, „nemzeti” múlt létrehozására. A volt Jugoszlávia német kisebbségéről és a szovjet hazafiságról szóló tanulmányok még az államszocialista korszak történetírásaira tekintenek vissza és jelzik a téma folyamatosságát a térségben. Lengyelország történetéből Pilsudski megítélése, Ukrajna történetéből a golodomor kérdésköre, Szlovákia történetéből Štúr és a kereszténység felvételének problematikája, Magyarország történetéből a délvidéki hideg napok és Trianon szerepe a kötetben.

2700 Ft

ISBN 978-963-236-720-0

A NEMZETI MÍTOSZOK SZERKEZETE ÉS FUNKCIÓJA KELET-EURÓPÁBAN

A NEMZETI MÍTOSZOK SZERKEZETE ÉS FUNKCIÓJA KELET-EURÓPÁBAN

Szerkesztette: Szalai László

L'Harmattan

ELTE - BTK - Kelet-Európa Története Tanszék

A nemzeti mítoszok szerkezete és funkciója Kelet-Európában

KELET-EURÓPAI TANULMÁNYOK VIII.

STUDIA EUROPAE ORIENTALIS VIII.

Sorozatszerkesztő:
Krausz Tamás

A SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT KÖTETEK:

**A történetírás új tendenciái a rendszerváltás után
Kelet-Európában**

(Szerkesztette: CSAPLÁR-DEGOVICS KRISZTIÁN és KRAUSZ TAMÁS)

A játék hatalma: FUTBALL-PÉNZ-POLITIKA

(Szerkesztette: KRAUSZ TAMÁS és MITROVITS MIKLÓS)

1968: Kelet-Európa és a világ

(Szerkesztette: BARTHA ESZTER és KRAUSZ TAMÁS)

**Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások
Kelet-Európában 1989 után**

(Szerkesztette: JUHÁSZ JÓZSEF és KRAUSZ TAMÁS)

1919: A Magyarországi Tanácsköztársaság és a kelet-európai forradalmak

(Szerkesztette: KRAUSZ TAMÁS és VÉRTES JUDIT)

Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról

(Szerkesztette: KRAUSZ TAMÁS, MITROVITS MIKLÓS és ZAHORÁN CSABA)

Határokon túl. Tanulmánykötet Mark Pittaway (1971–2010) emlékére

(Szerkesztette: BARTHA ESZTER és VARGA ZSUZSANNA)

KELET-EURÓPAI MONOGRÁFIÁK:

BARTHA ESZTER: **A munkások útja a szocializmusból
a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989**

BARTHA ESZTER: **Magányos harcosok: Munkások a rendszerváltás utáni
Kelet-Németországban és Magyarországon**

A nemzeti mítoszok szerkezete és funkciója Kelet-Európában

*Az ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék által szervezett
2012. október 5-i Történelem és emlékezet.
A nemzeti mítoszok szerkezete és funkciója című
konferencia anyaga*

Szerkesztette
SZALAI LÁSZLÓ

L'Harmattan Kiadó–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék
Budapest, 2013

A kötet megjelenését támogatta:
az ELTE BTK HÖK, az ELTE EHÖK
és a Terra Recognita Alapítvány

Készült az ELTE BTK
Kelet-Európa Története Tanszék Műhelyében

© L'Harmattan Kiadó, 2013
© ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2013
© Szerzők, 2013

Szerkesztő: Szalai László
Olvasószerkesztő: Bóka Gábor

ISSN 1789-8641
ISBN 978-963-236-720-0

A kiadásért felel Gyenes Ádám és Krausz Tamás
A Kiadó könyvei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: 267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

Párbeszéd Könyvesbolt
1085 Horánszky utca 20.
www.konyveslap.hu

TARTALOMJEGYZÉK

Krausz Tamás: Előszó • 7

Magyarország

Zahorán Csaba: A trianoni labirintus • 9

*Dobrowiecki Péter: Szemet-szemért: a délvidéki „hideg napok”
és az azt követő jugoszláv megtorlásokat övező
mítoszok a magyar történetírásban • 55*

*Mezei Bálint: New inter-party relations
of the Hungarian Socialist Workers' Party
after the Prague Spring • 65*

*Binder Mátyás: „Közös a kultúránk, az eredetünk
és a nyelvünk, egy nemzet vagyunk”
A roma nemzeti narratíva vitatott kérdései
a történetírás tükrében • 99*

Balkán

Ivan Dragov: Az ősi bolgárok a bolgár történelmi irodalomban • 121

*Bezzegh Alpár: Mítosz és valóság: az 1945 utáni
jugoszláv történetírás képe
a hazai német kisebbségről • 136*

Lukács B. György: Horvátország, 1971: viták a horvát tavasz körül • 161

6 • TARTALOMJEGYZÉK

Közép-Kelet-Európa

*Pintérné Kazán Beáta: A magyarok hittérítéséről a 10. században
(a magyar és szlovák történetírás
e témáról a 19. század második felében
és a 20. század elején) • 176*

*Slávka Otčenášová: Egy új mesternarratíva felé:
a szlovákiai történelemoktatás
egy vitás kérdése a rendszerváltás után • 182*

*Győrfi Lajos: Piłsudski megítélése a lengyel történészek körében
1989 után • 191*

*Bózsó Péter: Štúr, mikrotörténelem, nemzeti kánon,
mítoszok • 211*

Szovjetunió

Szalai László: A patriotizmus a szovjet történetírásban • 221

*Pölhe Dóra: Népiertás vagy a szovjet mezőgazdaság csődje?
– A „golodomor” kétféle megközelítésben • 248*

Név- és helymutató • 262

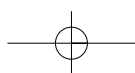
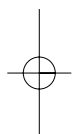
A kötet szerzői • 271

ELŐSZÓ

A 19-20. század európai történetén végighúzódik az uralkodó osztályok hatalmi elitjeinek az a törekvése, hogy legitimációs törekvéseiket történetileg is alátámasszák. Ez a tendencia a 21. században is folytatódik átalakult formákban és módokon, de ha lehet, még intenzívebben, még gátlástalanabban, mint a 20. század vége felé. E legitimációs törekvés nem tisztel sem tudományt, sem erkölcsöt. Különösképpen Európa keleti felén dívik a történetírás hatalmi gleichschaltolása mindenekelőtt a nemzeti eszme hatóerejével visszaélve. Az uralkodó osztályok politikai reprezentációja napjainkban is igényt formál arra, hogy a nemzeti ideológia egy historizált formáját a hivatalosság látszatával ruházza fel. A kötet tanulmányai a történetírás tükrében boncolgatják e rendkívül gazdag és ellentmondásos hagyomány számos különféle múltbeli és jelenkori összefüggését a „Trianon-szindrómától” a romák kelet-európai sorskérdéseiig, a bolgár őstörténet interpretációitól a németek kitelepítéséig, a Pilsudski-jelenségtől az ukrainai éhínség értelmezéséig vagy a szovjet patriotizmus ideológiatörténetéig.

Nyilvánvalóan aktuális kötetről van szó, amelyet az ELTE BTK doktori iskolája kelet-európai programjának hallgatói állítottak össze. A tanulmányok többsége a doktori program keretei között formálódott meg, ami egyúttal a korábbi szisztematikus történeti munka gyümölcésének is tekinthető.

Krausz Tamás egyetemi tanár

Zahorán Csaba

A TRIANONI LABIRINTUS

A Trianon-jelenség és okai a mai magyar közgondolkodásban

Sajnos TRIANON igazságtalansága napjainkig kísért. a bősi erőmű, no és a legutóbbi: A VERESPATAKI CIÁN VESZÉLY, mind-mind a trianoni igazságtalanságokra vezethető vissza! Több mint 3 millió magyar él még ma is határainkon túl kisebbségben, korlátok között. Miért éppen „TRIANON” és előzményeit, későbbi hatásait, történelmi fontosságát választottam FŐ-témául? Mert a magyar nép jövője szempontjából az „újabb idők” legtragikusabb történelmi eseménye volt. A trianoni békediktátum mind a mai napig nagy hatással van Magyarország politikai és gazdasági életére. Egyszóval a mai magyarság sorsára.

Trianon az ünnepeinkben és hétköznapijainkban is mindig jelen van, rombolóan ma is itt van. „A múlttól nem kell ma már szólni! A jövőről kell beszélni!” – tanácsolják néhányan. Nem lehet és nem is szabad a jövőről szólni ha nem ismerjük a múlt összefüggéseit.

Azt szeretném elérni, hogy ne úgy nevezzék az Erdélyből haza látogató atyánkfíát vagy leányát hogy: „AZ A ROMÁN!” Nem hiszem hogy ez akkora bűn volna. A bűn és a gyalázat az ami ma MAGYARORSZÁGON a napi sajtóban.

Azóta már gyalázatosabb dolog is megtörtént. 2004. December 5.-én!

Jó volna végre tudomásul venni mindazoknak akik ma a határontúli magyarságról negatívan gondolkodnak hogy ha még szerencsétlenebbül húzzák meg a trianoni határokat ma sok millió magyar kerülhetett volna hasonló sorsra. A „KIS-ANTANT” más határokat akart elérni TRIANONBAN! Nem rajtunk múltott...! Kiszolgáltatottak voltunk az éhes szomszédaink és a bűnös politikusok kénye kedvére.

Igazán nem szeretnék rosszmájú lenni de Szombathely – Debrecen – Szeged – Pécs is lehetett volna „HATÁRONTÚLI”! Íme itt egy korabeli térkép tervezet:

Ezek történelmi igazságok és nem nacionalista uszítások, nemzeti „demagógiák” mint azt néhányan állítják. Csakis a pusztá tények és az végre, ennyi év után a napvilágra kell jutni! Ha Trianonról beszélünk **magyarságtudatunkról** szövegünk.¹

¹ Trianon árnyai. Előszó. (<http://hem.passagen.se/mih1/100.htm> részlet, szövegű közlés – Letöltés: 2013. március 18.)

Igazából Magyarországon sem érdekli Trianon az embereket. Van egy érdekes információelméleti paradoxon: minél több az elérhető információ, annál kisebb az érdeklődés. Igazából Trianon nem egy konkrét történelmi esemény, hanem egy társadalmi frusztrációnak az eredménye, minden rossznak a neve, ami velünk történt. Nagyon keveseket érdekel Trianon, Trianon valami másnak a neve.²

A két idézet – az első egy véletlenszerűen talált honlapról, a másik egy pozsonyi magyar–szlovák történészvitáról származik – jól mutatja, hogy „Trianon” visszatérő motívumnak számít Magyarországon és környékén. Noha már lassan egy évszázada beszélnek, írnak, vitáznak, perlekednek róla, az érdeklődés, amely övezi, még ma sem lankad, sőt... A versailles-i kastély neve ugyanis egy olyan komplex kérdéskört jelöl, amelynek gyökereit valahol a modern nemzetképzés kezdetén, a 18. század végén és a 19. században kereshetjük³, következményeivel ma is szinte nap mint nap szembesülünk – mondhatni „bennünk élünk” –, és kisebb-nagyobb mértékben a közép-és kelet-európai régió szinte összes nemzetét érinti. Trianon a közép-európai nemzet- és államépítések évszázados folyamatának fontos állomása volt, amelyet már az első világháború előtt számos, egymást keresztező nemzeti törekvés bonyolított. A háborút lezáró békerendszer, amelynek a trianoni békeszerződés is a részét képezte, pedig csak tovább bonyolította az addig sem túl egyszerű helyzetet, noha a győztesek – legalábbis a deklarációk szintjén – a nemzeti önrendelkezés elve jegyében stabil és igazságos rendezésnek szánták. Ám a Magyarország számára elfogadhatatlan – mert igazságtalannak érzett – igazságtétel olyan labirintusba vezette a magyarokat és szomszédaikat, amelyből azóta sem sikerült kitalálni. A magyar–szomszéd érdekkülönbségek kuszáját ráadásul tetézik a magyar társadalom megosztottságából fakadó „belső”, magyar–magyar nézeteltérések is. Ember legyen a talpán, aki kiismeri magát

² Ablonczy Balázs felszólalása a Pozsonyi Magyar Intézetben 2012. március 22-én megrendezett *Magyarország arcai, magyar–szlovák fórum a történelmi tudatról* nevű rendezvényen. Szlovák és magyar történészek találkozója Pozsonyban március 22-én. Psenák Ottó, http://watson.sk/index.php?option=com_content&view=article&id=1046:stretnutie-slovenskych-a-maarskych-historikov-22-marca-v-bratislave-szlovak-es-magyar-toerteneszek-talalkozoja-pozsonyban-marcius-22-en&catid=37:default – Letöltés: 2013. március 18.)

³ De akár egészen Mohácsig és a történelmi Magyarország három részre szakadásáig is visszamehetünk.

ebben a kettős útvesztőben: az itt élő népek igazságainak bábeli zűrzavarában és a magyar belviták között. Jelen szöveg ez utóbbival, a magyar–magyar „belvitákkal” foglalkozik néhány szempont alapján.⁴

1. Trianon a magyar közbeszédben

Ebben az írásban – amint az a magyar diskurzusban⁵ bevett – „Trianon” alatt nemcsak a szűken vett békeszerződést, hanem az egész kérdéskört értem, vagyis a történelmi Magyarország felbomlását és máig tartó következményeit (és részben az előzményeit) is ide számítva. Először azt fogom vizsgálni, hogy ki és hogyan beszél ma Magyarországon Trianonról, majd pedig arra keresem a válaszokat, hogyan lehet aktuális, és miért osztja meg a magyar társadalmat ez a több mint kilencven éves téma. Az alább ismerttetendő álláspontok, vélemények csoportosítása kapcsán fontosnak tartom megjegyezni, hogy azokat gyakran nem lehet olyan pontosan elkülöníteni egymástól, ahogy én azt megkísérlem, a szakmai diskurzuson kívül pedig általában nem is artikulálódnak tisztán, és csak töredékesen, utalásokban nyilvánulnak meg.

⁴ Eredetileg egy nagyobb lélegzetű kutatáshoz kezdtem meg az anyaggyűjtést („Trianon a magyar közbeszédben és a történetírásban a rendszerváltás óta”), de nem volt lehetőségem az összegyűjtött anyag teljes és alapos feldolgozására. Jelen szöveg így csak az eredeti szándék *részleges* megvalósulásának tekinthető, bizonyos mértékű átfedésekkel a következő tanulmányommal: Zahorán Csaba: A Trianon-jelenség pozsonyi tükrében. *Történelmi Szemle* (53.) 2011. 4. 591–613. Mivel a trianoni témakörnek hatalmas az irodalma (amelyen belül különösen nagy sebességgel gyarapszik a szűken vett szakirodalomba nem tartozó munkák száma), ezért a jegyzetekben csak azokat a szövegeket tüntettem fel, amelyekre az írás során közvetlenül is támaszkodtam. Ezekon felül eszmefuttatásom elsősorban a *Históriában*, *Rubiconban*, *Trianoni Szemlében*, *Nagy Magyarországon*, *Népszabadságban*, *Magyar Nemzetben*, *Magyar Hírlapban*, *Heti Válaszban*, *Heti Világgazdaságban*, *Mozgó Világban*, a *Hírszerzőn* és az *index.hun* megjelent cikkekre épül. Hasznos bibliográfiai áttekintést ad az ezredfordulók Sziropulosz Archimédész: *Trianon utóélete. Válogatás a magyar nyelvű irodalom bibliográfiájából 1920–2000. XX. Század Intézet*, 2002.; újabban, magyar–szlovák viszonylatban lásd Vörös László: *A történelmi Magyarország szétesése és Trianon. Az 1918–1920 közötti események megjelenítése a magyar és szlovák történetírásban*. *Limes* (24.) 2011. 1. 5–43.

⁵ Jelen vizsgálat elsősorban a magyarországi közbeszédre irányul.

Felülről diktált egyszólamúság – a Horthy-korszaktól a rendszerváltásig

Trianon már a Horthy-korszak elejétől rendkívül fontos téma volt. A Magyarországon 1919-ben hatalomra jutó régi-új elitek ugyanis a Trianon elutasítására épülő sérelmi diskurzusból merítették legitimációjukat. Rendszerük társadalmi bázisát egyrészt a trianoni sérelem külpolitikai vonatkozása segítségével kívánták biztosítani – a külső ellenségekkel szemben nemzeti egységre van szükség –, másrészt belpolitikai, ideológiai kérdéssé is tették a Trianonhoz való viszonyulást – azáltal, hogy a baloldalt okolták a történelmi Magyarország felbomlásáért. A bűnbakképzés, vagyis a felelősség áthárítása azonban önbecsapással is járt. Ahelyett, hogy a Horthy-korszak magyar elitje őszintén szembenézett volna az összeomláshoz vezető, komplex belső okokkal – a háború előtti szociális, politikai feszültségekkel (földkérdés, dzsenteri- és zsidókérdés stb.⁶) és a nemzetiségi politikával (a magyar nemzetállam építése a soknemzetiségű Kárpát-medencében) – csak a külső okra, azaz a háborús vereségre, valamint az ellenségek megkonstruálására koncentrált. Az 1918–1920 közötti történések konzervatív – a trianoni sokkal és frusztrációval is súlyosbított – értelmezése viszonylag egyszerű, és a német tördőfés-elmélettel rokonítható. A történelmi Magyarország összeomlása (feldarabolása) mögött elsősorban a magyarországi szabadkőműves-radikális elemek aknamunkáját és az 1918 ősze után hatalomra került polgári-radikális, szociáldemokrata, majd kommunista irányzatok kudarcos politikáját, valamint a nemzetiségi izgatók és ügynökök, illetve a magyarellenes külső erők (a szomszédos irredenta mozgalmak és a nagyhatalmak) együttes ténykedését látja.⁷ Ez a magyarázat a magyar társadalom – a korban egyébként általánosnak számító – lázas nacionalizmusára épített, tudatosan vagy önkéntelenül figyelmen kívül hagyta az említett belső okokat, és az új helyzetre a revíziót kínálta egyetlen válaszként. A revizionizmust egyfajta hivatalos ideológia szintjére emelő magyar politikai elit magáévá tette ezt a narratívát, így Trianonhoz – egészen a második világ-

⁶ Lásd Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 68–86.

⁷ E szemlélettel kapcsolatban lásd pl. Tormay Cécile *Bujdosó könyv* c. regényét (Lazi Könyvkiadó, Szeged, 2009.), újabban pedig Koltay Gábor *Velünk élő Trianon* c. filmsorozatát (2004) és könyvét uő: *Velünk élő Trianon. Egy film története*. Szabad Tér, 2005.; valamint Raffay Ernő írásait – pl. *Trianon titkai*. Tornado Damenija, Budapest, 1990.; *Szabadkőművesek Trianon előtt*. Kárpátia Stúdió Kft., Budapest, 2010.

háború végéig – szinte csak a kurzus által elvárt és sulykolt teljes elutasítással lehetett viszonyulni. A revizionizmus az egész korszakban mintegy virtuálisan életben tartotta a történelmi Magyar Királyság idealizált, már-már mitizált képét,⁸ hogy előbb vagy utóbb a valóságban is újjáteremthesse az 1918 előtti államot. Igaz, Trianonra azért születtek más válaszok is, ám a régió népeinek összefogását, kiegyezését hirdető nagyobb része is elengedhetetlennek tartotta az önrendelkezés elvének következetes érvényesítését, vagyis legalább a részleges (etnikai alapú) határrevíziót. Kivételt csupán a kommunista internacionalizmus alternatívája jelentett, vagyis hogy az igazságos, osztályok nélküli világban a nemzeti ellentétek saját maguktól eltűnnek. Ezeknek az elképzeléseknek azonban csak kevés híve volt a két világháború közötti időszakban.

A trianoni diskurzus fokozatosan ebben a formában gyökeresedett meg a korabeli közgondolkodásban, kialakítva a nemzeti-konzervatív („jobboldali”) viszonyulás tartósnak bizonyuló kereteit, saját történelemszemlélettel, az abba illő kérdésekkel és válaszokkal, következtetésekkel és érvekkel. A felülről buzgón támogatott-építgetett dacos elutasításnak, önsajnálatnak és a revízióban való hitnek köszönhetően így a két világháború között nem történt meg a trauma valódi, vagyis önreflektív feldolgozása, még kevésbé meghaladása. Sőt, az elitek revizionizmus márkájú iránytűje nemhogy kivezette volna a magyarságot Trianon útvesztőjéből, hanem egy újabb háborús vereség zsákutcájába csalta. És mivel a második világháború után a témát tabusították, majd mellőzték, a továbblépésre később sem nyílt lehetőség. A jobboldali diskurzus így nem újulhatott meg, és továbbra is bolyong a trianoni labirintusban, megterhelve a Horthy-korszak ideológiájával és legendáival. Elemeinek és toposzainak jó része pedig időközben beépült a magyar kollektív tudatba, és ezek mindmáig nagymértékben befolyásolják a társadalom „jobboldali” értékrendet valló szegmensének vélekedését.

A második világháború, pontosabban az 1947-ben megkötött párizsi békeszerződés és a kommunista berendezkedés után gyakorlatilag megfordult a helyzet, legalábbis a felszínen.⁹ Trianon és a Magyarországon kívüli magyar kisebbségek kérdése eleinte tabuvá vált, ami ugyan idővel lassan felengedett, de az államszocialista időszak hivatalos történelemszemlélete sokáig csak egyetlen „legitim” narratívát engedett megfogalmazni a témáról. Ez a háború

⁸ Erre szolgált a Szent István-i gondolat (állameszme) is.

⁹ Somlai Katalin: Trianon a marxista történetírásban. *Limes* (15.) 2002. 2. 51–61.

előtti baloldal nézeteiből indult ki, az internacionalizmusból és a nemzeti kérdés meghaladásának ideológiájából, valamint a heves magyar nacionalizmus visszaszorításának igényéből és az aktuális hatalmi viszonyokból. A Horthy-korszak értelmezéséhez hasonlóan ez a magyarázat szintén meglehetősen leegyszerűsített, de a korábbival teljesen ellentétes volt: a felelős ezúttal elsősorban a történelmi magyar elitek szűklátókörű nacionalizmusa, a dualista rendszer elhibázott nemzetiségpolitikája lett; a bűnbakképzés tehát itt is működött. Ebben a kontextusban minden, a nemzeti eszme által befolyásolt megközelítés gyanússá – nacionalistává, revizionistává, irredentává (és ekképp potenciálisan antiszemitává is) – és kerülendővé vált. A baloldalon fokozatosan rögzült ez a féloldalas, ideologikus megközelítés, amely a nemzeti kérdésre csak doktriner válaszokat vagy az amnézia „alternatíváját” kínálta fel. A szabad véleménycsere (közvita) ismét elmaradt, így nem csoda, hogy Trianon labirintusából a pártállami időszakban sem sikerült megtalálni a kiutat. Ám az a körülmény, hogy a „denacionalizált” magyar közbeszédben továbbra is csak korlátozottan jelenhetett meg Trianon és a nemzeti kérdés, egyre nagyobb feszültséget generált, még a béketábor látszólagos nyugalma ellenére is. Egyrészt azért, mert az 1945 előtti – és a közgondolkodást „csendben” még mindig befolyásoló – nacionalista értelmezés és a felülről sulykolt, hivatalos internacionalista magyarázat között túl nagy volt az ellentmondás, másrészt pedig azért, mert a szocialista rendszernek – ígérete ellenére – mégsem sikerült megoldania a nemzeti problémákat. Sőt, átmenetileg enyhébb időszakok után Csehszlovákiában, de különösen Romániában egyaránt romlani kezdtek a magyarság kilátásai; a szomszédos nemzetállam-építési és modernizációs folyamatok szemlátomást egyre inkább a magyarok rovására érvényesültek. Noha a nyolcvanas évek végére ez a feszültség már a hazai közbeszédben is érezhetővé vált, teljesen csak a politikai rendszerváltást követően törhetett a felszínre. Ugyanakkor a nemzeti kérdés mellőzésének pozitív hozadéka is volt: Trianon kikerülhetett a korábban egyeduralkodó, érzelmektől és pátosztól fűtött, nemritkán hisztérikusan nacionalista megközelítés csapdájából, és fokozatosan megkezdődhetett az egész kérdéskör józan tanulmányozása. Erre ugyan még sokáig csak a tudomány berkein belül kerülhetett sor, ám pl. Ormos Mária, L. Nagy Zsuzsa munkássága¹⁰ megalapozhatta Trianon okainak és következményei-

¹⁰ Legfontosabb kapcsolódó műveik: L. Nagy Zsuzsa: A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918–1919. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965., illetve Ormos Mária: Padovától Trianonig 1918–1920. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984.

nek kritikai szemléletű feltárását. Ennek eredményeképpen lassan létrejött a magyar történészszakmában ma is mérvadónak („fősdornak”) számító nézőpont, amely egyaránt számot vet a történelmi Magyarország sorsát megpecsételő külső körülményekkel (a világháborús vereséggel és a kedvezőtlen nemzetközi helyzettel) és az országot feszegető belső problémákkal (a rosszul kezelt nemzetiségi kérdéssel és a többi megoldatlan társadalmi nehézséggel), mindezt a megfelelő kontextusba (a soknemzetiségű államalakulatok nemzetállamokra való felbomlásának folyamatába) helyezve.

Egy hosszúra nyúlt vita – Trianon a politikai rendszerváltás után

Talán a fenti rövid összefoglalásból is kitűnt, hogy a magyar társadalom a trianoni békeszerződést követő hetven év alatt miért nem tudta feldolgozni a történelmi Magyarország felbomlását. A Horthy-korszakban az elit ezt valójában nem is akarta, hiszen az az új rendezés elfogadását, a Trianonba való „beletnyugvást” és a revízió feladását jelentette volna, az államszocialista időszakban pedig az új elit egy tévesnek bizonyult „stratégiától” – a probléma ignorálásától – várta a megoldást. Mivel a feldolgozás elmaradása nemcsak a Trianonhoz való viszonyulás átideologizáltságából, hanem a két politikai rendszer jellegéből is következett, csak az 1989-90-es politikai rendszerváltástól lehetett lényeges változást remélni. Az alábbiakban arra térek ki, hogy ez mindmáig miért csak felemás eredménnyel járt.

Pedig a liberális demokrácia kiépülése valóban egyedülálló esélyt adott arra, hogy a korábban egyeduralkodó, a történelemszemlélet alakítását és az emlékezetpolitikát monopolizáló elitek által sugallt, illetve engedélyezett Trianonmagyarázatokon túl új, alternatív elbeszélések is megjelenhessenek, és az immár szabad vitából kirajzolódjon a továbblépés iránya. A gyorsan kibontakozó és gyakorlatilag napjainkig tartó vita (vagy álláspontok rivalizálása)¹¹ egyre nagyobb teret nyert mind a közbeszédben, mind pedig a történeti diskurzusban. Viszonylag jól kivehető belőle az a két markáns szemléletű irányzat, amelyek között nyílt rivalizálás folyik a domináns szerepért a történetírásen belül. Az egyiket a professzionális történettudomány elismert művelői alkotják – a témával közvetlenül elsősorban Romsics Ignác, Szarka László, Zeidler Miklós,

¹¹ Vö.: Pók Attila: Miért nem volt történészvita a rendszerváltás utáni Magyarországon? In: uő: A haladás hite. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők a huszadik századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010. 307–308.

Ablonczy Balázs és Salamon Konrád foglalkoznak –, munkásságukat¹² pedig a Kádár-korszakban kialakult, de ideológiailag nem meghatározott és később is tovább finomodó „kritikai” szemlélet jellemzi. A másik csoport többnyire a „hagyományos”, nemzeti megközelítést alkalmazza, Trianon-narratívája sok tekintetben emlékeztet a Horthy-korszak „sérelemi” diskurzusára, vagy egyenesen azt eleveníti fel; nevesebb képviselői például Raffay Ernő vagy Popély Gyula.¹³ Az előbbi irányzat – szakmai teljesítményének és intézményi beágyazottságának köszönhetően – a politikai rendszerváltás után is megőrizte „mértékadó” szerepét, megakadályozva, hogy az inga ismét visszalengjen a nacionalista irányba. Pozícióit ugyan a „sérelemi” irányzat fáradhatatlanul ostromolja, ám mivel egészen a 2000-es évek végéig nem járt sikerrel, kudarcát saját intézményeinek létrehozásával és működtetésével próbálja meg ellensúlyozni.¹⁴ Bár rendszeres e két megközelítés ideológiai (mi több, pártpo-

¹² Ide vágó legfontosabb műveik: Romsics Ignác: A trianoni békeszerződés. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.; uő: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.; uő (szerk.): Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.; Szarka László: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918. Kalligram, Pozsony, 1995.; uő: Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában. Ister, Budapest, 1998.; Zeidler Miklós: A revíziós gondolat. Kalligram, Pozsony, 2009.; uő: (szerk.): Trianon. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.; Ablonczy Balázs: Trianon-legendák. Jaffa Kiadó, Budapest, 2010.; uő: Nyombiztosítás. Letűnt magyarok. Kalligram, Pozsony, 2011.; Bárdi Nándor: Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2004.; uő: Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről. PhD értekezés, Jyvaszkylán, 2012, kézirat, 432.; Salamon Konrád: Nemzeti önpusztítás 1918–1920. Korona Kiadó, Budapest, 2001.; Bárdi Nándor–Fedinec Csilla–Szarka László (szerk.): Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008.

¹³ Lásd pl. Raffay Ernő említett munkáit (5. j.), valamint Popély Gyula: Felvidék 1914–1920. Magyar Napló Kiadó, 2010.; továbbá a *Trianoni Szemle* és a *Nagy-Magyarország* c. lapok egyes írásait, illetve pl.: Raffay Ernő–Szidiropulosz Archimédész (szerk.): Trianon átírta Európát. Trianon Kutatóintézet–Kairosz Kiadó, 2008.

¹⁴ A *Trianoni Szemle* és a *Nagy Magyarország* nevű folyóiratok mellett meg kell említeni a *Trianon Társaságot* (<http://trianontarsasag.info/index.html>) és a 2007-ben létrehozott *Trianon Kutatóintézetet*, de egyes elemeiben a sérelemi szemléletet jeleníti meg a 2004-ben megnyílt várpalotai *Trianon Múzeum* is (<http://www.trianonmuzeum.hu/>). A „trianoni szubkultúrához” kötődnek még pl. az olyan lapok is, mint a *Karpatia* vagy a *Barikád*. Erről lásd még Gyáni Gábor: Nemzet, kollektív emlékezet és public history. *Történelmi Szemle* (54.) 2012. 3. 363.

litikai) címkézése, ez nem állja meg a helyét. Egyes – igaz, nem csekély számú – példákat leszámítva a „sérelemi” szemléletet nem lehet sommásan „revizionistának” vagy „irredentának” bélyegezni, és még tévesebb a „kritikai” megközelítés „(poszt)kommunistaként” való beállítása (noha az előbbi szinte kizárólag „jobboldaliak” képviselik, a „kritikai” fősodorhoz tartozó történészeket nem lehet „baloldaliként” elkönyvelni). Annál nagyobbak viszont a szakmai jellegű különbségek: míg a „kritikai” irányzat kerüli az etnocentrizmust, többnyire kellő önreflexióval és nemzetközi kitekintéssel rendelkezik, a „sérelemi” irányzat egyik jellemző ismérve a nemzeti nézőpont dominanciája, valamint az ebből következő nemzeti elfogultság és a kettős mérce használata.¹⁵ Úgy tűnik, hogy a két csoport eredményei is mások: a „kritikai” megközelítés Trianon tanulmányozása révén a történetek megértése és ezáltal a trauma fokozatos feldolgozása (és árnyalt bemutatása) felé halad, miközben a „sérelemi” szemlélet „igazságkeresése” ellenségek képek kreálásához vagy újjáteremtéséhez, végeredményben pedig a trauma életben tartásához vezet. Ugyanakkor a vita célja szemlátomást nem is a másik „meggyőzése” vagy valamilyen közös vélemény kialakítása, hanem sokkal inkább a történettudomány „fősodrának” uralása. A tét nagy, hiszen ez – az intézmények ellenőrzésén túl – jelentős befolyást biztosít a szakmai berkeken kívüli közgondolkodás, identitásépítés és emlékezetpolitika vonatkozásában is, vagyis meghatározza a jövő nemzedékek történeti tudatát.¹⁶

Ami a tagabban értelmezett közbeszédet illeti, itt az esélyek valamivel kiegyenlítettebbek. Mind a mérvadó „kritikai”, mind pedig a „sérelemi” irányzatnak egyszerre kell túlharsognia a dilettánsok és önjelölt történészek által okozott hangzavart, és megküzdnie nemcsak az egyes – jobb- vagy baloldali – átideologizált értelmezésekkel és mítoszokkal, hanem a korábbi évtizedek során jócskán „denacionalizált” (vagy akár úgy is mondhatjuk, hogy nemzet-tudatában meggyengült) népesség viszonylagos közönyével is. Míg az első két

¹⁵ Erről lásd Zahorán Csaba: A Trianon-jelenség... i. m. 595–597., illetve Szarka László: Párhuzamos jelenségek a magyar és szlovák történetírásban, köztörténetben. Történelmi Szemle (54.) 2012. 3. 469–490.

¹⁶ Érdemes megemlíteni az Egyezzzünk ki a múlttal! Műhelybeszélgetések történelmi mítoszokról, tévhitekről. c., kötetet (szerk.: Lőrinc László, Történelemtanárok Egylete, Budapest, 2010), amely elsősorban (de nem csak) a történelemtanárokat próbálja elérni. Egy még újabb kezdeményezés pedig az interneten próbálja közérthető módon cáfolni a különféle népszerű történelmi mítoszokat, koholmányokat és városi legendákat: <http://tenyleg.com/>

akadály viszonylag egyértelmű, ez utóbbira talán ráfér egy kis pontosítás. A kilencvenes évek elején a magyar társadalom részéről ugyan volt bizonyos érdeklődés és nyitottság a trianoni (és nemzeti) kérdéskör iránt, annak nacionalista taglalására azonban már jóval kevésbé volt fogékony, mint ahogy azt a „séreلمي” diskurzust művelők – beleértve a politikusokat is – remélték (és megkockáztatom, hogy ez ma is így van). Ehhez az érdektelenséghez – amely a témával kapcsolatos ismerethiányban is tükröződik¹⁷ – hozzájárul a globalizációval terjedő fogyasztói életmód is. Mivel Trianon minden egyes évvel távolodik a jelen valóságától, és legfeljebb csak áttételesen befolyásolja a hétköznapiakat (például az egyre inkább eltűnő utazási korlátozások révén), így csak egyes alkalmakkor (például bizonyos évfordulókon) irányul rá a történelemmel nem foglalkozó emberek figyelme. Igaz, az értelmiség, a közéleti (politikai és kulturális) elitek számára változatlanul fontos a téma, de még közülük is sokakat hidegen hagy, hiszen más – például szociális, környezetvédelmi vagy emberjogi – kérdések jobban érdeklik őket (noha Trianonnak ilyen vetületei és olvasatai is vannak), vagy az 1945 utáni reflexeknek megfelelően a magyar nacionalizmus (és említett kísérőjelenségei) veszélyes, ezért kerülendő megnyilvánulásának tartják. Vagy csak egyszerűen unják a „trianoni nyavajgást”, értelmetlen és meddő önsajnálatsnak tartják az ezzel kapcsolatos ügyek felemlegetését.

A rendszerváltással párhuzamosan így ebben a kocsonyás közegben újult ki a vita Trianonról, amely során a diskurzust kétségkívül átszínezték a „séreلمي” („nemzeti radikális”) megközelítést képviselők, „áttörésük” azonban itt sem következett be. Igaz, a kép sokkal vegyesebb lett, mint a történetíráson belül. Ez részben annak is köszönhető, hogy a „séreلمي” szemlélet művelői alkalmassint jobban meg tudják szólítani a szélesebb közönséget, mint a „kritikai” irányzathoz tartozók, közérthetőbb és tetszetősebb magyarázataik pedig népszerűbbek, mint az utóbbiak – gyakran kellemetlen és ellentmondásos kérdésekre is rámutató – munkái.¹⁸ Másrészt a „séreلمي” szemlélet ugyan visszaszorult az általa (újja-) teremtett „trianoni szubkultúrába”, azon belül viszont szabadon érvényesülhetett, és valóságos virágzásnak indulhatott („Trianon-

¹⁷ Lásd pl. Vásárhelyi Mária: Ismeretek és vélemények a magyar történelemről. Trianon. In: uő: Csalóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban. Kalligram, Pozsony, 2007. 76–84., újabban uő: A huszonévesek és Trianon. Élet és Irodalom (55.) 2011. 22.

¹⁸ Lásd a Szakály István rendezte A Trianon szindróma c. film (2006) és Koltay Gábor említett filmsorozatának ismertsége közötti különbséget.

folklór”).¹⁹ A különféle nemzeti ünnepeken és a békeszerződés évfordulóján rendszeressé váltak a nemzeti-nacionalista vagy irredenta szimbolikát (a történelmi Magyarországot ábrázoló plakátokat, Árpád-sávós zászlókat, irredenta kitűzőket stb.) használó szélsőjobboldali politikai csoportok felvonulásai, a könyvpiacra megjelentek a magyar sérelmeket (de csak azokat) gyakran patetikusan és általában egyoldalúan ismertető kiadványok, akár az 1945 előtti új kiadásai, akár vadonatúj művek. Sőt, kifejezetten „nemzeti jellegű” üzletek is nyíltak, amelyekben az antiszemita ponyva, az alternatív (vagy „igazi”) magyar őstörténetet (pl. a „sumér–magyar” rokonságot) bemutató, illetve a napjaink alattomos magyarellenes és/vagy globális összeesküvéseit leleplező írárok mellett nemzeti témájú kitűzők, matricák, ruházat (tarsolylemezek, pólók, pulóverek), térképek stb. tömkelege is kapható. Ez a szubkultúra a politikai rendszerváltást követő első 10–15 évben viszonylag korlátozott hatással, mintegy önmagába zárva létezett. A közbeszédben és köztereken csak időnként – igaz, akkor annál látványosabban – jelent meg, mindazonáltal folyamatosan a „sérelemi” irányzat stabil háttérként működött. A 2000-es évek közepe óta azonban – egy általános jobbratolódási trenddel párhuzamosan – a trianoni szubkultúra falain kívül is egyre nagyobb teret hódít ez a szemlélet, amit a „sérelemi” diskurzus említett intézményesülése és növekvő befolyása is tanúsít. Trianon és a határon túli magyarság témája immár legitimnek számít a közbeszéd szinte teljes spektrumán, de a térhódítás akár szó szerint is érthető, hiszen Magyarország-szerte szaporodnak a trianoni békeszerződést felidéző köztéri emlékművek.²⁰ A kérdés az, hogy ez, a közbeszédben jól érzékelhető folyamat milyen mélyen érinti a magyar társadalmat és a közgondolkodást. Mennyire tekinthető csak átmeneti hullámnak, tényleges ismeretek és valódi azonosulás nélküli múltó divatnak (a fiatalok esetében egyfajta lázadásnak, egyéb szubkultúrákhoz hasonlóan), amellyel a témának a szakmai műhelyekben zajló – és az oktatáson és a médián keresztül szintén érvényesülő – feldolgozása eredményesen veszi fel a versenyt. Erre viszont csak a jövő tud válasszal

¹⁹ Ezzel kapcsolatban lásd pl. Feischmidt Margit: Trianon mint kulturális kód. A nacionalista szubkultúrák identitásipara és társadalmi hatásai. Előadás a „Magyarország felbomlása és a trianoni békeszerződés a magyar és a szlovák kollektív emlékezetben 1918–2010” konferencián, Érsekújvár, 2010. június 24–25. (Az előadás vázlata a szerző birtokában, amiért köszönet illeti Feischmidt Margitot.)

²⁰ E folyamat kezdeti szakaszáról lásd Boros Géza: Trianon köztéri revíziója. *Mozgó Világ* (29.) 2003. 2. 3–21.

szolgálni. A további fejlemények mindenesetre nagyban függnék a politikai helyzet alakulásától – például a nacionalista és nemzeti retorikát használó pártok népszerűségétől – és a gazdasági-társadalmi folyamatoktól.²¹

Ezzel elértünk a rendszerváltás óta tartó Trianon-vita eddigi eredménytelenségének egyik – szerintem központi – okához. Mégpedig ahhoz, hogy a magyar közbeszédet Trianon tekintetében is reménytelenül összezavarják a korábbi törésvonalak mentén folytatott, végeláthatatlan és gyakran öncélúnak tűnő viták, amelyek gyakran inkább magukról az elitekről és érdekeikről szólnak, mintsem a kérdésről. E vitákban a Trianonnak nevezett jelenséghalmoz is lényeges viszonyítási ponttá vált, amelyet az elitcsoportok az utóbbi húszegynéhány év során folyamatosan instrumentalizálnak, különösen külpolitikai, nemzeti és emlékezetpolitikai ügyek formájában. Teszik mindezt gyakran rövid távú érdekek mentén és gátlások nélkül. A rendszerváltás utáni magyarországi jobboldal, vagyis a konzervatív-keresztény-nemzeti pártok²² és híveik számára Trianon egyszerre jelent fontos identitásképző elemet²³ és politikai törzstémát, amelyek segítségével bármikor látványosan megkülönböztethetik magukat a nemzeti érdekeket – szerintük – rendre figyelmen kívül hagyó (vulgárisan: eláruló) erőktől, és amelyeket sikerrel használhatnak a belpolitikában is.²⁴ Tulajdonképpen ugyanígy járnak el a jobboldal populista és szélsőséges csoportosulásai²⁵ is, azzal a lényeges különbséggel, hogy ezt jóval primitívebb

²¹ Ezzel kapcsolatban lásd még Ablonczy Balázs *Trianon-legendák* c. könyvének utolsó fejezetét. Külső szempontból lásd Roman Holec: *Trianoni rituálék, avagy gondolatok a magyar historiográfia egyes jelenségeiről*. Fórum Társadalomtudományi Szemle (13.) 2011. 4. 109–132.

²² A 2000-es évek végéig a Magyar Demokrata Fórum és a Kereszténydemokrata Néppárt, a kilencvenes évek második felétől a Fidesz – Magyar Polgári Párt.

²³ Lásd Feischmidt Margit hivatkozott kutatásait (19. j.).

²⁴ Bővebben lásd Romsics Gergely: *Trianon a Házban*. A Trianon-fogalom megjelenése és funkciói a pártok diskurzusaiban az első három parlamenti ciklus idején (1990–2002). In: Czoch Gábor–Fedinec Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2006. 35–52. A kettős állampolgárságról szóló 2004. december 5-i népszavazásból is tisztán (párt)politikai ütközet lett, nemzetpolitikai baklövésbe torkollva, amelynek hatását később már Trianonhoz is mérték: A második Trianon tanulságai. kitekinto.hu (http://kitekinto.hu/karpat-medence/2009/12/07/a_masodik_trianon_tanulsagai - Letöltés: 2013. március 18.). A nemzeti kérdés és Trianon instrumentalizálására lásd pl.: Kövér László–Veress László: *Mi lesz belőlünk, magyarokból?* Magyar Nemzet 2010. június 4. 6.

²⁵ A kilencvenes években az MDF jobbszárnyából kialakuló Magyar Igazság és Élet Pártja és a Független Kisgazdapárt, a 2000-es évek második felétől pedig a Jobbik Magyarországért Mozgalom és számos kisebb-nagyobb csoportosulás.

formában teszik, és sokkal messzebb is mennek. Mindhárom említett területen folytatott klasszikus sérelmi diskurzusukban nemzeti traumaként kezelik a trianoni kérdéskört, amely itt még hangsúlyosabb szerepet tölt be a közösségépítésben („Magyar az, akinek fáj Trianon”²⁶), esetenként nyíltan irredenta kicsengéssel.²⁷ A szélsőséges nacionalizmus füstje azonban egyelőre mindig nagyobbban bizonyult a lángjánál, az ilyen retorikát alkalmazó erők idővel rendre kifulladásra vagy elkoptak. Ezzel szemben Trianon és a nemzeti kérdés így módon történő instrumentalizálását joggal bírálják és utasítják el a magyar baloldali és liberális pártok,²⁸ illetve a hozzájuk kötődő értelmiségiek, magával a témával azonban már nem igazán tudnak mit kezdeni. Mintegy a múltból megörökölt zavarodottsággal meglehetősen ellentmondásosan viszonyulnak hozzá: vagy inkább kerülik, vagy reflexszerű, doktriner elutasítással reagálnak minden Trianonnal kapcsolatos felvetésre.²⁹ Egy-egy nemzeti témát ugyan néha „balról” is felvállalnak, ám e többnyire bátortalan, a politikai közbeszéd vulgáris hangzavarában túlságosan árnyalt vagy nem igazán meggyőző próbálkozások nem vehetik fel a versenyt még a jobbközép retorikájával sem.³⁰ Ebben az átpolitizált közegben a konstruktív vitát nagyban nehe-

²⁶ Szigethy Márton: „Magyar az, akinek fáj Trianon.” Szébb jövő. (<http://szebbjovo.hu/node/3058> – Letöltés: 2013. március 18.)

²⁷ Lásd pl. Csurka István 2000. június 4-i beszédét a Hősök terén. mandiner.hu (http://mandiner.hu/cikk/20120204_csurka_2000_junius_4_i_beszede_a_hosok_teren – Letöltés: 2013. március 18.) A Jobbik Trianon-diskurzusával kapcsolatban lásd a párt honlapját: <http://jobbik.hu/search/node/Trianon>

²⁸ A Magyar Szocialista Párt és a Szabad Demokraták Szövetsége, újabban pedig a Lehet Más a Politika.

²⁹ Erre példa: Bauer Tamás: Különvélemény jeles napokon. galamus.hu (http://www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=72861:kueloenvelemeney-jeles-napokon&catid=9:vendegek&Itemid=66 - Letöltés: 2013. március 18.). Vö.: Eörsi Mátyás: Az érzelemmentesség iskolája – Bauer Tamás írásához. galamus.hu (http://www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=72933:az-erzelemmentesség-iskolaja-bauer-tamas-irasahoz&catid=9:vendegek&Itemid=66 - Letöltés: 2013. március 18.)

³⁰ Lásd pl. az MSZP 2013. eleji erdélyi látogatását: Elemzés az MSZP nemzetstratégiai programjának margójára. Mensura Transylvanica (http://mensura.ro/iras/elemzes_az_mszp_nemzetstrategiai_programjanak_margojara – Letöltés: 2013. március 18.), illetve Több pénzt adna a határontúliaknak az MSZP. Népszabadság (http://nol.hu/belfold/tobb_penz_t_adna_a_hatarontuliaknak_az_lmp – Letöltés: 2013. március 18.), vagy legújabbban – a vajdasági magyarellen es atrocitások kapcsán – lásd Tamás Gáspár Miklós: Levél a szerb miniszterelnöknek. Népszabadság (http://nol.hu/velemen/20130308-level_a_szerb_miniszterelnoknek – Letöltés: 2013. március 18.)

zíti, hogy – ha a politikai érdekeket félre is tesszük – az évtizedek alatt rögzült, megmerevedett álláspontok miatt a párbeszéd inkább az egymás mellett (vagy ellen) való elbeszélésre emlékeztet. A különböző vélemények könnyen zárt rendszerekké, már-már külön világokká állnak össze, amelyek között szinte már nem is lehetséges az érdemi kommunikáció – ha egyáltalán történik rá kísérlet. A magyar közbeszédre és vitakultúrára jellemző, hogy az eltérő véleményeket az egyes irányzatok fanatikus hívei kevésbé képesek tolerálni, és rendre sommás és totális módon értékelik azokat (így lesz a vitapartnerből „nemzetidegen” vagy „fasiszta”), híven a korábbi – diktatórikus vagy autoriter – rezsimekben kialakult mentalitáshoz. Így nem csoda, hogy a vita tárgya – Trianon feldolgozása – gyakran teljesen elsikkad. Van tehát hova fejlődni.

Bizonytalan egyensúly – Trianon a 2010-es évek elején

A magyarok Trianonhoz való viszonyulása tehát a legkevésbé sem tekinthető egységesnek,³¹ eltérően az 1920 és 1990 közötti időszakok mesterséges – és csak a felszínen érvényesülő – egyszínűségétől. Épp ezért rendkívül nehéz meghatározni egy „magyar” vagy legalább „magyarországi” álláspontot is. A közbeszéd zöme és az 1990 óta hivatalban lévő kormányok politikája valahol a két korábbi – a második világháború előtti és utáni – véglet között mozog, egyszer az egyikhez, máskor a másikhoz kerül közelebb. A trianoni kérdés megítélése a mai magyar közbeszédben egyértelműen „nemzetibb”, mint 1945 után: Trianon mint „nemzeti katasztrófa” van jelen a történelemoktatásban, gyakran ugyanígy utalnak rá a közbeszédben, a határon túli magyarság alakjában pedig rendszeresen jelenik meg a magyar külpolitikában is. Ám a téma felidézése és politikai súlya korántsem éri el azt a mértéket és intenzitást, mint a Horthy-korszakban. Nem egységes ennek a bizonytalan köztes állapotnak a megítélése sem: számos kritika éri azok részéről, akiknek ez már túl sok, mert túlságosan „nacionalistának” tartják (vagyis elsősorban a baloldal és a liberálisok részéről), vagy azokéról, akiknek még mindig nem elég „nemzeti” (a szélső-jobboldalról). Ez az ingatag egyensúly a rendszerváltás óta eltelt húszegynéhány éves időszak eredménye, amely során a diskurzus folyamatosan, újabb és újabb

³¹ Még ha külföldről gyakran annak is tűnik. Magyarországon kívülről – különösen a szomszédos országokból – ugyanis nem látszanak az árnyalatok, hanem csak az a tény, hogy a magyar köztudatban még ma is igazságtalanságként van jelen a trianoni békeszerződés.

elemekkel bővülve alakult, így idővel tovább is módosulhat, mint ahogy az utóbbi években kétségkívül megfigyelhető bizonyos „jobbratolódás”.³² A Trianonhoz való aktuális viszonyulás ellentmondásosságát kiválóan szemlélteti a 2010-ben elfogadott, a „nemzeti összetartozás napjáról” rendelkező törvény és pedagógiai háttéranyaga.³³ Ezek a szövegek, különösen a háttéranyag (amely önmagában is megérne egy alaposabb elemzést) figyelemre méltó egyvelegét alkotják a történetek feldolgozására való dicséretes törekvésnek és a sérelmi diskurzusnak, annak jellegzetes elemeivel (hiányos önreflexió, pátosz, önsajnálat stb.). Nem csoda, hogy számos megalapozott bírálat érte a törvényt és a hozzá kapcsolódó írásokat; mégis, azok hiányosságain túllépve az egész kezdeményezés úgy is értékelhető, mint egy kormányzati kísérlet Trianon „jó” irányban történő tematizálására. Azzal, hogy összekapcsolja és intézményesíti a Trianon-jelenség két, talán legfontosabb összetevőjét – a történelmi Magyarország felbomlását szentesítő békeszerződés aláírásának évfordulóját és a határon túli magyar közösségekkel való szolidaritás vállalását –, egyúttal talán a kérdés méregfogát is segít kihúzni. Hiszen nem a „nemzeti szétszakítotttságra”, hanem az összetartozásra, közösségépítésre helyezi a hangsúlyt, és a sorscapáson való kesergés helyett a továbblépésre ösztönöz, legalábbis a kormányzati szándék szerint. Remélhetőleg a gyakorlatban is ez a szellemiség fog érvényesülni, noha egyelőre gyakran a hagyományos „sérelmi” – vagy egyenesen nacionalista – szemlélet uralja a megemlékezéseket, amelyekre esetenként szélsőséges csoportok is rátelepszenek.³⁴

³² Gyáni Gábor: Nemzet... i. m. 363.

³³ A nemzeti összetartozás napja. Pedagógiai háttéranyag. Készült a Nemzeti Erőforrás Minisztérium megbízásából az Oktatókutató és Fejlesztő Intézetben. 2011. május. (<http://www.kormany.hu/download/o/cd/30000/A%20nemzeti%20%C3%B6sszetartoz%C3%A1s%20napja.pdf> – Letöltés: 2012. június 22.)

³⁴ Lőrinc László: Mit kezdünk a Nemzeti Összetartozás Napjával? Mi segít és mi nem? Történelem-tanárok Egylete (<http://www.tte.hu/tte/morzsak/7493-lrinc-laszlo-mit-kezdjuenk-a-nemzeti-oesszetartozas-napjaval> – Letöltés: 2013. március 18.), ill. Mire hergelik az ifjúságot a „nemzeti összetartozás” napján? Stop.hu (<http://stop.hu/belfold/mire-hergelik-az-ifjusagot-a-nemzeti-osszetartozas-napjan/1047644/?stparts=0> – Letöltés: 2013. március 18.), ill. Így gondoljuk a Trianon traumánkat. Dotoho.blog.hu (http://dotoho.blog.hu/2013/06/18/igy_gondozzuk_a_trianon_traumankat – Letöltés: 2013. június 19.)

2. A magyar Trianon-trauma okai

A következőkben megpróbálom áttekinteni azokat az okokat, amelyek miatt a magyar társadalom mindmáig nem tudta megfelelő módon feldolgozni Trianont, így az ma is aktuális problémaként („traumaként”³⁵) jelenhet meg a magyar történetírásban és a közbeszédben.³⁶ Azokat a legfontosabb sérelmeket veszem itt sorra és próbálom megérteni, amelyek ismerete nélkül nem is lehet megérteni az egész Trianon-jelenséget, és amelyek tulajdonképpen a „sérlemi” diskurzus alapját is képezik. Az egyes tényezőket a trauma kezelésének – szerintem – reálisan is lehetséges módjaival egészítem ki.³⁷

Az igazságérzet sérülése – Trianon mint történelmi trauma

A magyar Trianon-trauma egyik legsúlyosabb, elvi okát az igazságérzet sérülésében kereshetjük, vagyis hogy a békeszerződést a magyarok egyértelmű igazságtalansággént élték meg – és értékelik sokan mind a mai napig. Itt azonban nem árt óvatosnak lenni, mivel a „moralizálással” könnyen ingoványos talajra tévedhetünk. Egyrészt azért, mert az „igazságosság” a történettudomány számára nehezen kezelhető fogalom, másrészt azért, mert az általánosan alkalmazott „nemzeti nézőpont” rendszerint deformálja az értékítéletet, nemzeti elfogultságot és kettős mércét eredményezve az események értékelésekor,

³⁵ Bár vannak, akik kétségbe vonják a trauma kifejezés használatának létjogosultságát. Ezzel kapcsolatban lásd Kovács Éva és Ungváry Krisztián vitáját az *Élet és Irodalom*-ban: Kovács Éva: *Jeder Nachkrieg ist ein Vorkrieg – Trianon traumatikus emlékezetéről*. *Élet és Irodalom* (54.) 2010. 39.; Ungváry Krisztián: *A meg nem értett Trianon*. *ÉS* (54.) 2010. 49.; Kovács Éva: *Csak azért is: neurózis*. *ÉS* (55.) 2011. 4.; Ungváry Krisztián: *Egy hitelrontás ellenében*. *ÉS* (55.) 2011. 10.; Kovács Éva: *Az a konok okság*. *ÉS* (55.) 2011. 12.; Tamás Pál: *A Trianon-vitához*. *ÉS* (55.) 2011. 17. Én itt nemcsak azért használom, mert elterjedt, hanem mert a véleményem szerint is találóan fejezi ki a jelenség lényegét. Ezzel kapcsolatban lásd még Gyáni Gábor: *Nemzet... i. m. 368–369.*, valamint Dagmar Kusá–Miroslav Michela: *Dejiny a kultúrna trauma. Trianon a verejně politický spomínania na Slovensku a v Maďarsku*. In: Miroslav Michela–László Vörös et al.: *Rozpad Uhorska a Trianonská mierová zmluva: k politikám pamäti na Slovensku a v Maďarsku*. Historický ústav SAV, Bratislava, 2013. 277–305.

³⁶ A bőséges szakirodalomból, elsősorban magyar–szlovák viszonylatban lásd pl.: Kollai István: *Egy békeszerződés pszichológiája*. In: Kollai István (szerk.): *Meghasadt múlt. Fejezetek a szlovákok és a magyarok történelméből*. Terra Cognita Alapítvány, Budapest, 2008. 130–143.

³⁷ Számolva természetesen azzal, hogy ezek nem mindenki számára lesznek „elegendőek” – az 1918 előtti vagy 1938/41–44 közötti Magyarország visszaállításáról ábrándozóknak biztosan nem.

amit tehát lehetőleg kerülni kell. Ám mivel a „népek önrendelkezési elvének” érvényesítésével a győztesek (elsősorban az USA) kifejezetten egyfajta *igazságszolgáltatásra* törekedtek, ezért – különösen a közbeszéd szintjén – mégis helyén való röviden kitérni a békeszerződés „igazságos” vagy „igazságtalan” volta-ra, ahogy azt Ormos Mária, a kérdés egyik legavatottabb szakértője is teszi egyik írásában.³⁸

Objektíve is megállapítható, hogy a nemzeti elv Magyarország új határai-nak kijelölése során sérült. Ezt rendszerint a magyar háborús felelősség és ve-reség következményeként, valamint a szomszédos államok nemzeti, gazdasági, stratégiai stb. érdekeinek érvényesítésével magyarázzák, kiegészítve az 1918 előtti Magyarország igazságtalan nemzetiségi politikájával. Míg az első két megállapítás tulajdonképpen burkoltan elismeri, hogy végül „igazságszolgálta-tás” helyett inkább érdekérvényesítésre és a vesztes („jogos”) megbüntetésére került sor Trianonban, az utóbbi szintén az igazságosság kérdését feszegeti. Elő szokott még kerülni a nyelvhatárok „elmosódottsága” és a magyar–nem ma-gyar népesség nagyfokú keveredése – vagyis a pontos etnikai határok meghú-zásának „lehetetlensége” – ám ez inkább csak Erdély vonatkozásában állja meg a helyét, és ott is csak részben.

Az Osztrák-Magyar Monarchia felelőssége („bűnössége”) ugyan vitathatat-lan a világháború kirobbantásában, a vereség következményeit pedig általában a vesztes viseli, azonban az önálló külpolitikával nem rendelkező Magyaror-szág tényleges felelőssége és a vereség következményei közötti aránytalanság már az első pillantásra szembeötlő. (Különösen, ha figyelembe vesszük azt a körülményt is, hogy míg a döntéseket az elitek hozták, azok következményeit azonban a „kisemberek” is viselték, mégpedig általában az előbbieknél is köz-vetlenebb módon.) A vesztes államok terület- és lakosságvesztéseit már a korabeli magyar propaganda is összehasonlította,³⁹ szemléletesen megjelenítve a magyar államot és a magyar nemzetet ért veszteség súlyosságát és arányait. Nagymértékben sérti az igazságérzetet, hogy a Kárpát-medence új felosztása szinte teljesen csak a szomszédos nemzetek igényeinek és a nagyhatalmak geopolitikai és gazdasági érdekeinek összeegyeztetésével történt meg.⁴⁰ Köz-

³⁸ Ormos Mária: Trianon. Bukás, felelősség, igazság. *Mozgó világ* 2010. 7. 3–9.

³⁹ A területvesztések arányait lásd: Schweitzer András: A Trianon-trauma mint hungarikum. *Heti Világgazdaság* (http://hvg.hu/hvgfriss/2010.21/201021_a_trianontrauma_mint_hungarikum_elvonasok_e - Letöltés: 2013. március 18.)

⁴⁰ Erről bővebben lásd Ormos Mária: Padovától... i. m.

tudomású, hogy Magyarország képviselőinek meghallgatása – jóval a döntések meghozatala után – már csupán formális volt, változást nem eredményezett. Ennek következtében a magyar szempontokat csak minimálisan vették figyelembe.⁴¹

A háború végén Woodrow Wilson amerikai elnök által meghirdetett – és az új rendezés ideológiai alapjává tett – nemzetek önrendelkezési *elve* és annak *gyakorlati alkalmazása* közötti diszkrepancia tehát nyilvánvaló. Jóllehet az első világháború utáni helyzet – *nemzeti szempontból* – a Kárpát-medencében kétségkívül igazságosabb volt, mint az azelőtti, hiszen csökkent a kisebbségi sorban élők száma, ám számos területen új kisebbségek alakultak ki, ami pedig elkerülhető lett volna. Az új határok méltányos, vagyis nem csupán a győztes államok érdekeit szem előtt tartó megvonása, valamint az önrendelkezési elv következetesebb alkalmazása (pl. népszavazások lebonyolításával) nemcsak, hogy igazságosabb lett volna, hanem Magyarország számára is elfogadhatóbb – és így talán stabilabb – békerendszert eredményezhetett volna, legalábbis a régióban. A magyar határok kijelölésének visszasságát talán két adat érzékelteti a legjobban: egyrészt, hogy az új államhatár „csupán mintegy 40%-a esett egybe a nyelvhatárral, s még ennél is kevésbé a »természetes« határokkal”⁴², másrészt hogy a Romániához csatolt terület önmagában is nagyobb volt (103 ezer km²), mint az új („maradék”) Magyarország (93 ezer km²).⁴³ Paradox módon Magyarország új határainak igazságtalansága leginkább talán épp az etnikailag *legkorrektebbnek* tekinthető magyar–osztrák határban testesül meg, hiszen itt az *egyik vesztestől* (Magyarországtól) csatoltak el területeket egy *másik vesztes* (Ausztria) javára,⁴⁴ mégpedig egy Magyarországon kívül eső okból – hogy Ausztria ne egyesüljön Németországgal.⁴⁵ De ugyanezt támasztja alá a részben pillanatnyi érdek (hogy biztosítsák a román támogatást az oroszországi polgárháborúban) alapján meghúzott, egyértelműen magyar jellegű vidékeket kettévágó, és magyar többségű városokat (Arad, Nagyszalonta, Nagy-

⁴¹ Annyiban, hogy a szomszédos államok maximális igényei nem teljesültek (pl. a csehszlovák–délsláv „korridor” vagy Pécs, Sopron, Salgótarján, Békéscsaba stb. elcsatolása).

⁴² Zeidler Miklós: A revíziós... i. m. 71.

⁴³ Ahol a lakosság kb. egyharmadát magyarok alkották.

⁴⁴ Ehhez az elvi kérdéshez képest csak másodlagosnak tekinthető az a körülmény, hogy az elcsatolt területsáv (a mai Burgenland) bővelkedik az épségben fennmaradt várakban és kastélyokban (Fraknó, Városszalónak, Borostyánkő, Léka stb., sőt, eredetileg Sopron is idetartozott volna).

⁴⁵ Ormos Mária: Trianon... i. m. 4.

várad, Szatmárnémeti) elcsatoló magyar–román határ is,⁴⁶ illetve a viszonylag éles nyelvhatár⁴⁷ helyett a Dunát és az Ipolyt követő magyar–csehszlovák vagy a bácskai magyar vidékeket kettévágó magyar–délszláv határvonal.

Ezek a következtetések és durva aránytalanságok nagyban megkönnyítették a magyar politikai elit dolgát a lakosság revizionista célokért történő mozgósításakor. Az új rendezés igazságtalanságát nem kellett különösebben belesulykolni az emberekbe, mivel maguk is így éreztek, elég volt ezt az állapotot – és a belőle logikusan következő revánsvágyat – fenntartani. Ezt a funkciót az élet szinte minden területére kiterjedő irredenta propaganda tökéletesen be is töltötte.⁴⁸ Természetesnek tekinthető, hogy ezek után a magyar társadalom „igazságtételként” élte meg az igazságtalan rendezést felülíró bécsi döntéseket – és csalódással fogadta az 1947-es párizsi békét.

Trianont a nemzeti kérdésre érzékeny magyarok számára még nehezebben megemészthetővé teszi, hogy a békeszerződés igazságtalan voltát a magyarokon kívül csak nagyon kevesen ismerik el. Az évtizedes, kitartó magyar propaganda és ismeretbővítés⁴⁹ ellenére külföldön vagy nem is tudnak a magyarok sérelmeiről, vagy nem érdekli őket egy „százéves történet”, vagy pedig egyenesen tagadják, hogy Trianon igazságtalan lett volna. Az utóbbival különösen a szomszédos országokban találkozhatunk. Míg a magyar történetírás „kritikai” fősodra – a sérelmi irányzattól eltérően – tárgyyszerűen és komoly önreflexióval kezeli az előzményeket, feldolgozva a Kárpát-medencei nemzetfejlődések folyamatát és a dualista magyar elitek elhibázott nemzetiségi poli-

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Erről bővebben lásd Szarka László: Határtörténetek. A magyar–szlovák államhatár, nyelvhatár történetéről. Tér és identitás. Államhatár, nyelvhatár, etnikai kontaktuszóna. In: Krausz Tamás–Szvák Gyula (szerk.): Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára. Pannonica, Budapest, 2003. 231–237.

⁴⁸ Lásd Zeidler Miklós: Az irredenta... i. m.

⁴⁹ A propagandáról lásd Zeidler Miklós idézett munkáját, az ismeretbővítést (a magyar álláspont szakszerű bemutatását) pedig egyre több, idegen nyelvre lefordított munka szolgálja (pl.: Romics Ignác: Trianonská mierová zmluva. Bratislava, Kalligram, 2006.; Nándor Bárdi–Csilla Fedinec–László Szarka (eds.): Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century. Social Science Monographs, Boulder, Colorado–Atlantic Research and Publications, Inc.–Highland Lakes, New Jersey.; további kezdeményezés pl.: István Kollai (ed.): Rozštiepená minulosť. Kapitoly z histórie Slovákov a Maďarov. Nadácia Terra Recognita, Budapešť, 2008. (Meghasadt múlt. Fejezetek a szlovákok és a magyarok történelméből.). Újabbán lásd: Brüsszelben is megismerhetik Trianon tragédiáját. Magyar Nemzet (http://mno.hu/migr/brusszelben_is_megismerhetik_trianon_tragediajat-239611 – Letöltés: 2013. március 18.)

tikáját, a szomszédos országok történeteinek többsége – az elit egyéb csoportjairól nem is beszélve – erre Trianon vonatkozásában nem képes. Ennek legfőbb oka, hogy a szomszédos elitek – a rendezés haszonélvezőiként érthető módon – mindmáig abban érdekeltek, hogy az első világháború után létrejött, a második világháború után pedig újra szentesített status quo nem csak változatlan formában maradjon fenn továbbra is, hanem hogy *kifejezetten igazságos* állapotként legyen jelen a köztudatban. Olyan állapotként, amelynek jogossága is csak a megfellebbezhetetlenségét támasztja alá. Ám ebben a megközelítésben a kulturális jogokon túlmutató magyar kisebbségi törekvések (nemzeti egyenjogúság, autonómia stb.) automatikusan a Trianon utáni „igazságos”, „jogos” állapottal szembehelyezkedő, tehát *igazságtalan, illegitim* törekvéseként jelennek meg. És ekképp is lehet ezeket az igényeket kezelni...

Az igazságtalanság-érzetet nehéz orvosolni, erre csak a napjainkban is tapasztalható, Trianonból eredeztetett sérelmek kezelése, valamint a trauma kibeszélése⁵⁰ jelenthet – legalább részleges – megoldást. A magyar–szomszéd viszonylatban jelen lévő, látszólag feloldhatatlannak tűnő ellentmondás viszont azért jelent problémát, mert megnehezíti a régió belüli együttműködést, kiszolgáltatva az egyes országokat az esetleges külső befolyásnak, a gazdasági és társadalmi válsághelyzetekben pedig megkönnyíti a nacionalizmus instrumentalizálását, növelve az interetnikus (és államközi) konfliktusok kockázatát. Ugyanakkor – jelen körülmények közepette – az európai integráció elmélyülése, annak mindennapi gyakorlatban való megélése nagyban hozzájárulhat a probléma kezeléséhez. Elengedhetetlen viszont az ismeretbővítés folytatása – a sérelmi diskurzus mellőzésével – és egyfajta szemléletváltás is (amire még később visszatérek).

A magyar kérdés mint trauma

Jóllehet a trianoni békeszerződés gyakorlatilag megszabadította Magyarországot a nemzetiségi problémától, ez csupán látszólag jelentett megkönnyebbülést. A probléma ugyanis valójában csak *áthelyeződött* – belülről a határokon túlra –, és a későbbiekben szintén erősen kihatott a magyar bel- és külpolitikára egyaránt. Azzal a nem csekély különbséggel, hogy a magyar államnak

⁵⁰ Erre példa: Száraz Miklós György–Tóth Zoltán (szerk.): *Fájó Trianon*. M-érték Kiadó, Budapest, 2011.

1920 után jóval kevesebb eszköze maradt a kezelésére (vagy egyáltalán a befo-lyásolására), mint korábban. És ez bizonyos értelemben mindmáig így van, Trianont leginkább az első világháború után Magyarországon kívülre került magyarok kérdése teszi máig élő, konkrét „ügyé”. Úgy is mondhatnánk: Tria-nont ma a kisebbségi magyar közösségek testesítik meg.⁵¹ Ez a helyzet a fentebb már említett, a magyar nyelvterületbe mélyen belevágó új határok kijelölésében gyökerezik. Az új rendezés összesen több mint 3 millió, magát magyar anya-nyelvűnek valló személyt juttatott csehszlovák, román, délszláv vagy osztrák fennhatóság alá. Az elcsatolt területek (leszámítva Horvátországot és az Auszt-riához, illetve Lengyelországhoz és Olaszországhoz került kisebb területeket) lakosságának közel 30%-át magyarok tették ki,⁵² de a magyarok aránya még a világháború végét és az első békeéveket kísérő népességmozgások után (az el-csatolt területekről 1918–1924 között Magyarországra menekült-áttelepült magyarok száma mintegy 426 ezer fő volt⁵³) is jelentős volt: 16–26% között moz-gott.⁵⁴ Megkockáztatom, hogy a „trianoni trauma” is jóval kisebb lenne, ha Magyarországtól kevesebb magyart szakítottak volna el, azaz etnikailag igaz-ságosabb határokat jelöltek volna ki.

A fentebbi számokból is kitűnik, hogy komoly változásokról van szó, kü-lönösen, ha az arányokat nézzük. Hiszen az első világháború utáni rendezés a magyar népesség jelentős részét érintette: a magyarságnak nem csupán né-hány százaléka, hanem körülbelül *egyharmada* került hirtelen egy idegen államb-a, kisebbségbe. És ez a helyzet napjainkra sem sokat módosult, Európában jelenleg az oroszok után magyarok élnek a legnagyobb számban kisebbségben.⁵⁵

⁵¹ Eltérő véleményt lásd pl.: Baromira Összetett Trianon. manna.ro (<http://manna.ro/kozter/baromira-osszetett-trianon-2012-06-04.html> – Letöltés: 2013. március 18.), illetve Kovács Éva: Az a ko-nok... i. m.

⁵² Romsics Ignác: Trianon... i. m. 202. Az adatok az 1910-es magyarországi népszámlálás adatain alapulnak, amelyeket azonban némi fenntartással kell kezelni (a későbbi népszámlálásokhoz hasonlóan).

⁵³ Zeidler Miklós: Az irredenta... i. m. 57.

⁵⁴ A szomszédos országokban 1930-ban megtartott népszámlálások alapján a mai Szlovákia terü-letén 17,6%, Kárpátalján 15,9%, Erdélyben 25,8%, a Vajdaságban pedig 23,2%. Az adatok forrása: Bárdi–Fedinec–Szarka (szerk.): Kisebbségi... i. m. 147.

⁵⁵ Az őshonos (nem bevándorolt) kisebbségeket számítva. Az összehasonlítás kedvéért: csak a Romániában élő magyarok száma (1,238 millió fő) meghaladja az észt nemzetét (1,1 millió fő), megközelítve a független Észtország teljes lakosságának számát (közel 1,3 millió fő), a Székely-földön élő magyarok száma pedig közel a kétszerese Izland lakosságának.

Ám a magyar kisebbségek létrejöttének ténye – bármennyire is sértette a nemzeti önrendelkezés elvét – önmagában még kevés lenne a máig ható trauma megmagyarázására. A probléma a kisebbségi közösségek *helyzetének* rendezetlenségében rejlik. Hiszen ha a Magyarországon kívül élő magyarok maradéktalanul „otthonosan” éreznék magukat a szülőföldjükön, közösségeik pedig mindenféle korlátozások nélkül tudnának fejlődni, akkor – különösen az Európai Unió lehetőségei között – nem igazán beszélhetnénk „magyar kérdésről” sem. A „magyar kérdés” mégis létezik, mégpedig gyakorlatilag a történelmi Magyarország összeomlása óta. Ugyanis mind az első világháború utáni „új Európában,” mind a második világhégést követő „békétáborban”, mind pedig a rendszerváltások utáni „új demokráciákban” is érvényben maradtak azok a nemzet- és államépítési stratégiák – esetenként kissé más formában és más intenzitással, de lényegüket tekintve változatlanul –, amelyeket az új többségek korábban (kisebbségekként) annyira sérelmeztek.⁵⁶ A cél az első világháború után is ugyanaz volt, mint azelőtt: a lehetőleg minél egységesebb, homogénebb nemzetállamok kialakítása. Ezt a mindenkori többségi, magukat többnyire „államalkotókként” meghatározó nemzetek elitjei a kisebbségben lévők integrálásával kívánják elérni, ami általában a kisebbségek asszimilálását takarja.⁵⁷ Azt a traumát, amelyet a domináns többségből kiszolgáltatott kisebbségivé válás okozott a Magyarországon kívülre került magyarok identitásában, tehát nemhogy mérsékeltek volna, hanem további sérelmekkel is tetézték – és tartják mindmáig életben – a későbbi fejlemények.⁵⁸ A nemzetállami mechanizmusok ugyan a rendszerváltások óta – köszönhetően az euro-atlanti integráció során támasztott elvárásoknak – kevésbé nyíltan és durván nyilvánulnak meg, mint a korábbi időszakokban, ám az integráció megvalósulásával már csak az aktuális kormányok pillanatnyi érdekei és önmérséklete szabhat gátat az eset-

⁵⁶ Bárdi–Fedinec–Szarka (szerk.): Kisebbségi... i. m. Lásd még: Bárdi Nándor–Wéber Péter: Kisebbségben és többségben: Iuliu Maniu nézőpontjai. Limes (11.) 1998. 4. II. 243–256.; valamint Bárdi Nándor: A múlt mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltása 1940–1944 között. Limes (19.) 2006. 2. 43–70.

⁵⁷ A Kárpát-medence vonatkozásában lásd: Bárdi–Fedinec–Szarka (szerk.): Kisebbségi... i. m., közép- és kelet-európai vonatkozásban lásd Romsics Ignác: Nemzet... i. m.

⁵⁸ Értem ez alatt azt, hogy az újonnan berendezkedő cseh-szlovák, román stb. elitiek céltudatosan építették le vagy zilálták teljesen szét a magyar nemzet- és államépítés eredményeképp létrejött struktúrákat, gyakran meglehetősen erőszakos módon.

leges nacionalista politikának.⁵⁹ Noha az érvényben lévő szlovák, ukrán, román és szerb alkotmányok és törvények, rendeletek általában szavatolják a kisebbségi jogokat, ám azok érvényesítése nem mindig zökkenőmentes, ráadásul a törvényeket a többség bármikor módosíthatja, vagy visszavonhatja (vagy egyszerűen csak semmibe veheti). Ezért a magyar kisebbségi elitek a kérdés átfogó rendezésére törekednek, lehetőleg a magyar közösségek fennmaradásához, fejlődéséhez elengedhetetlennek tekintett megoldásokkal (az autonómia különféle formáival, kollektív jogok révén). A többségi elitek azonban rendszerint elzárkóznak ezektől, a Nyugat-Európában (Katalóniától Dél-Tirolon át Finnorszáig) működő autonómiamodellek helyett a francia mintájú egységes nemzetállamra hivatkozva.⁶⁰ Így nem csoda, hogy mind a magyar kisebbségi, mind az erre fogékony magyarországi közvéleményben folyamatos a bizonytalanság érzete a magyar közösségek jövőjét illetően.

A történelmi Magyarország összeomlása óta Budapest (az „anyaország”) is számos módon próbálta már kezelni a „magyar kérdést”.⁶¹ Štefan Šutaj szlovák történész egy tanulmányában hat pontban foglalta össze ezeket a kísérleteket: a teljes és az etnikai revízió, a revízió feladása, a két világháború közötti integrációs elképzelések, a határokon átnyúló egységes magyar nemzet víziója, végül az európai integráció eszméje.⁶² Šutaj rámutat, hogy az első négy elképzelés kudarca, illetve meghaladása után Budapest jelenleg a magyar nemzet határmódosítások nélküli egyesítésén dolgozik, szemben a szerinte ideálisabb „európai integrációs” vízióval.⁶³ Ez azonban némi pontosításra szorul: a rendszerváltás óta hivatalban lévő magyar kormányok közül inkább a jobbközép kormányok (Antall-, Boross-, Orbán-kormány) folytatták a tudatos „nemzet-

⁵⁹ Ráadásul a nemzetállami elitek azokon a területeken próbálják meg kompenzálni hatalmuk Brüsszel általi korlátozását, amelyek még megmaradtak a tagállamok hatáskörében, ezáltal is igazolva saját létezésüket. Így a kultúra, oktatás vagy nyelvhasználat terén – adott esetben – szinte akadálytalanul érvényesülhet a többség nemzetiesítő politikája. Az európai integráció e „mellékhatásáról” lásd Juraj Marušiak: *Stredoeurópska vlna nacionalizmu*. Jetotak.sk (<http://www.jetotak.sk/europa/stredoeurópska-vlna-nacionalizmu> – Letöltés: 2013. március 18.)

⁶⁰ Holott már „az sem a régi”, elég, ha Korzika sajátos helyzetére gondolunk. Az európai példák-
kal kapcsolatban lásd Győri Szabó Róbert: *Kisebbség, autonómia, regionalizmus*. Osiris Kiadó,
Budapest, 2006.

⁶¹ Budapest és a Magyarországon kívüli magyarság kapcsolattörténetéről lásd Bárdi Nándor:
Tény... i. m.

⁶² Štefan Šutaj: *Trianon a szlovákiai történelmi emlékezetben*. Limes (24.) 2011. 1. 74–76.

⁶³ Uo. 75.

egyesítő” politikát, míg a balközép kabinetek (Horn-, Medgyessy-, Gyurcsány-, Bajnai-kormány) pragmatikusabb nemzetpolitikai vonalvezetése az ún. „európai” megoldáshoz volt közelebb. A nemzeti kérdéshez való eltérő viszonyuláson kívül a magyarországi jobboldal nemzetpolitikájában az is szerepet játszik, hogy annak irányítói erősebben ragaszkodnak a nemzetállamiság hagyományaihoz, mint a baloldal. Ez jó részben indokolt is, hiszen az integrációs folyamatok ellenére Európa több tekintetben még ma is inkább a 19–20. század során rögzült nemzetállami logikák alapján működik, mintsem az egységes Európa ideájának megfelelően. Az „asszimilálva integráló” nemzetállami mechanizmusok érvényesülése és a „magyar kérdés” méltányos rendezésének elmaradása így hasonlóan „nemzeti” reakciókra és összefogásra készíti a védekezésben lévő (és egyedül gyenge) kisebbségi magyar közösségeket és Budapestet egyaránt. Magyarország gyakran egyoldalúként értékelt lépéseit – a határon túli magyarok intézményesített támogatásától a státustörvényen át egészen a magyar állampolgárság könnyített megadásáig⁶⁴ – tehát tulajdonképpen egytől-egyig Trianon következményeire adott válaszoknak tekinthetjük. Még hozzá békés válaszoknak, amit nem lehet elégszer hangsúlyozni, hiszen a máig homályos (feltehetően román titkosszolgálati közreműködéssel kirobbant) 1990. márciusi marosvásárhelyi konfliktust leszámítva a szomszédos országokban élő magyarok kizárólag tárgyalásos módon, legfeljebb tüntetésekkel próbálják meg érvényesíteni érdekeiket, nem követve a Nyugat-Európában is működő fegyveres csoportok (IRA, ETA stb.) példáját, a délszláv nemzeti mozgalmakról nem is beszélve. Ugyanakkor a békés magyar autonómia törekvések eredménytelensége a másutt „célravezetőbbnek” bizonyuló erőszakos érdekérvényesítéshez képest csak növeli a magyarok frusztrációját.

Míg a magyar kisebbségek múltbéli – vagyis az 1918 végétől 1990-ig terjedő időszakban megélt – sérelmei (az impériumváltások, a különféle korlátozásoktól a teljes jogfosztottsáig) már a magyar történelmi tudat részét képezik (és traumatizálják), az utóbbi húszegynéhány évben tapasztalt, a korábbiaknál szerencsére jóval enyhébb visszasságok a mai magyar köztudatot befolyásolják. Így bár lassan elfogynak azok, akiknek Trianon közvetlen, személyes tapasztalatot – adott esetben traumát jelent –, a magyar kisebbségek nehézségei továbbra is mai, mindennapi élménnyé teszik a békeszerződést (a következményein

⁶⁴ Bárdi Nándor történész arra is felhívta a figyelmet, hogy a kettős állampolgárságot a határon túli magyarok magyarországi emancipációjuként is megélhetik. Lásd: Túl a kásahegyen. Erdélyi Riport (11.) 2012. 31. 16–17.

keresztül), akár a Magyarországgal szomszédos országokban, akár Magyarországon. Hiszen a kisebbségi kérdés minden problémája, minden egyes valós vagy vélt magyar sérelem reflexszerűen Trianont idézi fel mint a bajok kezdőpontját – ebben az alakban termelve újjá a trianoni traumát. Ahogy már szó volt róla, Magyarországon a külhoni magyarok kérdése elsősorban a jobboldal törzstémájának számít, a baloldal ideológiai okokból jóval kevésbé foglalkozik vele. Érdekes módon lényegében a liberálisok is „lemondtak” róla, annak ellenére, hogy 1990 előtt a demokratikus ellenzék kiemelten foglalkozott a kisebbségek ügyével, amelyet ma is lehet emberi jogi kérdésként értelmezni.⁶⁵ A magyar kisebbségek helyzetének traumaként való tematizálása – a történelmi igazságtalansághoz hasonlóan – napjainkban inkább a szélsőjobboldalra jellemző. A politikai szélsőjobboldal és a „trianoni szubkultúra” – a nemzeti radikális médiától a „nemzeti rockig” – gyakran erősen túlozva, etnocentrikus és hisztérikus módon látja és láttatja „az elszakított területeken elnyomásban élő magyarokat”, a traumával ekképp mozgósítva-gyapítva bázisát.

A traumatikus szemléletet mindazonáltal táplálja az a körülmény, hogy a magyarság folyamatosan és feltartóztathatatlanul szorul vissza a Magyarországon kívüli régiókban (de az utóbbi évtizedekben Magyarországon is). Míg az 1910-es adatok szerint még több mint 3 millió magyar élt az első világháború után elcsatolt területeken, ahol az 1930-as népszámlálások is még több mint 2,4 millió határon túli magyart vettek számba, az ezredfordulóra számuk már nem érte el a 2,4 milliót, napjainkban pedig alig 2,1 millió.⁶⁶ Ez ugyan az első pillantásra nem is tűnik *annyira* tragikus fogyásnak, ha viszont az arányokat is megnézzük – a többségi lakosság Trianon óta jelentős növekedést könyvelhetett el⁶⁷ –, akkor már meglehetősen sötét a kép. És még komorabb lesz, ha a határon túli magyar közösségek társadalmi mutatóit is megvizsgáljuk (korfa, városi lakosság, iskolázottság stb.), amelyek gyakorlatilag mindenhol a ma-

⁶⁵ Ahol nem volt tilos. Beszélő. (Melléklet a határon túliakról) (<http://beszelo.c3.hu/cikkek/ahol-nem-volt-tilos> – Letöltés: 2013. március 18.) és Révész Sándor: A látók szigete. Népszabadság. (http://nol.hu/lap/allaspont/20120905-a_latok_szigete – Letöltés: 2013. március 18.). Mint ahogy a liberális értelmiség – helyesen – érzékeny a magyarországi romák helyzetével kapcsolatban is.

⁶⁶ Az adatok forrása: Bárdi–Fedinec–Szarka (szerk.): Kisebbségi... i. m., valamint a Pro Minortate 2012. Őszi tematikus száma (Népszámlálások a Kárpát-medencében).

⁶⁷ Míg a környező országokban 1910 óta stagnált vagy csökkent a magyarok száma, a többségi lakosságé dinamikusan nőtt (akár több mint a kétszeresére). Vö.: Bárdi–Fedinec–Szarka (szerk.): Kisebbségi... i. m. 473–489.

gyarságnak a többséghez képest kedvezőtlenebb helyzetéről, tehát fokozatos pozícióvesztéséről árulkodnak.⁶⁸ A kisebbségi magyar közösségek zsugorodása pedig nemcsak a száraz statisztikai adatokat vagy az etnikai térképek tízévenkénti átrajzolását jelenti, hanem kézzel fogható következményekkel is jár: a magyar kultúra gyengülésével, a magyar nyelvhasználat visszaszorulásával stb. Ez ugyan csak lassan, a szélesebb közvélemény számára alig észrevehetően változik, ám néhány évtizedes távlatból szemlélve már világosan látszik, különösen a városok és a szórványvidékek tekintetében. Ezeken a helyeken az is tapasztalható, hogy a magyar közösségek eltűnése után akár a magyar múlt és kulturális örökség eltűnése-eltűntetése is bekövetkezhet... Mindehhez társul a „szétfejlődés” árnyéka, amely már az 1930-as években, vagyis az első, nem Magyarországon szocializálódott nemzedékek esetében is felbukkant.⁶⁹ Maga a fogalom tulajdonképpen az 1918-19-ig a magyar államon belül zajló egységes magyar nemzetépítés végét, a különféle állami keretek közé került nemzetrészek különálló, egymástól távolodó fejlődését takarja, amit Budapest (jelenleg pedig főképp a magyar jobboldal) nem akar elfogadni. Nem csoda, hiszen a környező régióban jó néhány „sikeres” példát találni a szétfejlődésre, elég, ha a bosnyák, moldáv vagy macedón nemzetfejlődésre gondolunk. Jóllehet például a székelyek esetében ennek erőltetése kudarcot vallott, kockázattát – elsősorban a magyarországi elit – az egységes magyar nemzet eszméjének töretlen hirdetésével próbálja mérsékelni.

Az a tény, hogy Trianon fentebb vázolt magyar kezelési kísérleteiben a szomszédos többségi elitek (és általában nemcsak a politikai, hanem az értelmiségi elitek is!) sokszor a magyar revizionizmus újjáéledését látják és látatják, szuverenitásukat és nemzeti egységüket féltik tőle, arról árulkodik, hogy az érdekelt felek elképzelései és megoldási javaslatok között egyelőre komoly rések (vagy egyenesen szakadékok) tátognak. Nyilvánvalónak tűnik, hogy a megoldáshoz kompromisszumokra van szükség mindegyik oldalon. A Štefan Šutaj által optimálisként vázolt („európai”) vízió megvalósulásához azonban elsőként a *birtokon belül*, hatalmi pozícióban lévő többségi eliteknek

⁶⁸ Gyurgyík László–Horváth István–Kiss Tamás: Demográfiai folyamatok, etno-kulturális és társadalmi reprodukció. In: Határon túli magyarság a 21. században. Konferencia-sorozat a Sándor-palotában 2006–2008. Köztársasági Elnöki Hivatal, 2010. 69–123.

⁶⁹ Ezzel kapcsolatban lásd pl. Szarka László: Egy évszázad kisebbségben. In: Kovács Kiss Gyöngy–Romsics Ignác (szerk.): A mi 20. századunk. Komp-Press Kiadó–Korunk, Kolozsvár, 2011. 277–280.

kellene lépniük. Bukarestnek, Pozsonynak, Belgrádnak és Kijevnek (ha csak a nagyobb magyar közösségeket nézzük) kellene először biztosítani a megfelelő körülményeket magyar nemzetiségű állampolgáraik számára – hogy ők is otthon érezzék magukat szülőföldjükön (vagyis fejleszteni kellene a magyarok lakta régiókat is, biztosítani a korlátlan nyelvhasználatot a közéletben, támogatni a kulturális fejlődést stb.), és hogy Budapestnek se kelljen aggódnia a magyarok *közösségként* való megmaradásáért. Ehhez viszont a többségi nemzetek részéről szemléletváltásra lenne szükség, azaz hogy egyenrangúként, ne másod- vagy kisebbségiként, hanem csak számbeli kisebbségben lévőként viszonyuljanak a kisebbségi állampolgárokhoz, és szakítsanak a nemzetállami szemlélettel, amely szerint az állam elsősorban a többségé, a kisebbségek pedig ehhez tartásuk magukat. Mindehhez az összes félnek ki kellene lépnie a bizalmatlanság ördögi köréből, nyitni a másik felé, amihez elengedhetetlen a folyamatos és konstruktív párbeszéd. Csak e szemléletváltással válik reális opcióvá az „európai” vízió, ami egyúttal hozzájárulhat a trianoni magyar kérdés eredményes kezeléséhez is.

Vágyódás az elveszett paradicsom után, avagy a nosztalgia mint trauma

A történelmi Magyarország egy kerek egészként, az „extra Hungariam non est vita” országaként volt jelen a magyar köztudatban a trianoni békeszerződést megelőző időkben. Ideális keretet biztosított a magyar nemzetfejlődés számára, hiszen magában foglalta nemcsak a magyarság túlnyomó többségét, hanem a középkori (az oszmán hódítás előtti) Magyar Királyság szinte teljes területét is. Noha a Kárpát-medence lakosságának csak közel a felét tették ki a magyarok (Horvátországgal együtt még kevesebbet), a magyar politikai és kulturális élitek – az államiság hagyományaiból és a magyar dominanciából kiindulva – a régió *egészét* a modern magyar nemzet kollektív terével azonosították. E térfelfogásnak tehát ugyanúgy részei voltak az ország nem magyar többségű peremterületei is, mint a központi (magyar) vidékek, igaz, a „végeken” szükség volt a magyarság megerősödésére (egyúttal pedig lehetőség nyílt az „etnikai terjeszkedésre”) is.⁷⁰ Jóllehet a 19. század folyamán a horvát, szerb,

⁷⁰ De voltak, akik már a Kárpátokon túlra tekintgetve egyenesen birodalmi perspektívákat is felvázoltak Budapest előtt, elsősorban az Osztrák-Magyar Monarchia érdekszférájának tartott Balkánon. Lásd Romsics Ignác: A magyar birodalmi gondolat. In: uő: Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 121–158.

román és szlovák nemzeti mozgalmak is megpróbálták elkülöníteni saját „nemzeti területüket”⁷¹, a „boldog békeidők” diadalittas magyar nacionalizmusa erről csak a horvátok esetében vett tudomást. A századforduló környéki, az Adriai-tengertől Vereckéig, a Magas-Tátrától a Fogarasi-havasokig elterülő, dinamikusan fejlődő (és magyarosodó!) városokkal tarkított ország képe, amelyet a leglátványosabban a nagyszabású millenniumi ünnepek jelenítettek meg, ekkoriban rögzült a magyar kollektív tudatban, és foglalta el mindmáig birtokolt helyét.⁷² Ehhez társult még a magyar nemzetnek mint a Kárpát-medence egyetlen államalkotó, a régióban sajátos „küldetéssel” bíró nemzetének a képzele is. Ezt a világot tartották életben 1945-ig a „hivatalos” revizionista közbeszédben, hogy az államszocializmus néma évtizedei után – a rendszerváltást követően –, az ismét rohamosan terjedő Nagy-Magyarország falitérképek, naptárak, képeskönyvek és drága albumok idézzék fel újra. Ezek a kiadványok manapság a hétköznapiak természetes velejáróinak számítanak, a történelmi Magyarország térképe például egyaránt megtalálható egy magánember naplójának és egy kormányhivatalnok irodájának a falán.⁷³

Azt azonban már kevesebben tudják, hogy ez a kép meglehetősen hamiskás, és inkább egy vágyálmot, egy „majdnemvolt” országot, mintsem az egykori Magyar Királyság realitását tükrözi. Az említett könyvek és térképek sugallta látszat ellenére ugyanis a korabeli Magyarország messze nem csak a magyar nemzet állama volt, a piros-fehér-zöld felszín alatt dinamikusan zajlott a magyar nemzetállam-építést elutasító nemzetiségi mozgalmak szervezkedése is, ami a nemzetiségi kérdést a korabeli Magyarország egyik legsúlyosabb problémájává tette.⁷⁴ Ez a körülmény azonban – a magyar kortársakhoz hasonlóan – a történelmi Magyarország után nosztalgiát érző és ápoló közönséget kevéssé zavarja, az ország soknemzetiségű jellegét pedig megbízhatóan elfedik a nemzetiszínű vagy Árpád-sávós Nagy-Magyarország matricák és a hatvan-

⁷¹ A horvát nemzeti elit Horvátországot, a szerb a délvidéki Szerb Vajdaságot, a román Erdélyt, a szlovák pedig a Felső-magyarországi Szlovák Kerületet („Okolie”).

⁷² A számos „nosztalgikus” kiadvány közül lásd pl.: Scholtz Róbert: 64 vármegye. Pannon-Literatúra Kft., Kisújszállás, 2013.

⁷³ Ezzel kapcsolatban lásd Zahorán Csaba: Városok a magasban – a csalóka idill és a realitás között. Magyar Lettre 2011. ősz. 23–26.

⁷⁴ Romsics Ignác: Magyarország... i. m. 82. Vö. Jászi Oszkár: A Habsburg-monarchia felbomlása. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982. 413–421.

három vármegyét (plusz Fiumét) ábrázoló térképek. A (nemzeti) elfogultság tehát itt is működik...⁷⁵

A nosztalgia tárgya ugyanakkor nem feltétlenül csak az 1918-ban felbomlott ország, hanem Magyarország lehetséges – a mainál jóval fényesebbnek elképzelt – sorsa is lehet. Noha ez már a „mi lett volna, ha” kategóriájába tartozik, a közgondolkodást attól még befolyásolja, különösen, ami a szélesebb közvéleményt illeti, ezért röviden érdemes rá kitérni. A világháborús összeomlást elkerülő, vagy azt túlélő, idővel egyre magyarabbá váló – vagy legalábbis magyar dominanciájú – Magyar Királyság kétségkívül vonzó alternatív jövőkép a magyar nemzeti eszme elkötelezettjei számára. Ráadásul nem is *teljesen* mese-szerű, hiszen a nemzetiségi mozgalmak önmagukban nem voltak elég erősek ahhoz, hogy a Monarchia nagyhatalmi státuszára támaszkodó magyar nemzet-állam-építést és Magyarország integritását veszélyeztessék. Ehhez a világháborús vereség és az állam megropppanása kellett. Ami a fantasztikum világába utalja az ilyen típusú elképzeléseket, az elsősorban az, hogy a magyarországi magyar szupremácia fennmaradása egyrészt a Monarchia meglehetősen ingatag külpolitikai helyzetétől függött, másrészt, hogy időnként még osztrák részről is megjelentek olyan tervek, amelyek nemcsak a birodalom Lajtán túli részeit, hanem a magyar állam berendezkedését is megreformálták volna⁷⁶. Kevésbé tekinthetjük reálisnak a korabeli magyar közbeszéd egyes „nagy magyar” vízióit is (például a „harmincmillió magyar” országaról⁷⁷), hiszen a magyarosodás a valóságban nem volt olyan mértékű, ahogy azt a népszámlálások adatai sugallták, mint ahogy kérdéses volt a magyar nyelvhatáron túli magyar nyelvshídszerek jövője is.⁷⁸ A magyar történészszakma nagyobb (mérvadó) része egyetért abban, hogy a dualista Magyarország abban a formában, amelyben 1914-ben belépett a világháborúba, nem maradhatott volna fenn tartósan, napjainkig pedig semmiképp sem.

⁷⁵ Plasztikusan jeleníti meg ezt a szemléletet a „Magyar Élettér autóatlasz” (Magyar Élettér Alapítvány, 2005), amelynek aktuális térképeire a készítő az 1944 előtti viszonyokat (határokat, utca-
neveket) vetítették rá.

⁷⁶ Ezzel kapcsolatban lásd pl. Szarka László: Volt-e reformalternatíva? A Habsburg-monarchia felbomlása. *Rubicon* 2004. 10. 17–23.

⁷⁷ Ezzel kapcsolatban lásd Romsics Ignác: Nemzet és állam a modern magyar történelemben. In: uő: *Múltról... 103–104.* Vö. Gyurácz Ferenc: Harmincmillió magyar. Egy kirekesztett fró: mi a baj Rákosi Jenővel? *Magyar Nemzet* 2010. július 20. 36. (http://mno.hu/migr_1834/harmincmillio_magyar-214994 – Letöltés: 2013. március 18.)

⁷⁸ Bővebben lásd Szarka László: Szlovák... i. m. 64–68.

Valamivel indokoltabbnak tűnik az *elszalasztott lehetőség miatti frusztráció*. A történelmi Magyarország átalakítására – 1848-49 tanulságának levonása után – az 1860-as években kínálkozott lehetőség, ám a Béccsel való kiegyezés végül túl csábítóan bizonyult, a magyar elitek pedig beleszédültek az újra visszanyert történelmi nagyság és a magyar nemzetállami eszme bővületébe. Pedig egy, a nemzetiségi elitek törekvéseit is figyelembe vevő megoldás – akár Jászi Oszkárnak az összeomlás hónapjaiban felvázolt Keleti Svájc,⁷⁹ akár az autonóm szlovák Okolie létrehozása és egy autonóm, román–magyar–szász Erdély kialakítása – még akkor is jóval kedvezőbb lett volna (lenne) a magyarságra nézve, ha a nemzetiségek előbb vagy utóbb mégis a teljes elszakadás mellett döntöttek volna. A nem magyar többségű régiók – egyes történészek szerint elkerülhetetlen – önállósodása ugyanis jó eséllyel a magyarok számára kedvezőbb határok mentén valósulhatott volna meg, ami kevesebb traumát okozott volna. A közép- és kelet-európai viszonyok ismeretében azonban ez egy meglehetősen utópisztikus „alternatív múltnak” tűnik;⁸⁰ az ehhez szükséges józan-ság, mértékletesség, bölcsesség és éleslátás kombinációja pedig nem is adatott meg az 1867 és 1918 össze között döntéshozói helyzetben, még „birtokon belül” lévő magyar politikusoknak.⁸¹ A felelősség így részben a magyar elitet is terhel, csakúgy, mint a dualista berendezkedésnél minden bizonnyal stabilabb trialista (vagy föderális) alternatívák megakadályozásáért.⁸²

Röviden ki kell térni arra is, hogy az első világháború többi „vesztes népektől” eltérően a magyarok miért nem boldogultak a trianoni békeszerződés jelentette traumával. Noha ezt időnként – kritikusan és önkritikusan – a magyarok „kollektív nárcizmusának”⁸³, javíthatatlan nacionalizmusának vagy

⁷⁹ Lásd Szarka László: Keleti Svájc – illúzió vagy utópia? A Károlyi-kormány Nemzetiségi Minisztériumának működése. In: uő: Duna-táji... 113–125.

⁸⁰ Egy sötétebb forgatókönyvet is el lehet képzelni, amelyben a történelmi Magyarország a Jugoszlávia felbomlására emlékeztető véres polgárháborúk sorozatában esik darabokra egy arra alkalmas pillanatban.

⁸¹ Azok, akik viszont megfogalmaztak ilyen jellegű megoldásokat, nem rendelkeztek a megvalósításukhoz szükséges hatalommal (pl. Kossuth Lajos 1849 után, Teleki László, Mocsáry Lajos, Jászi Oszkár).

⁸² A meghíúsult cseh kiegyezéssel kapcsolatban lásd A. J. P. Taylor: A Habsburg Monarchia 1809–1918. Scholar Kiadó, Budapest, 1998. 164–174.

⁸³ „Trianon kollektív narcisztikus sérülése a magyarságnak” Gerlőczy Ferenc interjúja Pfitzner Rudolf-fal. Heti Világgazdaság (http://hvg.hu/velemeney/20100603_pfitzner_rudolf_szocialpszichologus_tria – Letöltés: 2013. március 18.)

többségi komplexusának tudják be, és más népek hasonló mértékű (vagy még nagyobb) veszteségeinek feldolgozásával állítják szembe, véleményem szerint ez nem elégséges magyarázat. Egyrészt azért, mert ha akarjuk, akkor az említett tulajdonságokat – több-kevesebb joggal – más nemzetekre is ráhúzhatjuk, másrészt azért, mert a történelmi Magyarország dezintegrációja arányaiban és jellegében is különbözött Németország vagy Bulgária területveszteségeitől, de még az Oszmán Birodalom felbomlásától vagy az Osztrák-Magyar Monarchia nyugati felének a széthullásától is. A területi veszteségek arányairól már esett szó. A kisebbségi kérdés vonatkozásában a második világháború alatti és utáni népmozgások gyakorlatilag teljesen „megoldották” a Németországon kívülre került németek kérdését (esetenként nem sokkal kevésbé embertelen módon, mint ahogy a nácik szerettek volna életteret szerezni a német nemzet számára), így annak ma nincs jelentősége. A lakosságcserek és áttelepülések révén nagyrészt „rendeződött” a határon túlra került törökök és bolgárok ügye is,⁸⁴ az Ausztrián kívül élő dél-tiroli németek helyzete pedig minden külhoni magyar közösség számára irigylésre méltó és követendő modellt képvisel. A kisebbségek tehát csak kis mértékben (főleg bolgár–török és olasz–osztrák viszonylatban) befolyásolták a második világháború utáni fejleményeket. Ami az ország – és vele együtt a nemzet – státuszában bekövetkezett változást illeti, Németország két vesztes világháborút is kihevert, felosztottsággal és megszállással együtt, és napjainkra Európa egyik vezető gazdasági és politikai hatalmává vált.⁸⁵ Az ezzel járó presztízs és jólét pedig feledtetni tudta a veszteségeket, ami Ausztriára is érvényes, mi több, bizonyos fokig a mai, regionális hatalomként fellépő Törökországra is.⁸⁶ A korábbi „birodalmi” tudatot felváltó modern osztrák és török nemzeti identitás ráadásul csak az első világháború után formálódott ki, és inkább az új határok által körbefogott területekhez köthető (vagy az osztrákok esetében a német kultúrkörhöz⁸⁷). Ezzel

⁸⁴ A törökök kiszorulása a Balkánról az oszmán fennhatóság viaszorulásával párhuzamosan, egy hosszú folyamat részeként zajlott le, amely már a 19. század második felében elkezdődött.

⁸⁵ Ormos Mária: *Trianon...* i. m. 8–9.

⁸⁶ A „San Stefanó-i Bulgária” ebben az összevetésben sokkal inkább tekinthető kitűzött célnak, vágyálomnak, mintsem realitásnak.

⁸⁷ Az osztrák identitás keresésével kapcsolatban lásd pl.: Fiziker Róbert: *Az Anschluss-eufóriától az osztrák misszióig – konzervatív identitás az első köztársaság idején (1918–1938)*. Elhangzott a Habsburg Történelmi Intézet „Republikánizmus és köztársasági gondolat a Monarchia utódállamaiban” című konferenciáján, 2010. május 6. (http://www.habsburg.org.hu/files/hti_konferenciak/2010_repkozt_fiziker_robert.pdf – Letöltés: 2013. március 18.)

szemben a történelmi Magyarország 1918-19-ben bekövetkező felbomlása – mind váratlansága, mind következményei miatt – sokként érte az erre felkészületlen magyar közgondolkodást, az új országhatárokon belül és kívül egyaránt. A 19. század második felében megszilárduló magyar kollektív nemzeti tér a trianoni békeszerződéssel nemcsak csorbult, hanem egyenesen összeomlott, maradványai pedig azóta is erodálódnak. Ez a hanyatlás nemcsak azokat töltöheti el frusztrációval, akik „be vannak zárva” magyar anyanyelvükbe és nemzeti kultúrájukba – akár Magyarországon, akár a szomszédos országokban –, hanem azokat is, akiknek egyszerűen csak fontos a magyar kulturális örökség.⁸⁸ A magyarok traumája talán inkább ahhoz az elkeseredéshez mérhető, amellyel a csehek viszonyultak az 1938-as müncheni döntést követően kialakult határhoz vagy a szlovákok és a románok a bécsi döntésekhez. Ezt Magyarországon, az ötvenes évek művi amnéziája után, csak a Kádár-rendszer „gulyáskommunizmus” tudta némiképp feledtetni, ám a rendszerváltás felemás eredményei és a már ismertett fejlemények ismét segítettek felújítani a traumát – és vele együtt a nagyhatalmi múltba való belefeledkezést.

Trianon után az 1918 előtti („Nagy-”) Magyarország egyfajta „elveszett paradicsomná” vált a magyar köztudatban,⁸⁹ és ettől a magyarok egy része azóta sem tudott teljesen megszabadulni. Az elveszített nagyság képzetéhez a szomszédos, sokáig lenézett nemzetek (románok, szlovákok, ukránok) felemelkedése – ráadásul gyakran a magyarok rovására történő sikeres nemzetépítése – is társul, ami csak tovább fokozza a magyar frusztrációt. Míg a nosztalgiával nehéz – és talán nem is kell – hadakozni,⁹⁰ a frusztrációt meg lehet, sőt meg kell haladni. Egy sikeres, fejlődő Magyarország nyilván sokat segítene e tekintetben, de elkerülhetetlen a magyar történeti tudat és önkép lassú átalakítása is. Vagyis annak a ténynek a tudatosítása, hogy a történelmi Magyar Királyság nemcsak a magyarok állama volt, hanem számos más népé is, és mivel a modern nemzetté válási folyamatok beindulása után a magyar eliteknek nem volt elegendő erejük magyar nemzetállammá alakítani az országot, annak fel-

⁸⁸ A magyar kulturális örökség nyomaival kapcsolatban lásd Margittai Gábor: *Utazás a végeken*. Scolar Kiadó, Budapest, 2011., ill. uő: *Trianoni menyecske*. Scolar Kiadó, Budapest, 2010.

⁸⁹ Ion Cristoiu román újságíró fogalmazott így abban a televíziós vitában, amelyre Koltay Gábor Trianon-filmjének romániai bemutatása után került sor 2005-ben.

⁹⁰ A magyar nosztalgiával kapcsolatban lásd Gerő András: *Volt egyszer egy Magyarország/Nagyság és dicsőség bűvkörében*. Rubicon. (http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/volt_egyszer_egy_magyarorszag_nagysag_es_dicsoseg_buvkoreben/ – Letöltés: 2013. március 18.)

bomlása – vagy gyökeres átalakítása – elkerülhetetlen volt. Hasonló jellegű módosulás lenne kívánatos a szomszédos népek történeti tudatában is – a magyar vonatkozások „elsikkasztása” és kisajátítása helyett a közös múlt felvállalására lenne szükség. Ez viszont csak a közép- és kelet-európai nemzeti mozgalmak története, a nemzetté válás folyamatai és a nacionalizmusok összehasonlító tanulmányozása által, valamint a nemzeti nézőponttól való távolodással, a múlt korszerű kutatásával (pl. a társadalom- és mikrotörténelem előtérbe helyezésével) lehetséges.⁹¹ Szerencsére ez már folyamatban van, egyszerre számos műhelyben, mind Magyarországon, mind pedig külföldön, több esetben ígéretes nemzetközi együttműködések keretében.⁹²

A kisállamiság nyomorúságának traumája

A nemzeti nagyság utáni nosztalgia másik oldala a kisállami/kisnemzeti tudat elfogadásának képtelensége, vagy legalábbis az emiatt érzett elégedetlenség. Az első világháború végére Magyarország helyzete – politikai és gazdasági téren egyaránt – jelentős változáson ment keresztül. Míg a háborúba még egy európai nagyhatalom (legalábbis papíron még annak számított az Osztrák-Magyar Monarchia) társországaiként lépett be, a végére a régió egyik leggyengébb kisállamává lett. Mi több, a trianoni Magyarország mozgástere nemcsak, hogy elmaradt minden egyes, nemrég még lekezelt szomszédjától, hanem azok szövetsége, a „kisantant” még korlátozta is Budapest lehetőségeit. Ez a Magyarország státuszában hirtelen bekövetkezett nagymértékű zuhanás megemészthetetlennek bizonyult a Monarchiában szocializálódott akkori magyar elit számára, és csak az újabb világháborús katasztrófa hatására volt kénytelen beletörődni – már az új elit. A kisállamiság minden nyomorúsága azonban azóta is frusztrálja a magyar társadalmat. A kis belső piac, a nyersanyagszegénység, a tengeri kijárat hiánya, a földrajzi kiszolgáltatottság (Magyarország szinte összes folyója az országon kívül ered⁹³) napjainkban, a globalizáció kö-

⁹¹ Ahogy erre Ring Éva professzor is rámutatott az október 5-i konferencia vitája során.

⁹² A magyarországiak közül említést érdemelnek a budapesti Közép-Európai Egyetem (CEU) nemzetközi projektjei, a magyar–szomszéd történész vegyes bizottságok, valamint az MTA, az ELTE és más egyetemek műhelyeinek a tevékenysége, továbbá a különféle civil szervezetek (pl. a Terra Recognita Alapítvány, Szent Adalbert Közép-Európa Kutatócsoport) projektjei.

⁹³ Ami például olyan jelenkori magyar sérelmekhez vezetett, mint a Duna egyoldalú (szlovák) elterelése a bősi (Gabčíkovo) vízlépcső megépítése után vagy a romániai eredetű tiszai ciánszennyezés.

rülményei közepette is érezhető, az euro-atlanti integrációt követően pedig csak részben mérséklődött. A „Kis-”Magyarország érdekérvényesítő képessége messze elmarad egy háromszor akkora országtól (mint amilyen a „Nagy-” Magyarország volt), mind európai, mind regionális viszonylatban. Ez természetesen minden más kisállamra is érvényes, csakhogy a magyar köztudatban Magyarország egykor „nagy” volt (vagy legalábbis a magyarok annak képzeltek). Az elveszített nagyság miatti kesergés érthető, ám csak a napjainkra meglehetősen anakronisztikusan ható „történelmi jog” szempontjából. Részben indokoltabb az az ellenérzés, amelyet a magyarok az etnikai elv alapján éreznek Trianon következményei iránt. Hiszen ha a nemzeti önrendelkezés elvéből indulunk ki (vagyis annak következetes és méltányos alkalmazásából), akkor a magyar nemzetet a trianoninál egyértelműen nagyobb terület „illette volna meg” a történelmi Magyarországból. A mai magyar államnak egy legalább 12, de akár 15 millió lakosú, 130-150 ezer km területű országnak „kellene lennie”, és jóval kevesebb magyar élne a határain kívül. Egy ilyen Magyarország ugyan nem rendelkezne lényegesen nagyobb lehetőségekkel, mint a jelenlegi, de már nem lehetne a magyar kudarcokat Trianon túlzott igazságtalanságára fogni.

Az európai integráció elmélyülésével eddig részben mérséklődtek ezek a nemzetállami paradigmából következő, Magyarországra nézve 1920 óta kedvezőtlen hatások. Egyes politikával – a Magyarországon és a szomszédos államokban működő helyi (magyar) önkormányzatok, az uniós intézményekben tevékenykedő magyar szakemberek, a régió magyar vállalkozásai közötti együttműködés fokozása és egymás kölcsönös támogatása révén – pedig még tovább csökkenhetnek. Ma már akadálytalanul lehet síelni a Tátrában és üdülni a horvát tengerparton, egy magyar vállalkozó minden további nélkül üzletet nyithat Révkomáromban, vagy szerencsét próbálhat Szovátán (de akár a Kárpátokon túl is), míg az Európai Parlamentben – megfelelő koordinációval – egymást tudják támogatni az erdélyi, szlovákiai és magyarországi EP-képviselők. Egyszóval érvényesülhetnek a Štefan Šutaj által vázolt „európai vízió” pozitív hatásai, csak élni kell a lehetőségekkel.⁹⁴

⁹⁴ Ami helyett jelenleg – sajnálatos módon – inkább a megosztottság és a belső konfliktusok terjedésének trendje látszik kirajzolódni.

Trianon és a magyar nemzetfejlődés zavarai

Trianon ugyanis nemcsak a területvesztések miatt hat traumatizálóan a magyar köztudatra, hanem azért is, mert több tekintetben is megroppantotta a magyar nemzetfejlődést, meghatározva annak mai állapotát is. Az alaposabb kutatásokat igénylő témának itt most csak három vonatkozására térek ki: a magyar nemzeti és polgári fejlődésben bekövetkezett zavarokra és a zsidósággal kapcsolatos következményekre, elsősorban Borsi-Kálmán Béla, Mink András és Romsics Ignác írásaiból kiindulva.

Az első világháború előtt a fejlődő, sikeresnek tűnő, komoly állami és történelmi hagyományokból építkező magyar nemzeti identitás vonzó alternatíva volt sok nem magyar etnikumú számára is.⁹⁵ A modern magyar nemzet nyitva állt az ország minden állampolgára előtt, a magyarrá válást segítették a korábbi, premodern hungarus-tudat nyomai, a modernizációs folyamatok (a belső migráció és főképp a városiasodás), valamint a rivális nemzetépítő mozgalmak viszonylagos gyengesége. Mindehhez természetesen nagyban hozzájárult az egyre inkább a magyar nemzetépítés szolgálatába állított államgépezet, az oktatás és a korszellem szelídebb-durvább nyomása is. A magyarosodás elsősorban a Magyar Királyságban szétszórta élő népcsoportokat – németeket, zsidókat –, a gyenge nemzeti elitekkel bíró ruszinokat és részben a szlovákokat érintette.⁹⁶ Ám Trianon megakasztotta ezeket a folyamatokat. Mi több, a csehszlovák, román és délszláv fennhatóság kiterjesztése számos „befejezetlen” magyar identitást fordított vissza, az új körülményekhez alkalmazkodva több százezren fedezték fel nem magyar gyökereiket (például Szlovákiában a „magyarónok” egy része). A szomszédos államok elitjei ezen kívül hozzájárultak a magyarosodásnak indult zsidók és németek „disszimiláláshoz”, a magyaroktól való „leválasztáshoz” is (pl. a népszámlálásokon külön nemzetiségként rögzítették a gyakran magyar anyanyelvű és kultúrájú zsidókat).

⁹⁵ A befogadó, vonzó magyar nemzeteszemlééről és a szerves magyarosodásról lásd pl. Borsi-Kálmán Béla tanulmányait a *Megközelítések. Tanulmányok a magyar–román (román–magyar) kapcsolattörténelemről és identitásról*. (Lucidus Kiadó, Budapest, 2011.) c. kötetben.

⁹⁶ Ezzel kapcsolatban lásd pl.: Katus László: Nemzetek és népszaporulat. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Magyarok a Kárpát-medencében*. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1988. 172–174., illetve Glatz Ferenc: Polgári fejlődés, asszimiláció, nacionalizmus. Uo. 182–185. Vö.: Roman Holc: Úvahy k fenoménu maďarizácie pred rokom 1918. In: Valerián Bystrický–Dušan Kováč–Jan Pešek a kol. (eds.): *Kľúčové problémy moderných slovenských dejín 1848–1992*. Veda, Bratislava, 2012. 80–135.

De az utódállamokhoz került magyar közösségeket nemcsak ezek a veszteségek – továbbá a Magyarországra áttelepült-menekült százezrek – apasztották, hanem szembe kellett nézniük a korábban a magyarok javára érvényesülő nemzetállami mechanizmusok asszimiláló hatásaival is. Vagyis hamarosan felsejlett a határon túlra került magyarság fokozatos „elnemzetlenítése”, az egyre kevésbé „magyar” Erdély, Felvidék és Délvidék baljós képe. Ez a vízió máig kísért, és traumatizálja a magyar közgondolkodást, mégpedig a történelmi viszontagságok és romló népességi mutatók következtében egyre fokozottabb mértékben.

Trianon másik társadalmi hatása a magyar polgári demokratikus alternatíva bukásával és ennek következményeivel függ össze. Erről már esett szó, vagyis hogy a nemzeti katasztrófa a magyar közvélemény szemében végzetesen összefonódott a polgári demokratikus eszméket hirdető csoportok kérészéletű kormányzásával (ezt az összemosást természetesen a Károlyi-féle kormányzat politikai-ideológiai ellenfelei is szorgalmasan művelték). Ráadásul a trianoni békeszerződést a nyugati demokratikus értékeket képviselő nagyhatalmak kényszerítették Magyarországra, ahogy arra később Bibó István is rámutatott a – trianoni határokat újra megerősítő – párizsi béke aláírása előtt.⁹⁷ Az őszirózsás forradalommal az utolsó utáni pillanatban hatalomra került Károlyi Mihály és körének kudarcához – a háborús vereség mellett – számos tényező együtthatása vezetett. A felgyülemlett társadalmi feszültségek, a kellő társadalmi bázis hiánya, a rivális politikai erők (kommunisták és konzervatívok) egyre növekvő nyomása és agresszivitása, a kormányzati tapasztalatlanság és a belső viták, illetve a mindebből következő hibás és naivnak bizonyuló döntések válságból válságba sodorták a kormányzatot, amelyre a döntő csapást a szomszédok (pontosabban vezetőik) mohósága, gátlástalansága és a nagyhatalmak ellenséges viszonyulása mérte 1919 tavaszán. A történelem fintoraként így a győztes nagyhatalmak és a szomszédos országok komoly szerepet játszottak annak a magyarországi politikai irányzatnak a bukásában, amely jóval közelebb állt az általuk vallott nyugati, demokratikus értékrendhez, mint a következő, kommunista, majd nemzeti-keresztény kurzus, és amellyel – méltányosabb határok meghúzásával – nagyobb esély lett volna kialakítani vala-

⁹⁷ Mink András: Trianon árnyéka. *Beszélő* (17.) 2012. 7. 9–10. (<http://beszelo.c3.hu/cikkek/trianon-arnyeka> – Letöltés: 2013. március 18.)

milyen tartós *modus vivendi*, mint az új rendezést teljesen visszautasító ellenforradalmi rezsimmel.⁹⁸

A vidéki nagyvárosok egy részének elcsatolásával egy másik negatív folyamat is kezdetét vette. A jelentős magyar, magyar zsidó és német polgári középrétegekkel bíró városok – mint például Kolozsvár, Arad, Nagyvárad, Brassó, Pozsony, Kassa vagy Szabadka – elvesztése megrendítette a magyar polgári világot. A magyarok pozícióinak egy részét (főleg a közigazgatásban) elfoglalták az újonnan berendezkedő románok, csehek, szlovákok, szerbek és horvátok, akik a későbbiek során is folytatták az „idegen városok meghódítását”. Ez a saját nemzetükhöz tartozók támogatásában, helyzetbe hozásában nyilvánult meg, illetve a magyarosodás már említett megállításaival, sőt visszafordításával. Noha az élénk magyar kulturális élet nem szűnt meg ezekben a városokban, és a magyar polgárok továbbra is a Kárpát-medencei „magyar urbánus világ” részei maradtak, kisebbségbe szorulva számos nehézséggel kellett megküzdeniük. Mindazonáltal a végső csapást a második világháború és az azt követő évtizedek jelentették: a háború a magyar identitású észak-erdélyi, vajdasági és felvidéki zsidóság deportálásával és pusztulásával, illetve a dél-erdélyi magyarok tömeges áttelepülésével járt, a háború vége Csehszlovákiában jogfosztást, kitelepítést és lakosságcserét hozott, Jugoszláviában pedig véres bosszúhadjáratot. Az államszocializmus városokat érintő folyamatai következtében napjainkra meglehetősen háttérbe – vagy a kisvárosokba – szorult a Magyarországon kívül élő, urbánus közegében egykor domináns magyar polgárság, és vele együtt a szellemisége is.⁹⁹ A mindkét világháborút követő menekült-hullámok is nagyobb arányban érintették a városi magyar lakosságot, mint a vidékit. Az 1918 végén kezdődő, évekig tartó áttelepülés egyrészt gyengítette az elcsatolt városok magyarságát, másrészt hozzájárult a magyarországi középrétegek radikalizálódásához is. A Magyarországra vándorolt hivatalnokok, tisztviselők, katonák, értelmiségiek tömegeire – akik nem rendelkeztek jó kapcsolatokkal – gyakran a vagonlakók méltatlan sorsa és szegénység várt. A menekültek az ország lakosságának több mint 5%-át tették ki (és képvisel-

⁹⁸ Vö.: Bibó István: A békeszerződés és a magyar demokrácia. In: Bibó István: Válogatott tanulmányok. II. kötet 1945–1949. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 281–282.

⁹⁹ Szarka László: A városi magyar népesség a Magyarországgal szomszédos országokban (1910–2000). In: Szarka László–Kovács Nóra (szerk.): Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből. Akadémiai Kiadó, 2002. 195–218. (http://www.mtaki.hu/docs/ter_es_terep_01/t_es_t_01_szarka_l_varosi_nepesseg.pdf – Letöltés: 2013. március 18.)

tették magukat az elitben is), jó részüket pedig a csalódottság és a sérelmek nem az egzisztenciájukat (közvetve) ellehetetlenítő nyugati eszmék, hanem inkább a revizionista szellemiség irányába terelték.¹⁰⁰ A történelmi Magyarország összeomlását követő társadalmi és politikai változások nemzedékekre konzerválták a magyar társadalom számos egészségtelen vonását (az irredenta nacionalizmust és antiszemitizmust, a dzsentri-mentalitást, a társadalmi mobilitás hiányosságait, a tekintélyelvűség iránti vonzódást stb.). Ezt az állapotot pedig bizonyos tekintetben a második világháború utáni hatalmas átalakulások sem érintették.

Csak röviden érinteném Trianon egy másik rendkívül destruktív hatását. Az 1919 utáni, a nyugati szellemiséget elutasító antiliberális fordulat¹⁰¹ következményeként kisiklott a magyar társadalom egyik legpolgárosultabb csoportjának, a magyar zsidóságnak az integrációja is. Romsics Ignác kiváló szintézisének¹⁰² gondolataival egyetértve kijelenthetjük, hogy a történelmi Magyarország felbomlását kísérő jelenségek (az őszirózsás forradalom, de különösen a Magyarországi Tanácsköztársaság), valamint a békeszerződés okozta frusztráció kétségkívül hozzájárult annak az antiszemita közhangulatnak a kialakulásához és elterjedéséhez Magyarországon, amely lehetővé tette a zsidóság megkülönböztetéséhez, fokozatos kiszorításához, végül pedig fizikai megsemmisítéséhez vezető törvények és intézkedések (numerus clausus, zsidótörvények, gettósítás, deportálás, gyilkosságok) alkalmazását, mégpedig nagyobb társadalmi ellenállás nélkül. A frusztrált magyar nacionalizmus és irredentizmus által felerősített antiszemitizmus egyfajta lassan ölő méregként fejtette ki hatását, megakasztva és eltorzítva a korábbi befogadó (Romsics szavaival nemzeti liberális) nemzetfejlődés gyakorlatát. Mindazonáltal a népiértésig vezető út szerintem sem tekinthető olyan egyenesnek, mint ahogy a témáról folytatott viták során egyes hozzászólók írásaiból tűnik.¹⁰³ A két magyar nemzeti tragédia egymáshoz mért összehasonlítását, mi több, egymással való „versenyeztetését” pedig nemcsak szerencsétlennek, hanem értelmetlennek is tartom, mivel egészen más jellegűek voltak, és mindkettő érintette az egész magyar nemzetet, amely-

¹⁰⁰ Mink András: Trianon... i. m. 7–9., illetve Zeidler Miklós: A revíziós... i. m. 57–59.

¹⁰¹ Mink András: Trianon... i. m. 10.

¹⁰² Amely a „Romsics–Gerő vita” során született meg: Romsics Ignác: Huszadik századi traumáink: Trianon és a holokauszt. *Rubicon* (23.) 2012. 9–10. 38–65.

¹⁰³ Lásd pl. Kovács Éva: Időzített történelmek. *Élet és Irodalom* (56.) 2012. 39., illetve Bojtár Endre: Antiszemita vagy-e? *Élet és Irodalom* (56.) 2012. 30.

be mindenki beletartozott (és beletartozik), aki magyarnak (is) tartotta-tartja magát. A mai magyar nemzeti identitás magában foglalja – egyebeken túl – mindkét említett 20. századi tragédiát és annak átérzését, tehát egyaránt kifejeződik a székely himnusz eléneklése által Székelyudvarhely főterén március 15-én és az Élet menetében való részvételben április 16-án a pesti Duna-parton. Ha e két tragédiát különválasztjuk egymástól, vagy valamelyikről nem veszünk tudomást, azzal saját – időnként valóban megterhelt – nemzettudatunkat csonkítjuk meg.

Befejezés

Röviden összefoglalva: Trianont és következményeit napjainkban egyrészt az egész kérdéskör lezáratlansága teszi aktuálissá, vagyis az, hogy még mindig tart a magyar közbeszédben több mint két évtizede zajló vita. Ennek elhúzódása pedig azzal is magyarázható, hogy nemcsak történelemről, hanem (párt)politikáról, szomszédságpolitikáról és identitásról is szól, és kihat rá a mai magyar társadalom megannyi belső konfliktusa és aktuális problémája. Az az útkeresés nyilvánul meg ebben a vitában, amely mintegy az aktuális alternatívája a Trianon óta eltelt első hét évtized zsákutcáinak – a kérdés elfojtásának vagy traumatizálásának. Annak érdekében, hogy ne tévedjünk el ismét, pontosan meg kell határozni a magyar Trianon-trauma egyes okait (kibővítve az általam említettek listáját is), folytatni kell az előzmények és következmények kutatását, minderről pedig színvonalas, szakmailag is megalapozott párbeszédre van szükség, beleértve az eredmények közvetítését is a szélesebb közvélemény felé. Az egyik nagy kérdés továbbra is az marad, hogy lehetséges-e kialakítani – és ha igen, hogyan – egy olyan konszenzust, egyfajta „nemzeti minimumot” Trianonról, amelyben kiegyezhetnének a különféle közéleti elitcsoportok. Egy ilyen közös álláspontot természetesen nem lehet kikényszeríteni, és csakis a további – kulturált – vitákból bontakozhat ki. Ennek alapjául szolgálhat a mérvadó („fősodorbeli”) történészek és a társadalomtudományokkal foglalkozó szakemberek interdiszciplináris diskurzusa, nem kizárva ugyanakkor a „fősodron” kívüli résztvevőket sem, akik akár új megközelítéseket is felvillantva járulhatnak hozzá a vitás kérdések feldolgozásához. A politikai elitnek azonban felelősen és – a mostaninál jóval nagyobb – visszafogottsággal és önmegtartóztatással kellene viszonyulnia az egész kérdéskörhöz, annak politikai instrumentalizálása ugyanis szinte törvényszerűen vezet a vita kisiklásához (és elfajulásához). Márpedig ha még a többé-kevésbé azonos

kulturális, oktatási, politikai stb. térben szocializálódott magyar értelmiség sem képes valamilyen konszenzusra jutni Trianon ügyében, akkor vajon hogyan várhatjuk el, hogy szót értsen (mi több, hogy egyszer közös álláspontot alakítson ki) a szomszédokkal? A kisebbségi kérdés dominanciája jelen szövegben nem véletlen, véleményem szerint ugyanis az itt a legfontosabb ügy, amelynek megfelelő kezelésével Trianon traumája is nagyságrendekkel csökkenhet, nem beszélve a *valódi* nyereségről: vagyis a Közép- és Kelet-Európa e szegletében élők életminőségének javulásáról.

Válogatott irodalom

- A második Trianon tanulságai. kitekinto.hu (http://kitekinto.hu/karpat-mendence/2009/12/07/a_masodik_trianon_tanulsagai – Letöltés: 2013. március 18.)
- A nemzeti összetartozás napja. Pedagógiai háttéranyag. Készült a Nemzeti Erőforrás Minisztérium megbízásából az Oktatókutató és Fejlesztő Intézetben. 2011. május. (<http://www.kormany.hu/download/o/cd/30000/A%20nemzeti%20%C3%B6sszetartoz%C3%A1s%20napja.pdf> – Letöltés: 2012. június 22.)
- ABLONCZY Balázs: Trianon-legendák. Jaffa Kiadó, Budapest, 2010.
- ABLONCZY Balázs: Nyombiztosítás. Letűnt magyarok. Kalligram, Pozsony, 2011.
- Ahol nem volt tilos. Beszélő. (Melléklet a határon túliakról) (<http://beszelo.c3.hu/cikkek/ahol-nem-volt-tilos> – Letöltés: 2013. március 18.)
- BAUER Tamás: Különvélemény jeles napokon. galamus.hu (http://www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=72861:kueloenvelemen-jeles-napokon&catid=9:vendegek&Itemid=66 – Letöltés: 2013. március 18.)
- Baromira Összetett Trianon. manna.ro (<http://manna.ro/kozter/baromira-osszetett-trianon-2012-06-04.html> – Letöltés: 2013. március 18.)
- BÁRDI Nándor–WÉBER Péter: Kisebbségben és többségben: Iuliu Maniu nézőpontjai. Limes (11.) 1998. 4. II.
- BÁRDI Nándor: A múlt mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltása 1940–1944 között. Limes (19.) 2006. 2.
- BÁRDI Nándor: Tény és való. A budapesti kormányzatok és a határon túli magyarság kapcsolattörténete. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2004.
- BÁRDI Nándor: Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről. PhD értekezés, Jyväskylä, 2012, kézirat, 432.

- BÁRDI Nándor–FEDINEC Csilla–SZARKA László (szerk.): Kisebbségi magyar közösségek a 20. században. Gondolat Kiadó–MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008.
- BÁRDI Nándor–FEDINEC Csilla –SZARKA László (eds.): *Minority Hungarian Communities in the Twentieth Century*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado–Atlantic Research and Publications, Inc.–Highland Lakes, New Jersey.
- BIBÓ István: A békeszerződés és a magyar demokrácia. In: Bibó István: Válogott tanulmányok. II. kötet 1945–1949. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- BOJTÁR Endre: Antiszemita vagy-e? Élet és Irodalom (56.) 2012. 30.
- BOROS Géza: Trianon köztéri revíziója. Mozgó Világ (29.) 2003. 2.
- BORSI-KÁLMÁN Béla: Megközelítések. Tanulmányok a magyar–román (román–magyar) kapcsolattörténetről és identitásról. Lucidus Kiadó, Budapest, 2011.
- Brüsszelben is megismerhetik Trianon tragédiáját. Magyar Nemzet (http://mno.hu/migr/brusszelben_is_megismerhetik_trianon_tragediajat-239611 – Letöltés: 2013. március 18.)
- CSURKA István 2000. június 4-i beszéde a Hősök terén. mandiner.hu (http://mandiner.hu/cikk/20120204_csurka_2000_junius_4_i_beszede_a_hosok_teren – Letöltés: 2013. március 18.)
- Elemzés az MSZP nemzetstratégiai programjának margójára. Mensura Transylvanica (http://mensura.ro/iras/elemzes_az_mszp_nemzetstrategiai_programjanak_margojara – Letöltés: 2013. március 18.)
- EÖRSI Máttyás: Az érzelemmentesség iskolája – Bauer Tamás írásához. galamus.hu (http://www.galamus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=72933:az-erzelemmentesség-iskolaja-bauer-tamas-irasahoz&catid=9:vendegek&Itemid=66 – Letöltés: 2013. március 18.)
- Erdélyről Trianonban. Sajtó alá rendezte Pomogáts Béla. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2010.
- FEISCHMIDT Margit: Trianon mint kulturális kód. A nacionalista szubkultúrák identitásipara és társadalmi hatásai. Előadás a „Magyarország felbomlása és a trianoni békeszerződés a magyar és a szlovák kollektív emlékezetben 1918–2010” konferencián, Érsekújvár, 2010. június 24–25. (Az előadás vázlat a szerző birtokában)
- FIZIKER Róbert: Az Anschluss-eufóriától az osztrák misszióig – konzervatív identitás az első köztársaság idején (1918–1938). Elhangzott a Habsburg Történeti Intézet „Republikánizmus és köztársasági gondolat a Monarchia utódállamaiban” című konferenciáján, 2010. május 6. (<http://www.>

- habsburg.org.hu/files/hti_konferenciak/2010_repkozt_fiziker_robert.pdf – Letöltés: 2013. március 18.)
- GERŐ András: Volt egyszer egy Magyarország/Nagyság és dicsőség bűvkörében. Rubicon. (http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/volt_egyszer_egy_magyarorszag_nagysag_es_dicsoseg_buvkoreben/ – Letöltés: 2013. március 18.)
- GERŐ András (összeállította): Sorsdöntések. Göncöl Kiadó, Budapest.
- GLATZ Ferenc: Polgári fejlődés, asszimiláció, nacionalizmus. In: uő (szerk.): Magyarok a Kárpát-medencében. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1988.
- GYÁNI Gábor: Nemzet, kollektív emlékezet és public history. Történelmi Szemle (54.) 2012. 3.
- GYŐRI SZABÓ Róbert: Kisebbség, autonómia, regionalizmus. Osiris Kiadó, Budapest, 2006.
- GYURÁ CZ Ferenc: Harmincmillió magyar. Egy kirekesztett író: mi a baj Rákosi Jenővel? Magyar Nemzet 2010. július 20. 36. (http://mno.hu/migr_1834/harmincmillio_magyar-214994 – Letöltés: 2013. március 18.)
- GYURGYÍK László–HORVÁTH István–KISS Tamás: Demográfiai folyamatok, etno-kulturális és társadalmi reprodukció. In: Határon túli magyarság a 21. században. Konferencia-sorozat a Sándor-palotában 2006–2008. Köztársasági Elnöki Hivatal, 2010.
- HOLEC, Roman: Trianoni rituálék, avagy gondolatok a magyar historiográfia egyes jelenségeiről. Fórum Társadalomtudományi Szemle (13.) 2011. 4.
- HOLEC, Roman: Úvahy k fenoménu maďarizácie pred rokom 1918. In: Valerián Bystrický–Dušan Kováč–Jan Pešek a kol. (eds.): Klúčové problémy moderných slovenských dejín 1848–1992. Veda, Bratislava, 2012.
- Így gondozzuk a Trianon traumánkat. Dotoho.blog.hu (http://dotoho.blog.hu/2013/06/18/igy_gondozzuk_a_trianon_traumankat – Letöltés: 2013. június 19.)
- JÁSZI Oszkár: A Habsburg-monarchia felbomlása. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982.
- KATUS László: Nemzetek és népszaporulat. In: Glatz Ferenc (szerk.): Magyarok a Kárpát-medencében. Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat, Budapest, 1988.
- KOLLAI, István (ed.): Rozštiepená minulosť Kapítoly z histórie Slovákov a Maďarov. Nadácia Terra Recognita, Budapešť, 2008.
- KOLLAI István: Egy békeszerződés pszichológiája. In: Kollai István (szerk.): Meghasadt múlt. Fejezetek a szlovákok és a magyarok történelméből. Terra Recognita Alapítvány, Budapest, 2008.
- KOLTAY Gábor: Velünk élő Trianon. Korona Film, 2004.

- KOLTAY Gábor: Velünk élő Trianon. Egy film története. Szabad Tér, 2005.
- KOVÁCS Éva: Jeder Nachkrieg ist ein Vorkrieg – Trianon traumatikus emlékezetéről. *Élet és Irodalom* (54.) 2010. 39.
- KOVÁCS Éva: Csak azért is: neurózis. *Élet és Irodalom* (55.) 2011. 4.
- KOVÁCS Éva: Az a konok okság. *Élet és Irodalom* (55.) 2011. 12.
- KOVÁCS Éva: Időzített történelmek. *Élet és Irodalom* (56.) 2012. 39.
- KÖVÉR László–VERESS László: Mi lesz belőlünk, magyarokból? *Magyar Nemzet* 2010. június 4. 6.
- KUSÁ, Dagmar–MICHELA, Miroslav: Dejiny a kultúrna trauma. Trianon a verejné politiky spomínania na Slovensku a v Maďarsku. In: Miroslav Michela–László Vörös et al.: Rozpad Uhorska a Trianonská mierová zmluva: k politikám pamäti na Slovensku a v Maďarsku. Bratislava, Historický ústav SAV, 2013. 277–305.
- L. NAGY Zsuzsa: A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918–1919. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965.
- LŐRINC László (szerk.): Egyezzünk ki a múlttal! Műhelybeszélgetések történelmi mítoszokról, tévhitekről. Történelemtanárok Egylete, Budapest, 2010.
- LŐRINC László: Mit kezdjünk a Nemzeti Összetartozás Napjával? Mi segít és mi nem? Történelemtanárok Egylete (<http://www.tte.hu/tte/morzsak/7493-lrinc-laszlo-mit-kezdjuenk-a-nemzeti-oesszetartozas-napjaval>)
- Magyar Élettér autóatlasz. Magyar Élettér Alapítvány, 2005.
- MARGITTAI Gábor: Utazás a végeken. Scholar Kiadó, Budapest, 2011.
- MARGITTAI Gábor: Trianoni menyecske. Scholar Kiadó, Budapest, 2010.
- Juraj MARUŠIAK: Stredoeurópska vlna nacionalizmu. *Jetotak.sk* (<http://www.jetotak.sk/europa/stredoeuropska-vlna-nacionalizmu> – Letöltés: 2013. március 18.)
- MINK András: Trianon árnyéka. *Beszélő* (17.) 2012. 7. 9–10. (<http://beszelo.c3.hu/cikkek/trianon-arnyeka> – Letöltés: 2013. március 18.)
- Mire hergelik az ifjúságot a „nemzeti összetartozás” napján? *Stop.hu* (<http://stop.hu/belfold/mire-hergelik-az-ifjusagot-a-nemzeti-osszetartozas-napjan/1047644/?ltparts=o>)
- ORMOS Mária: Padovától Trianonig 1918–1920. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984.
- ORMOS Mária: Trianon. Bukás, felelősség, igazság. *Mozgó világ* 2010. 7.
- PÓK Attila: Miért nem volt történészvita a rendszerváltás utáni Magyarországon? In: uő: A haladás hite. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők a huszadik századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010.

- POPÉLY Gyula: Felvidék 1914–1920. Magyar Napló Kiadó, 2010.
- Raffay Ernő: Trianon titkai. Tornado Damenija, Budapest, 1990.
- RAFFAY Ernő: Szabadkőművesek Trianon előtt. Kárpátia Stúdió Kft., Budapest, 2010.
- RAFFAY Ernő–SZIDIROPULOSZ Archimédész (szerk.): Trianon átírta Európát. Trianon Kutatóintézet–Kairosz Kiadó, 2008.
- RÉVÉSZ Sándor: A látók szigete. Népszabadság. (http://nol.hu/lap/allaspont/20120905_a_latok_szigete – Letöltés: 2013. március 18.)
- ROMSICS Gergely: Trianon a Házban. A Trianon-fogalom megjelenése és funkciói a pártok diskurzusaiban az első három parlamenti ciklus idején (1990–2002). In: Czoch Gábor–Fedinec Csilla (szerk.): Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2006. 35–52.
- ROMSICS Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.
- ROMSICS Ignác: A trianoni békeszerződés. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.
- ROMSICS Ignác: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században. Napvilág Kiadó, Budapest, 1998.
- ROMSICS Ignác (szerk.): Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.
- ROMSICS Ignác: Trianonská mierová zmluva. Bratislava, Kalligram, 2006.
- ROMSICS Ignác: A magyar birodalmi gondolat. In: uő: Múltról a mának. Tanulmányok és esszék a magyar történelemről. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.
- ROMSICS Ignác: Huszadik századi traumáink: Trianon és a holokauszt. Rubicon (23.) 2012. 9–10.
- ROMSICS Ignác (szerk.): Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1995.
- SALAMON Konrád: Nemzeti önpusztítás 1918–1920. Korona Kiadó, Budapest, 2001.
- SCHOLTZ Róbert: 64 vármegye. Pannon-Literatúra Kft., Kisújszállás, 2013.
- SCHWEITZER András: A Trianon-trauma mint hungarikum. Heti Világgazdaság (http://hvg.hu/hvgfriss/2010.21/201021_a_trianontrauma_mint_hungarikum_elvonasok_e – Letöltés: 2013. március 18.)
- SOMLAI Katalin: Trianon a marxista történetírásban. Limes (15.) 2002. 2.
- ŠUTAJ, Štefan: Trianon a szlovákiai történelmi emlékezetben. Limes (24.) 2011. 1.
- SZAKÁLY István (rendezte): A Trianon szindróma. MTV Zrt.–TITÁNIA-MASTER PRO Kft., 2006.

- SZARKA László: Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918. Kalligram, Pozsony, 1995.
- SZARKA László: Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában. Ister, Budapest, 1998.
- SZARKA László: Párhuzamos jelenségek a magyar és szlovák történetírásban, köztörténetben. Történelmi Szemle (54.) 2012. 3.
- SZARKA László: Határtörténetek. A magyar–szlovák államhatár, nyelvhatár történetéről. Tér és identitás. Államhatár, nyelvhatár, etnikai kontaktuszóna. In: Krausz Tamás–Szvák Gyula (szerk.): Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára. Pannonica, Budapest, 2003.
- SZARKA László: Egy évszázad kisebbségben. In: Kovács Kiss Gyöngy–Romics Ignác (szerk.): A mi 20. századunk. Komp-Press Kiadó–Korunk, Kolozsvár, 2011.
- SZARKA László: Volt-e reformalternatíva? A Habsburg-monarchia felbomlása. Rubicon 2004. 10.
- SZARKA László: A városi magyar népesség a Magyarországgal szomszédos országokban (1910–2000). In: Szarka László–Kovács Nóra (szerk.): Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből. Akadémiai Kiadó, 2002. 195–218. (http://www.mtaki.hu/docs/ter_es_terep_01/t_es_t_01_szarka_1_varosi_nepesseg.pdf – Letöltés: 2013. március 18.)
- SZÁRAZ Miklós György–TÓTH Zoltán (szerk.): Fájó Trianon. M-érték Kiadó, Budapest, 2011.
- SZEKFŰ Gyula: Három nemzedék és ami utána következik. ÁKV-Maecenas, Budapest.
- SZIDIROPULOSZ Archimédész: Trianon utóélete. Válogatás a magyar nyelvű irodalom bibliográfiájából 1920–2000. XX. Század Intézet, 2002.
- SZIGETHY Márton: „Magyar az, akinek fáj Trianon.” Szebb jövő. (<http://szebbjovo.hu/node/3058> – Letöltés: 2013. március 18.)
- Szlovák és magyar történészek találkozója Pozsonyban március 22-én. Psenák Ottó, watson.sk (http://watson.sk/index.php?option=com_content&view=article&id=1046:stretnutie-slovenskych-a-maarskych-historikov-22-marca-v-bratislave-szlovak-es-magyar-toerteneszek-talalkozoja-pozsonyban-marcius-22-en&catid=37:default – Letöltés: 2013. március 18.)
- TAMÁS Gáspár Miklós: Levél a szerb miniszterelnöknek. Népszabadság (http://nol.hu/velemeney/20130308-level_a_szerb_miniszterelnoknek – Letöltés: 2013. március 18.)
- TAMÁS Pál: A Trianon-vitához. Élet és Irodalom (55.) 2011. 17.

- TAYLOR, A. J. P.: A Habsburg Monarchia 1809–1918. Scholar Kiadó, Budapest, 1998.
- Tényleg! Hogy volt, hogy nem volt... (<http://tenyleg.com/>)
- TORMAY Cécile Bujdosó könyv. Lazi Könyvkiadó, Szeged, 2009.
- Több pénzt adna a határon túliaknak az MSZP. Népszabadság (http://nol.hu/belfold/tobb_penzet_adna_a_hatarontuliaknak_az_lmp – Letöltés: 2013. március 18.)
- „Trianon kollektív narcisztikus sérülése a magyarságnak” Gerlóczy Ferenc interjúja Pfitzner Rudolfal. Heti Világgazdaság (http://hvg.hu/velemenyt/20100603_pfitzner_rudolf_szocialpszichologus_tria – Letöltés: 2013. március 18.)
- Trianon árnyai. Előszó. (<http://hem.passagen.se/mih1/100.htm> részlet, szövegű közlés – Letöltés: 2013. március 18.)
- Túl a kásahegyen. Erdélyi Riport (11.) 2012. 31.
- UNGVÁRY Krisztián: A meg nem értett Trianon. Élet és Irodalom (54.) 2010. 49.
- UNGVÁRY Krisztián: Egy hitelrontás ellenében. Élet és Irodalom (55.) 2011. 10.
- Vásárhelyi Mária: Ismeretek és vélemények a magyar történelemről. Trianon. In: uő: Csalóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban. Kalligram, Pozsony, 2007.
- VÁSÁRHELYI Mária: A huszonévesek és Trianon. Élet és Irodalom (55.) 2011. 22.
- VÖRÖS László: A történelmi Magyarország szétesése és Trianon. Az 1918–1920 közötti események megjelenítése a magyar és szlovák történetírásban. Limes (24.) 2011. 1.
- ZAHORÁN Csaba: A Trianon-jelenség pozsonyi tükörben. Történelmi Szemle (53.) 2011. 4.
- ZAHORÁN Csaba: Városok a magasban – a csalóka idill és a realitás között. Magyar Lettre 2011. ősz.
- ZEIDLER Miklós: A revíziós gondolat. Kalligram, Pozsony, 2009.
- ZEIDLER Miklós (szerk.): Trianon. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- Továbbá a História, Rubicon, Nagy Magyarország és a Trianoni Szemle egyes számaiban megjelent cikkek.

Dobrowiecki Péter

SZEMET SZEMÉRT: A DÉLVIDÉKI „HIDEG NAPOK” ÉS AZ AZT KÖVETŐ JUGOSZLÁV MEGTORLÁSOKAT ÖVEZŐ MÍTOSZOK A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁSBAN

A magyar történetírásban a mai napig számos tévhit és ellentmondás él az 1942. januári délvidéki magyar razziával és az 1944 őszétől kezdve a helyi magyar lakossággal szemben – a jugoszláv partizánok által elkövetett – tömeggyilkosságokkal, megtorlásokkal kapcsolatban. A helytelen következtetések és magyarázatok tisztázásával részben még mindig adós mind a magyar, mind pedig a külföldi történetírás. Ezt a feladatot semmiképpen sem szabad kikerülni, hiszen a kérdés összetettségének és okainak a megismerése, illetve a hamis állításokra való rávilágítás nélkül lehetetlen megfelelően megérteni a délvidéki magyarság sorsának alakulását Tito Jugoszláviájában. Dolgozatomban a tematika alapvető mítoszaival kívánok foglalkozni, különös hangsúlyt fektetve az egyes művekben rejlő ellentmondásokra.

A politikai berendezkedésből adódóan a rendszerváltást megelőzően a hazai történetírás szinte kivétel nélkül egy szemszögből írta le a vajdasági eseményeket. Az 1942. januári „hideg napok” történéseivel tanulmányok és könyvek foglalkoztak, azonban az 1944-1945-ös jugoszláv megtorlások tabutémának számítottak mind Magyarországon, mind a Vajdaságban – 1990-ig nem is sikerült egy tucatnyi, a témával indirekt módon foglalkozó könyvnél többet megjelentetni. A kettősséget jól jellemzi Cseres Tibor két munkájának egymással teljesen ellentétes megítélése. Az 1964-ben kiadott *Hideg napok* című könyve már 1966-ban, a korszak több híres színészének közreműködésével megfilmesítésre került, míg az 1973-ban *Bezdáni ember* címen publikált „novelláját” (melyben az 1944-es bezdáni eseményeket írja le) nemcsak a hazai, hanem a jugoszláv pártvezetés részéről is kritika érte.

A magyarországi rendszerváltást, illetve a jugoszláv állam egyre erősödő válságát követően az 1990-es évek elején számos vajdasági és magyarországi történész, helytörténész és újságíró aprólékos kutatásának köszönhetően megindult a korábban elhallgatott események feltárása annak ellenére, hogy a ju-

goszláviai, majd szerbiai levéltárak és archívumok csak fokozatosan és a mai napig sem teljesen váltak hozzáférhetővé. Ezen folyamat részeként immár egyre több összefoglaló történeti munka tért ki a csehszlovákiai és romániai magyarság sorsának a bemutatása mellett a Jugoszláviában élő magyarok háború utáni tragédiájának ismertetésére is.

Ennek ellenére sem lehet pozitív változásokról beszélni az elmúlt több mint két évtizedben. Számos, jelentős történészek által írt, Magyarország 20. századi történetét feldolgozó tudományos munka még mindig félmondatokban vagy akár egyáltalán nem említi meg a háborút követő vajdasági eseményeket, mindemellett pedig az 1942-es razziával sem foglalkozik egy-két mondatnál bővebben. Erre csak részben szolgálhat magyarázatként, hogy fenti művek szerzői munkájukban a fő hangsúlyt a háború utáni magyar külpolitikát legjobban foglalkoztató kisebbségügyi kérdésre, a magyar-csehszlovák kapcsolatokra kívánják helyezni. Kiváló példa Romsics Ignác 2003-ban kiadott összefoglaló műve, melyben a szerző hosszasan elemzi a magyar-csehszlovák viszony alakulását, míg a vajdasági eseményekről csak egy pár szó erejéig emlékezik meg: „Különösen nehéz volt ezt feltételezni a Romániából és Jugoszláviából spontán, Csehszlovákiából pedig szervezeten áttelepülők és új hazát, új otthont keresők tízezreinek a beszámolóit hallgatva. Az Erdélyből érkezők a Maniu-gárdisták 1944-1945-ös rémtetteiről (...), a délvidékiek a szerb partizánok vérengzéseiről, s a csehszlovákiaiak minden magyar nyelvű újság betiltásáról és iskola bezárásáról tudósítottak.”¹ Szintén átsiklik az eseményeken a Pölöskei Ferenc, Gergely Jenő, Izsák Lajos által szerkesztett és a szerzők által elsősorban egyetemi tankönyvnek szánt *Magyarország története 1918–1990* című kötet is: „A honvédség tömeges átállását az is akadályozta, hogy a szlovák partizánok a Felvidéken, Tito hadserege délen és a románok Erdélyben az ottani magyarokkal szembeni kollektív megtorlást kezdték meg.”²

Mindenképpen elgondolkodtató, hogy a magyar történetírás egy része miért nem tartotta említésre méltónak sem a rendszerváltást követő időszakban, sem az elmúlt években az 1942-1944-es vajdasági eseményeket, nem is beszélve arról, hogy egyes esetekben a középiskolásoknak szánt történelemkönyvekből az érdeklődő több információt tudhat meg, mint több száz oldalas történelmi összefoglaló művekből.³

¹ Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században, Osiris, Budapest, 2003: 303.

² Pölöskei Ferenc–Gergely Jenő–Izsák Lajos (szerk.): Magyarország története 1918–1990, Korona, Budapest, 1995: 171

³ Dupcsik Csaba–Repárszky Ildikó: Történelem IV., Műszaki, Budapest, 2006: 142.

Ennek ellenére az elmúlt évtizedben fokozatosan nőtt az 1942-1944-es eseményeket feldolgozó vagy azokat legalább részlegesen érintő könyvek száma, sajnos azonban éppen ezek közül egyes kiadványok felelősek a mai magyar közéletben gyakran fellelhető téves értelmezések elterjedéséért. A razziával, illetve a megtorlással közvetve vagy közvetlenül foglalkozó tudományos és társadalmi olvasóközönségnek szánt munkák példányainak növekedésével párhuzamosan egyre gyakrabban láttak napvilágot olyan téves mítoszok, következtetések és okfejtések, amelyek akarva vagy akaratlanul hozzájárultak az eseményekkel kapcsolatos kép torzulásához és esetenként hamis bemutatásához. A továbbiakban a fontosabb mítoszok, tévhitek kerülnek bemutatásra, esetenként egy-egy példán keresztül.

1942 januárjában a fokozott partizántevékenységre hivatkozva a magyar honvédség és csendőrség alakulatai razziákat hajtottak végre a Délvidéken, melyek rövid időn belül tiszogatásokba, tömeggyilkosságokba torkollottak. A magyar történetírás által gyakran „hideg napokként” említett eseményeknek a legtöbb magyar forrás szerint 3340, míg szerb források szerint 3800 áldozata volt.⁴

Annak ellenére azonban, hogy az eseményeket számtalan könyvben és tanulmányban feldolgozták, a témával nem szűken vett értelemben foglalkozó munkákban gyakran lehet fellelni pontatlanságokat és tévedéseket. Ezek gyakran már a dolgozatok legelején megmutatkoznak azáltal, hogy a szerzők tévesen „újvidéki razzia”, vagy „újvidéki hideg napok” címmel illetik az eseményeket, jóllehet a razzia kezdetben csak az Újvidéktől jól elkülöníthető Sajkás-vidékre terjedt ki. A razzia Újvidékre való kiterjesztésére több mint két héttel később került sor, az itteni „pacifikáló hadműveletet” követően pedig több razziára is sor került még a környéken.⁵ A razziák közül vitathatatlanul az újvidéki öltött legnagyobb méretet, és az áldozatok közül is sokan idevalósiak voltak, azonban nem szabad elfelejteni, hogy Csurogon közel 900, míg Zsablyán több mint 600 áldozatot követeltek a razziák, így sok szerző tévesen szűkíti le a razzia által érintett területet csupán Újvidékre és környékére.

A razziákat övező mítoszok közül talán a legelterjedtebbek a honvédség és a csendőrség fellépését kiváltó „partizántevékenységgel” kapcsolatos tévhitek. A magyar közigazgatás által irányított délvidéki területeken valóban jelen voltak kommunista partizánok (csetnikek azonban nem), ezek tevékenysége

⁴ Pihurik Judit: *Hideg napok*. Rubicon (195.), 2009. 01.: 29.

⁵ A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*. Napvilág, Budapest, 2004: 282.

azonban kezdetben elsősorban szabotázsakciókra, az aratásra váró gabona felgyújtására irányult. Az elszaporodó szabotázsakciókra válaszul 1941 nyarától a magyar rendészeti szervek is fokozott erővel léptek fel az ellenállókkal szemben. Az október 13-án felállított (Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök hatásköre alá tartozó) statáriális bíróság tevékenységének végéig, 1941. november 21-ig 93 halálos ítéletet hozott, melyből 64-et hajtottak végre.⁶ Csupán erre az időszakra tehető az első szervezett, 58 fős, bácskai partizánosztág létrejötte. Ezt követően válnak a helyi magyar fegyveres egységek és a partizánok között egyre gyakoribbá a halálos áldozatokkal is járó összetűzések, ezek intenzitása azonban semmiképpen sem mérhető a Jugoszlávia más részein tapasztalható partizántevékenységhez.

A sűrűsödő támadások és egyes híresztelések hatására, melyek szerint tömegesen szivárognak be partizánok német területekről, Szombathelyi Ferenc razziát rendelt el január 4-én a Sajkás-vidék megtisztítása érdekében. A razzia végrehajtásával Feketealmay-Czeydner Ferenc altábornagy lett megbízva. A bácskai partizánegységet már a razzia második napján szétverték, innentől kezdve pedig már csupán a helyi lakossággal szembeni túlkapásokról lehet beszélni. Ahogy maguk az akciót irányító tisztek is jellemezték: „(...) Bácskában hosszabb időre a teljes rend fog uralkodni, mert most módunkban van az összes nemkívánatos elemektől megszabadulni és így a lakosságnak elrettentő példát mutatni.”⁷

Hibás tehát az a közvélekedés, mely szerint a razzia csak a fokozódó partizántevékenységre adott válasz lett volna, amely fölött a katonai vezetés a későbbiekben elvesztette az ellenőrzést. A műveletekkel megbízott tisztek jól tudták, hogy a tényleges partizánveszély már az első napokban elhárult, mégis folyamatos krízishelyzetről tájékoztatták a budapesti minisztertanácsot – hamisan állítva, hogy a partizánok Újvidékre húzódtak vissza. Sajnos az ellentmondások ellenére – hiszen a partizánok számára a nehezen megközelíthető, néptelen területekre való visszavonulás számottevően előnyösebb, mint egy részben ellenséges érzületű nagyvárosba való beszivárgás – a minisztertanács engedélyezte a razzia folytatását, a már ismert eredményekkel. Az újvidéki razzia tehát még kevésbé volt megindokolható, mint a Sajkás-vidéken korábban végrehajtott akciók.

A közhiedelemmel ellentétben az óriási felháborodás hatására már közvetlenül az események után, 1942 áprilisában létrejött egy különleges bizottság

⁶ Arday Lajos: Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában. BIP, Budapest, 2002: 27.

⁷ A. Sajti Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Napvilág, Budapest, 2004.: 276.

azok kivizsgálására. A bizottság jelentésének elkészülte után Szombathelyi elrendelte az ügyészégi nyomozás megkezdését. Téves tehát az a feltételezés, mely szerint a tettesek felelősségre vonására – a romló külpolitikai helyzet hatására – csupán 1943 telén került sor: „A Kállay-kormány már a háború utánra készülve és azt mérlegelve, milyen súllyal eshet majd latba a győzteseknél a nem magyar lakossággal szemben folytatott politikájának [megítélése] (...) Leginkább a Délvidéken mutatkozott változás, amennyiben engedélyezték az előzően betiltott szerb kultúregyesület működését, majd 1943 decemberében megkezdtek az újvidéki vérengzés felelősei elleni pert.”⁸

Tény viszont, hogy a vizsgálat valóban akadozva haladt, majd Horthy Miklós utasítására fel is függesztették a katonai tisztek elleni nyomozást – a csendőrtisztekkel szembenit azonban nem. A razzia irányítóinak tényleges vád alá helyezésére csupán 1943 októberében kerül sor, ennek ellenére a magyar politikai vezetés jelentős részében már jóval korábban megmutatkozott a felelősökkel szembeni számonkérés igénye, amit jól mutat az 1942 áprilistól lefolytatott kiterjedt vizsgálat. Mint ismeretes, az ítélet elől Németországba szökö főbűnösök – a halálra ítélt Feketehalmy-Czeydner Ferenc altábornagy, Grassy József tábornok, Deák László ezredes, Zöldy Márton és Korompay Gusztáv csendőr századosok – rövid ideig, de el tudták kerülni büntetésüket. A világháború befejezését követően a magyar népbíróság a fellelhető vádlottakat újból elítélte, majd Szombathelyi Ferenc volt vezérkari főnökkel egyetemben kiadta Jugoszláviának, ahol kivégezték őket.

Szombathelyi Ferenc háborús évek alatt betöltött szerepét a magyar történetírástársadalom még mindig ellentmondásosan ítéli meg. Egyrészt valóban felelősség terheli a délvidéki bevonulás során elkövetett túlkapásokért, valamint vezérkari főnökként a razzia elrendelésért és a statáriális bíraskodás 1941 októbere és novembere közötti bevezetésért. Másrészt azonban az Újvidéken folytatott razziát személyesen állította le, majd vizsgálatot rendelt el a felelősökkel szemben, illetve megpróbált – sikertelenül – tárgyalásokat kezdeményezni az angolszász hatalmakkal. Ezt követően pedig le is tartóztatták a német megszállás során. Mindezek ellenére vagy talán éppen emiatt sok esetben neve egy helyen kerül említésre a délvidéki razzia főbűnösseivel, ezáltal azt a téves benyomást keltve, mintha Jugoszlávia, a többi bűnöshöz hasonlóan, a

⁸ L. Nagy Zsuzsa: Magyarország története, 1918–1945. KEK, Debrecen, 1995.: 218.

razziában betöltött szerepe miatt ítélete volna halálra. Ennek azonban ellentmond az 1946. októberi, újvidéki tárgyalásának peranyaga. Az iratok tanúsága szerint Szombathelyit elsősorban nem a razzia megszervezésért, hanem a magyar katonaság Délvidékre történő bevonulása során elkövetett bűntettekért és a rögtönítélő bíróságok létrehozásáért, illetve kegyelmi jogainak az „elmulasztásáért” tartották felelősnek.⁹

A razzia felelőseinek felelősségre vonásával párhuzamosan, illetve azt megelőzően azonban már sor került a délvidéki magyarság tragikus, kollektív büntetésére.

Sztálin és Tito moszkvai egyezménye értelmében 1944 októberében a szovjet vörös hadsereg egységeivel egyidejűleg kommunista partizán osztagok vonultak be a magyar és német csapatoktól frissen visszafoglalt délvidéki területekre. A partizánok megjelenését követően nem sokkal kezdetét vette a több hónapon át tartó elhurcolások, erőszakoskodások és fosztogatások időszaka. A jugoszláv vezetés a kollektíven bűnösnek tartott német kisebbség mellett a magyar lakossággal szemben is ellenségesen lépett fel – annak ellenére, hogy a Jugoszláv Kommunista Párt vajdasági tagságának jelentős része magyar származású volt. Az első hónapok tömeges kivégzései után, 1945 januárjában megkezdődött a lakosság internáló- és munkatáborokba történő elhurcolása. A táborokban uralkodó embertelen állapotok miatt számtalan fogva tartott vesztette életét, mindemellett pedig tovább folyt a magyar kisebbség tagjainak immár bírósági ítéletek alapján történő kivégzése.

Kevés szerző tartja fontosnak megemlíteni, hogy a magyar kormánynak az események kezdetétől fogva tudomása volt a Délvidéken zajló megtorlásokról. Ennek ellenére a világháborút lezáró párizsi béke megkötéséig egyszer sem emelték fel a szavukat ellene sem államközi, sem nemzetközi szinten.¹⁰ A kiélezett magyar-csehszlovák viszony időszakában a magyar vezetés valószínűleg tartott egy újabb győztes oldalon található szomszéddal való konfrontációtól, ezért is törekedett a belgrádi elittel való kiegyensúlyozott kapcsolatok mihamarabbi megteremtésére. Így fordulhatott elő, hogy nem sokkal azt követően, hogy a vajdasági településekről tömegesen hurcolták el kivégzésük helyére a magyar férfiakat, a hazai politikusok már a kisebbségi problémát példamutatóan megoldó jugoszláv államvezetésről beszéltek.

⁹ Györkei Jenő: *Idegen bírák előtt*. Zrínyi, Budapest, 2002: 83.

¹⁰ A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség*. Napvilág, Budapest, 2004: 331.

A rendszerváltást követő időszakról kezdve a magyarokkal szembeni megtorlásokkal kapcsolatban a magyar szakirodalmat alapvetően két kérdés foglalkoztatta. Egyrészt az áldozatok hozzávetőleges számát kívánták meghatározni, másrészt pedig a tömeggyilkosságok okait próbálták kideríteni. Az 1990-es évektől kezdődően egyre több publikáció foglalkozott a Délvidéken 1944-1945 között meggyilkolt magyar áldozatokkal. Különböző szerzők 5 ezertől egészen 40 ezer fő fölé tették az elhurcolt, majd gyakran minden hivatalos eljárás nélkül meggyilkolt áldozatok számát. A jugoszláviai, illetve később szerbiai levéltárhoz való korlátozott hozzáférés miatt sokáig csak a délvidéki helytörténészek részletes munkával létrehozott, személyes beszámolók alapján készült névsoraira lehetett hagyatkozni. Az elmúlt pár évben azonban egyre több szerbiai intézmény adatai váltak kutathatóvá, így mára a téma legjelentősebb szakértői megegyeznek abban, hogy a megtorlásoknak nagyjából 20 ezer vajdasági magyar eshetett áldozatául.

A meggyilkoltak számának megállapítása mellett leginkább a megtorlások mögött rejlő ok-okozati összefüggések foglalkoztatták a téma iránt érdeklődő történészeket és publicistákat az elmúlt több mint 20 évben. A szerzők egy része a megtorlásokban az egyszerű és ösztönös bosszút, a „szemet szemért” elvet vélték látni, mely szemlélethez szorosan kapcsolódott a „hideg napok – még hidegebb napok” kifejezések használata. E szerzők ugyanis a hangsúlyt a magyar és szerb áldozatok száma között lévő vélt vagy valós – hiszen a délvidéki razzia áldozatai csak egy töredékét alkotják a magyar alakulatok által meggyilkolt szerb és más nemzetiségű áldozatoknak – számbéli különbségre kívánták helyezni.¹¹ Ezzel azonban csak tovább erősítik a magyarsággal szembeni véres megtorlásokat egyszerű bosszúnak beállító szerzők táborát, akik szemében egy „kisebb” magyar túlkapásra a társadalom minden szegmensére kiterjedő szerb bosszú volt a válasz. Ahogy Salamon Konrád írja: „A szovjet hadsereg nyomában kommunista partizánok özönlöttek a magyar lakta területekre, s válogatás nélkül gyilkolni kezdték a magyar lakosságot.”¹²

Érdemes azonban mélyebben megvizsgálni a délvidéki tömeggyilkosságok mögött rejlő összefüggéseket, hiszen a kutatások eredményeiként mára már nyilvánvaló, hogy a partizánok fellépése egy korábban kidolgozott terv része volt, melyet a Jugoszláv Kommunista Párt legfelső vezetése hagyott jóvá. A kutatá-

¹¹ Vincze Gábor (szerk.): Visszatér a Délvidék. Kárpátia, Budapest, 2011: 140.

¹² Salamon Konrád: Magyar történelem, 1914–1990. Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, Budapest, 1998: 190.

sok jelenlegi állása szerint a megtorlások engedélyezése alapvetően három okból állhatott Tito és a párt vezetőségének érdekében.

Mindenekelőtt a párt meg kívánta bosszulni az 1941. áprilisi magyar bevonulást követő szerbellenes cselekményeket, különösképpen pedig magát a razziát. Ezért már az elhurcolások megkezdésekor céltudatosan keresték azokat a személyeket, akik bármilyen módon részt vettek a razziában vagy együttműködtek a magyar hatóságokkal. Sokszor azonban apróságok (akár a magyar csapatok bevonulása során tanúsított pozitív magatartás) is elégnek bizonyultak ahhoz, hogy valakit elhurcoljanak otthonából, majd kivégezzenek. A bosszú szempontjából a magyarok a németekhez hasonlóan kollektíven bűnösök voltak, így senki sem érezhette magát teljes biztonságban. Voltak esetek, mikor kivégzésükre váró személyeket csak a helyi szerb lakosság közbelépésének köszönhetően sikerült megmenteni, számtalan esetben azonban ez is kevésnek bizonyult.

A vajdasági magyar lakossággal szemben alkalmazott kollektív felelősségre vonás Csurog, Zsabya és Mozsod települések esetében nyilvánult meg a legeggyértelműbben. A férfiak egy részének kivégzését követően ugyanis a megmaradt magyar lakosoknak örökre el kellett hagyniuk szülőhelyüket 1945 januárjában. Kitelepítésüket a helyi szerb lakosság személyesen Titótól kérte, arra hivatkozva, hogy az itteni magyarok közül sokan vettek részt az 1942-es razziában.¹³

Ennek ellenére a megtorlások végrehajtásában a bosszúnál sokkal nagyobb szereppel bírt a helyi magyarok megfélemlítésének szándéka. 1944 októberében Tito utasítására csak a korábban magyar közigazgatás alatt álló területeken került sor a katonai közigazgatás bevezetésre. A Jugoszláv Kommunista Párt Bácska, Baranya, valamint a Bánát területén számíthatott a legkisebb támogatásra, így a párt számára a megfélemlítés, az ellenállástól való eltántorítás kiemelten fontos volt e területeken. A gyilkosságoktól, kitelepítésektől és elhurcolásoktól lebévult helyi lakosság ezt követően már nem is jelentett „veszélyt” a berendezkedő jugoszláv államhatalom számára.

A megtorlások mögött rejlő, harmadik, legfontosabb ok szorosan kapcsolódik az előbbiekhöz, hiszen a bosszúállás és megfélemlítés mellett ténylegesen a potenciális helyi vezetők, ellenzékiek likvidálása volt a tömeggyilkosságok fő mozgatórugója. A háború éve alatt tanúsított magatartásuktól függetlenül

¹³ Matuska Márton: A délvidéki magyarság tragédiája. Rubicon (195.), 2009. 01.: 46.

hurcolták el, majd végezték ki a helyi gazdasági vagy társadalmi elithez tartozó értelmiségieket, fontos pozíciókat betöltő személyeket, illetve kereskedőket. Ezt látszik alátámasztani, hogy sok esetben a bevonuló partizánok már kész listákkal rendelkeztek, melyek tartalmazták a likvidálandó lakosok névsorát.¹⁴ A magyar lakosság kollektív megbüntetése mellett tehát sokkal fontosabb volt a hatalom számára hosszú távon veszélyt jelentő személyek eltüntetése és a lakosság megfélemlítéssel történő engedelmességre kényszerítése. Ahogy a Vajdasági Népfelszabadító Egységfront lapja, a *Slobodna Vojvodina* sokat idézett 1944. október 28-i számában megírták: „A nép érzi, hogy szükség volt erre a határozott lépésre, s hogy szükség van olyan energikus lépésekre, amelyek biztosítják a Bánát, a Bácska és Baranya jugoszláv jellegét.”¹⁵

A magyarság délvidéki tragédiájának forrása tehát nem a razziában kere-sendő, hanem sokkal inkább egy olyan politikai erő kibontakozásában, amely minden lehetséges eszközzel biztosítani kívánta hatalmi pozícióit egy számá-ra potenciálisan ellenséges területen.

Az 1942. januári délvidéki razzia és az 1944-1945-ben a Vajdaságban elkövetett tömeggyilkosságokat övező mítoszok tisztázása a gyarapodó számú kutatásoknak köszönhetően ígéretes irányba halad. Mindazonáltal további kutatásokra van szükség ahhoz, hogy a magyarok és szerbek közötti kapcsolatra a mai napig árnyékot vető események háttérében rejlő tényleges indítékok teljes mértékben napvilágot lássanak.

Felhasznált irodalom:

- ARDAY Lajos: Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában. BIP, Budapest, 2002.: 245.
A. SAJTI Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Napvilág, Budapest, 2004.: 420.
GYÖRKEI Jenő: Idegen bírák előtt. Zrínyi, Budapest, 2002.: 207.
JUHÁSZ József: Volt egyszer egy Jugoszlávia. Aula, 1999.: 376.
L. NAGY Zsuzsa: Magyarország története, 1918–1945. KEK, Debrecen, 1995.: 266.

¹⁴ Arday Lajos: Magyarok a Délvidéken, Jugoszláviában. BIP, Budapest, 2002.: 222.

¹⁵ Slobodna Vojvodina (reprint kiadás), 1944. okt. 28, idézi: A. Sajti Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Napvilág, Budapest, 2004.: 331.

MATUSKA Márton: A délvidéki magyarság tragédiája, Rubicon (195.), 2009. 01.: 46–47.

ROMSICS Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris, Budapest, 2003.: 668.

PIHURIK Judit: Hideg napok. Rubicon (195.), 2009. 01.: 20–29.

PÖLÖSKEI Ferenc–GERGELY Jenő–IZSÁK Lajos (szerk.): Magyarország története 1918–1990. Korona, Budapest, 1995.: 347.

SALAMON Konrád: Magyar történelem, 1914–1990. Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, Budapest, 1998.: 322.

VINCZE Gábor (szerk.): Visszatér a Délvidék. Kárpátia, Budapest, 2011.: 177.

Mezei Bálint

NEW INTER-PARTY RELATIONS OF THE HUNGARIAN SOCIALIST WORKERS' PARTY AFTER THE PRAGUE SPRING

The invasion of Czechoslovakia in 1968 and the establishment of the theoretical base and frontiers of Eurocommunism

At the 40th anniversary of the 1968 events the effects of the reforms created by the Prague Spring and the consequences of the Soviet military intervention are rightly discussed extensively. The present study would like to introduce a so far less examined topic, the reaction of West European, especially the Italian and French communist parties, the beginning of their gradual disaffection from the Soviet Union and their search for an alternative way, which featured the leftist and anti-capitalist movements in the 1960s. The breakaway from the Stalinist past, as well as its political content, were at stake.

The program and the new orientation of the Communist Party of Czechoslovakia (KSČ), headed by Alexander Dubček who stood for *socialism with a human face*, nourished hope for Western communist parties that there was hope to change and reform “Eastern systems”. The communist parties of Italy, France and Spain, which would later establish *eurocommunism*, were now able to represent a joint platform: strictly rejecting all arguments for the need for a Soviet intervention proposed by the Soviets and their allies in the region – contrary to their different opinions on the 1956 revolution in Hungary. While these parties tried to explain the 1956 events in Budapest and the Tito-Stalin split as advances of right-wing revisionism, and interpreted the sins of Stalin as results of the confused paranoiac mind of a dictator but putting an artificial end from outside to the reforms in Prague, which were also popular at their home, and the recurring harsh intervention in the life of a sovereign country became a dividing line in the relationship between European communists and the Communist Party of the Soviet Union (CPSU). Western communists mostly raised three questions: 1. What kind of people are leading the Soviet Union, in fact? 2. How can these corrupt leaders match the opening and new style in Soviet politics – allegedly in the pipeline – with suppressing a communist experience which was based on democratic and pluralistic principles

while not questioning the leading role of the single-party running the state? 3. According to their experience, rulers in Moscow had made a series of mistakes, and their attitude and guidelines given by them had not changed a lot over the years passed. Is the superpower that theoretically confronted the heritage of Stalin really a post-Stalinist state? Could the idea of Soviet superpower give up its insistence on hierarchical power structures, and understand the importance of differences arising from the different historical-economical developments?

The unexpected application of the “Brezhnev doctrine” further undermined the already gradually weakening ideological links of the Italian and French communists to Moscow. Several members of the Spanish communist party, which was forced into illegality by the Franco regime, gained refuge in Prague. Their political activities, including the operation of a radio station, were organised from here. They were participating in the public life lead by the KSČ and felt personally the approval of and popular support to the reforms. Of course, similar to the Italian and the French communist parties (PCI and PCF) they did not accept the Soviet doctrine of the *casus belli*, that is the reference to imperialism and counter-revolution that was repeated every time with little content. The PCI and PCF saw that the superpowers were coming closer, thus also utilising the safety of Western democracies and their economic development they became the opinion leaders in strictly condemning the August 1968 military action. The dissent group spearheading the need for a different way of socialist development and advocating full independence of communist parties and countries had not yet arrived to announce *eurocommunism* but its main lines had been shaped. About this period, these parties dropped the exclusive power of the proletariat, the need for the one-party system and the party as the ruling elite from their program – mostly due to the bitter experience of the Prague spring and the following autumn. Although they were not able to go further that time but they succeeded in postponing the scheduled next, Moscow meeting and consultation of communist and workers’ parties. They made trouble, although marginally. This was specially reflected in the relationship and links of the PCI and the Hungarian Socialist Workers’ Party (MSZMP), in a period when Hungary was engaged in decisive reforms in the form of launching the *new economic mechanism*. Related documents produced by the Foreign Department of the Central Committee of MSZMP depicted a changing relationship between Western communist ideas and the forced reality of the actually existing socialism shaped from Moscow.

The PCI and the invasion in Czechoslovakia

The PCI strongly opposed the Soviet intervention. Naturally, reflecting the openness of this party, certain counter-opinions were also expressed but the youth organisations of the party also joined the platform judging the elimination of the Prague spring as negative development. Secretary Luigi Longo made his related account at the meeting of the Central Committee on August 28, 1968. His report was discussed a day later both by the Central Committee and the Central Supervisory Committee a day later – at closed meetings. They concluded that there was not any moment when the possibility for capitalist restoration was open, this was specially stressed by Paolo Bufalini, and there was not any actual imperialist threat: “dissonant voices and anti-socialism were isolated, and leaders of the KSČ fully controlled the situation.”¹ Among the makers of nationwide politics in PCI, Giancarlo Pajetta and Giorgio Amendola raised objection against the measures of Moscow. Both agreed with the report presented by Longo. Amendola highlighted that the present stand of Italian communists had been in harmony with their activities both during the period of antifascist fight and over the 23 years passed after. He pointed to the theories of Antonio Gramsci and Palmiro Togliatti to be followed, especially stressing on the given situation the Yalta memoirs of the latter. He ended his argument with the following remark: “*we cannot expect that the emancipation from capitalist exploitation will be brought about world campaigns, as the Chinese communists want, or this can be achieved by actions of socialist countries, as Soviet comrades – as it seems – think.*”²

Pajetta expressed that they reached a compromise in Moscow but had not signed a pact. This differentiation was very important for Italian communists. Nevertheless, this compromise prevented a catastrophe. In fact, the unity of the leading group of KSČ surmounted those who believed that this unity was over. Pajetta considered positive that in addition to the Italian communist party several other ones, including the French, Finnish, Spanish, Scandinavian and Japanese parties distanced themselves from the Soviet intervention. All supported the proposal of PCI to establish a broader opposition in international (communist) organisations, with the not concealed goal to prevent in the future – or by other words to veto – the political-military steps of certain socialist

¹ Hungarian National Archives (MOL) M-KS 288. 32/B 1968. 167. 41.

² Ibid. 40.

countries – especially the Soviet Union – which violate the basic values of the international labour movement.

According to them, the intervention of the Warsaw Pact represented the logic of blocks and wanted to break the process of rebirth: the first attempt to make Eastern bloc countries – where private property of means of labour was abolished – aware of the contradictions within their societies and try to settle these contradictions in a fair manner within the basic power structure.³ Their starting point was, unquestionably, commitment for the communist party, the socialist way and the democratic rebirth of the socialist society (and its future stabilisation). They believed that despite the difficult situation the KSČ would regain its independence and its full freedom in decisions that would forward the idea of a renewal of the socialist society, while they would strictly *protect socialist achievements against any risk and any attempt to abolish them*.⁴

“In order to advance toward this direction, we turn with a request to the concerned parties and governments, especially to the CPSU and the government of the Soviet Union, to make all necessary measures to restore ordinary life in Czechoslovakia by the withdrawal of the troops. In our opinion, this is the first step that should be done in order to heal wounds, and to make internal relations within the community of socialist countries the base for improving cooperation in all fields and strengthening real unity – respecting the independence and sovereignty of each country. (...) It is necessary to find the way and form, meanwhile respecting the autonomy and independence of each party, to set *joint points and goals* for the West-European communist parties.”⁵

They considered holding the next meeting of communist and workers parties useless until the situation in Czechoslovakia was settled finally and reassuring. Naturally, Longo rejected the criticism of Ambrogio Donini⁶, who expressed his discontent in his speech with the party leadership opposing the intervention of the five countries in Czechoslovakia and who underlined that this strengthens the bourgeois propaganda.

It is worth to cite the words of Longo again, who excellently managed the crisis, on the one hand rejecting the accusations of the Italian socialists and

³ Ibid. 41. (in italics, underlined in the original with a remark added: „if it were so”)

⁴ Ibid. 45-46. (remark: „= no”)

⁵ Ibid.

⁶ Marxist historian (1903–1991). He was a lecturer in Rome in 1926–1928 and later in Bari 1960–1971, ambassador to Poland in 1947 and PCI-delegated member of the Senate in 1953–1963.

social democrats and on the other hand distancing himself and his party from the Soviets. "Actual considerations concerning the situation in Czechoslovakia, according to our opinion, cannot be separated from those theoretical motivations, which urged us to clearly reject the military intervention. These theoretical motivations – on the fundamentals of which all our theoretical work and politics are built – are based on the respect of the autonomy of each communist party and each country, as a consequence of which is that *the development of the socialist democracy should not be broken.*"⁷

Further keywords of his speech were to improve the respect for the Soviet Union and the endeavour towards peaceful coexistence. By this, he criticised again – indirectly – the Prague intervention, and was speaking about the drop in the prestige of the big brother in the East. It is important to underline that he did not split with Moscow, but demonstrating the independence of the PCI he dared to express sharp criticism. The politics of the party was built on the Gramsci-Togliatti ideological axe and the basic principles announced at the 20th Congress, thus making obvious the "betrayal" of the foreign policy of Leonid Brezhnev and Andrei Gromyko.

"Well, we have to tell that the intervention in Czechoslovakia is opposing this political line; it opposes main problems of articulating political and civil life; opposes facing and fighting this line in socialist countries or limiting it in any way – as well as all other tendencies to intervene, even military, in the internal affairs of other parties or countries."⁸ The basic elements of the solution proposed by the PCI were an analytical examination of the situation and harmonised international (foreign) policy. They wanted to reposition the Italian communist party on the map of international labour movements: stressing several times the voluntarily feature of the Western communist movement, where its support and (political) strength could be measured by democratic methods. The rearrangement of the power structure, the advance harmonisation of foreign policy moves, would deprive Moscow from its advantages that were almost considered as natural, and would question its political monopoly in the Warsaw Pact. As a result, Longo – if he could – referred to the results of the Karlovy Vary Conference, because no other communist party, especially in the East, had been so brave and creative over the period since then, proposing a realistic analysis of the situation. The political passivity of the really existing

⁷ Ibid. 47. (remark: „Not even they know what it is!”)

⁸ Ibid. 48.

socialism suppressed all initiatives for change. “What is the reason for this smaller drive, which sometimes makes the impression that socialist countries in Europe are rather waiting for changes than initiating them or taking a proactive position? This is a topic that obviously requires deeper analysis. Without trying to give a complete answer, we can say that this *lack of initiatives* is rooted in an explanation of the situation, according to which *imperialism has not become stronger but is more aggressive*. It is unquestionable that imperialism steadily continues its attacks. We know it very well, since we have to fight its propaganda and the different forms of its ideological activity every day. (...) Nevertheless, we always pay attention *not to consider persons who express one or other aspects of the capitalist and neo-capitalist ideology as agents of imperialism*. We always pay attention to making ideological gains with our actions, trusting in the validity and vitality of Marxism. And we do this with results in a country, where the determining majority of communication tools – starting with the most popular these days the television – are controlled by our enemies.”⁹

Longo applied skilful the concepts of political opponent and enemy. Concerning mass media, he spoke of enemies, in order to stage the situation better, but concerning international politics he used the less dividing term of opponents, without referring to actual countries or military alliance. Thus in many cases, the context reveals that it is the Soviet Union, which is represented by the actual political opponent. According to them, the democratic unity, which is based on debates, cannot be bureaucratic at all.

Freely interpreting Togliatti, Longo pointed out several times that since the Yalta process they had received little help to present the ideological baselines of the 20th Congress, especially (little) from countries where counterpart communist parties controlled social life completely. “Furthermore, we got the impression that this help is especially diminishing by a phenomenon called ideological aggression. The necessary and indispensable lessons should be different, profoundly different, that all communist and workers parties should learn from the mistake of the military intervention in Czechoslovakia. We expect greater momentum in foreign policy – concerning Europe – in the fight for security and overcoming political blocks.”¹⁰

⁹ Ibid. 50–51. (remark: „According to this we do not trust in ourselves, we overestimate the aggressiveness of imperialists and we consider all indifferently as opponents.”)

¹⁰ Ibid. 51.

At the same time, to obviously demonstrate his loyalty to the community of Marxists-Leninists – he still considered – led by Moscow, Longo also condemned the US aggression against Vietnam. With skilled tactics he did not make parallel between the two military actions (although this analogy was attractive, despite their substantial differences) but used both sorrowful actions as a critique of the politics of international security, or more precisely the two large opposing military blocks.

The representative of the MSZMP, Hungary's Ambassador to Italy József Száll¹¹ met Carlo Galuzzi and other members of the Central Committee of the PCI but due to long discussions the report on his visit was written only on August 31, 1968.¹² Italian communists made all their best to maintain relationships with their East-European counterparties, including the Hungarian one. It is likely that they were aware of the attitude of János Kádár at his meetings in Komárom and Ágcsernyő, where he supported his fresh ally Dubček also warning him to be moderate and cautious. Bilateral connections of the PCI were frozen only with the GDR. Both Budapest and Rome knew that events were developing on diverted paths. Both considered that the situation in Czechoslovakia could be normalised by renewed talks and compromising negotiations.

From the report of Száll, it is obvious that the PCI got up-to-date information from events in Prague, thus they were able to develop an opinion independently from the news flow by TASS. The PCI sent its old and well experienced members to spend their holidays in Czechoslovakia, and they reported experiences different from the announcements made by the "five" invaders. *"They have not seen any trace of the counter-revolutionary threat."*¹³ The Italians objected that they had not received advance information from the Soviets thus the military action found them unprepared. They also questioned the Soviet announcement objecting the lack of the leading role of the KSČ, since the leadership of the party still was respected by masses to a certain extent during the crisis, and it was able to control the country and its own political work.

¹¹ Former communist politician, diplomat (1921–2004). From 1962 to 1970 he served as the Hungarian Ambassador to Italy. In 1970 he was accused of spying for foreign governments such as West Germany, Italy, and the United States. With his family he never returned to Budapest.

¹² Ibid. 53–58.

¹³ Ibid. 54.

On the international scene, the invasion in Prague helped Richard Nixon to win elections, made the future complicated for Cuba, and hindered the solution of the Vietnam question. After the military action of the five countries, chances to advance in improving the security in Europe were reduced, and the enforcement of the decrees made in Karlovy Vary was questioned. The fight for dissolving military blocks strictly lost its all hopes. Italians considered the damage made to the international labour movement even more serious, since they expected rightly that the prestige of the Soviet Union would drop globally. Leaders of the PCI classified the measures exclusively as personal faults of the Soviet leadership thus preventing party members and others “to raise questions about the feature of the system, and identifying it with the actions made, which were – according to them – unnecessary and wrongly timed.”¹⁴

The Moscow meeting was taken off from the agenda completely. The parties of the “four” minor allies of the invaders could be isolated at least partially, thus giving more room for the Chinese and their supporters – argued Galuzzi.

Italians found especially harmful the aftermath of the crisis developed after the events in Czechoslovakia on Italian internal politics. They were afraid of losing further votes, and of a united front developing from Christian democrats to socialists against them, which could undermine the popularity of the party and might hinder the PCI to become a constructive member of the ruling majority in the Parliament thus actively promoting different aspects of social development in Italy.

At the moment of the invasion in Prague, Pajetta and Longo were in Moscow, while Amendola was in Bulgaria. It is especially worth to mention that even in this locations they did not know anything about the military preparations against Czechoslovakia.

According to his report, personal feelings of Száll were anyhow positive on the steps made by the Italian communists. “The Italian party leadership is aiming to understand the situation better thus as a result to change its earlier opinion gradually and slowly.”¹⁵ Nevertheless, in Budapest leaders were aware that it would not pay off to increase tensions with Western, especially the Italian and French parties up to leading to a split. The Central Committee also felt the unwillingness of Hungarians in fulfilling their duties. The days and weeks

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid. 55.

following the invasion were filled with debates on explaining and interpreting the events, several times with strictly opposing views and palliations. In a strictly military sense, the Soviet action of occupation was well prepared and successful but at the same time foreign policy leaders in Moscow had again been proven incompetent in mitigating the damage in prestige – if there were any chance to prepare for that. Nevertheless, the Soviets should have to be very naive to expect loyalty from the Western communist parties, when they started to distance themselves from Moscow, as well from Budapest, especially due to the “Prague autumn”. Limited by its room to manoeuvre, the leadership of MSZMP “followed” the changing PCI and PCF but its role subordinated to the USSR prevented the actual chance of a break-through.

Because Longo was not in Rome at the time of the invasion, the Political Bureau of the PCI maintained its earlier stand – in his the absence. This, according to Száll, could have been also influenced by the fact that “the situation in Czechoslovakia has not settled at all, the talks in Moscow have not ended and they had no information on the outlook of its development.”¹⁶

After the “agreement reached by negotiations” in Moscow, Longo slightly altered his opinion and the stand of his party. In his account made at the Central Committee, which was presented also by the Hungarian state news agency MTI, he expressed the need for solidarity with the East European communist parties but at the same time he repeated the earlier announcement of his party made on the August 21 events. The PCI refreshed the idea of solidarity, because it was afraid of a possible anti-communist campaign in Italy and in the West. They underlined the importance of the often mentioned fight against Atlanticism and reaction forces, although they were urged soon to team up with the Christian democrats by the lessons learnt from the Soviet intervention.

In the words of Száll: “My personal belief is that the concluding speech of comrade Longo held at the Central Committee has signs of certain development further [in the right direction]. We have to judge also positively that based on the guidelines of the Central Committee, the Political Bureau has decided to exchange views with leaders of the important communist parties, including the ones which took part in the action in Czechoslovakia.”¹⁷ The Hungarian foreign politician was keen on mentioning that all ambassadors of socialist

¹⁶ Ibid. 56.

¹⁷ Ibid.

countries in Rome had similar interpretation of the events as Budapest and the PCI was mostly annoying the Soviet diplomats – which can easily be understood. Nevertheless, he made no comments concerning the Embassy of Prague.

Concerning the internal fight in the PCI, the MSZMP was mostly interested in Amendola gaining more power, who – according to Száll – subordinated the “international duties” of his party under Italian internal policy interests. “His standpoint is mostly formed by the expected reaction of other Italian parties to his statements, whether these announcements improve or damage the connections of the party to socialist and Catholic masses established during the elections. That is why *they avoid or even ignore the larger historical context and the needs of the international labour movement*. This kind of critique is obviously right and can be agreed with.”¹⁸

Száll repeatedly underlined the influence of the PCI in the West, since he was well aware that left movements in the Mediterranean area were more influenced by Longo than by Brezhnev of the far away Moscow – especially after the Prague spring. The PCI “which was so far the most important base of socialist ideas and human development in the capitalist world, thus *the reunification with this party is an unavoidable historical necessity*.”¹⁹

Although argumentations of the two parties were strictly opposite, they tried to do all – also based on the proposals made by Száll – to “restore the unity on theoretical foundations, abolishing the sorrowful split.” Inner circles of the MSZMP were right to hope again that the situation would get a positive turn, since the PCI had a history of revising – at least partially – its earlier standpoints, like it did concerning 1956. Based on this hope, Pajetta who visited Budapest in the second week of September 1968 was received at the highest level of the MSZMP.

In its classified report made on September 13, 1968, MTI mentioned the comment of AFP judging the visit of Pajetta and Armando Cossutta positive. AFP learnt that Hungarian and Romanian leaders tolerated the Italian opinions the most, according to which the normalisation in Czechoslovakia should be reached before the next meeting of the communist and workers parties in Moscow. Otherwise there was a threat that a split might develop in the already fragile unity of the labour movement. Italian communist leaders were satis-

¹⁸ Ibid. 57. Italics in original underlined in red, with a remark in ink on the margin: „He is right!”

¹⁹ Ibid. This section is emphasized with a double line at the margin.

fied that Romanians and Yugoslavs were supporting their proposals, and the Hungarian leadership was tolerating them with sympathy.²⁰

There were wide range reactions in the Italian press that Alexei Kosygin and Oldřich Černík had signed an agreement to keep Soviet troops in Czechoslovakia. *Il Messaggero* even published an editorial on it under the title "The Last Chapter". "With their presence in Prague the Soviets celebrated not only that they employed physical aggression against a nation with the help of tanks but also the renouncement of theoretical principles, promises and obligations which had been repeatedly announced over the preceding dozen years. They desecrated all that they had said since 1956 about the right for different ways leading to socialism, the independence of socialist countries, which was confirmed by Brezhnev himself two years ago." According to *Tempo*, the short visit of Kosygin paid in Prague served only the approval of the gallows-tree agreement.²¹

The PCI held its congress in Bologna on January 26, 1969, which was featured by debates on the open problems (the decrees of Karlovy Vary, the abolition of blocks, the activity of China and the situation in Czechoslovakia). Alessandro Natta also contributed to the debate on the document made to prepare for the congress. According to him, the era of military blocks had ended, thus the creations of the cold war were obsolete. The politics of peaceful co-existence was based on the desire for and activity aiming the independence and autonomy of nations, the freedom of social and political choices and the free development of countries. Natta was dreaming about an Italian foreign policy which was fighting for the abolishment of blocks, including NATO. According to him, a centrist-left coalition is unfeasible and the time had come to establish a democratic alternative to it.²² Although Longo did not mention directly the

²⁰ Ibid. 59.

²¹ Ibid. 60.

²² Ibid. 60–61. The ideological aspect of the debate had also evolved. According to Cossutta, the concept of the unity in diversity should be cleared further, especially after the Czechoslovak events, as a result, uncertainty was detected at communist party cells. Pietro Ingrao, at the left wing of the party, proposed critical research in order to cast light on the relationship between democracy and socialism.

On October 19, Longo also expressed his views in the debate induced by the report of Natta. He rejected the critique that Marxism was a unified doctrine. Italians never used it as a dogma but as guidelines necessary for their political actions. The fact that Marxism had different local tones as it developed by "different realities" did not "shock" Italian communists rather they considered it as a "proof of its vitality and strength".

crisis in Czechoslovakia but he made strong remarks referring to the events happened just two months before. "In our movement, the actual problem emerging now is the ability to evaluate the differences in revolutionary processes with a historic and actual approach, that we can explore the common base of these revolutionary processes, without losing their sense. We should not let them suppressed by the differences and contradictions that emerge during revolutionary developments." Connected to this he aptly quoted Togliatti: "The communist movement should be united not only at the national but also at the international level. This unity can be reached in two ways. It can be the result of external pressure, the mechanic adoption of orders given by others and servile imitation. We reject that. On the other hand, *such a unity is also possible, which reflects the different experiences and uniqueness, which is nourished by mutual critical approach, and which is strengthened by the autonomy of the given parties.* We need this second type of unity. We should be united, because our principles are the same and we are following the same goals. Our unity is a model of the international society we are fighting for. Where all nations will be equal, free and brothers."²³

The lines above indicate that the future growing distance between the Soviet and Italian communists, the birth of eurocommunism was invisibly present in the fundamentally different interpretation of Marxism by the CPSU and PCI. Looking onto the events from this angle, the series of conflicts and the specific steps of the Soviet Union were predictable. Nevertheless, the fate of the two parties tied them in. Reflecting this, Longo remarked that "the defence of the socialist world is obviously such a problem, which should be in the focus of all communist parties, democrats, the whole developing world and progressive movements."²⁴ This comment also had double meaning, because it could be interpreted as defending either the Prague reforms or the socialism with a human face. That is why he added that "but this problem should be explored now with regard to present realities and various layers, and from the angle of present components, thus helping to find its solution. The development of each component also has different reasons." His strongest argument was the consequence of the above thoughts, the next step in the logical chain. "What are

²³ Ibid. 64.

²⁴ Ibid. 66.

the reasons of the existence and emergence of these differences of opinion, conflicts and splits? The simplest – although unsatisfactory – answer is that they are rooted in the rightist or leftist deviations of this or that kind of parties; and the solution should be sought in ‘the rigorous fight against any deviations from Marxist-Leninist principles and against nationalist, dogmatic and revisionist distortions’ – as it was written recently.”²⁵ Looking at the roots of the differences objectively, he expressed that they existed naturally between the different socialist countries as well as between communist and workers parties. He found it strange that Hermann Axen, who should have been aware of the above statements, made a critical remark in the theoretical journal of the German Socialist Unity Party (SED) concerning the PCI: “in relationships between communist and workers parties as well as with socialist countries the most important principle is not the autonomy or sovereignty of each communist parties.”²⁶

Italians, that can be understood, insisted on the opinion also expressed at the 23rd Congress of the CPSU that principles of equality, autonomy and non intervention in internal affairs of others should be strictly observed. As a conclusion, addressing it to Moscow in a not really concealed way, they renewed the “unity in diversity” principle of Togliatti. “If they really want to work on unity then they should strictly respect the autonomy of parties as well as of socialist countries and should make (actual) steps to achieve it. If these principles are revised, questioned or violated then they do not help the case of unity but induce even larger splits. *We have to start from diversity, if we want to progress towards unity.*”²⁷

Pajetta arrived in Budapest by the initiative of the PCI to talk over the events in Czechoslovakia. He arrived on September 9, 1968 and left for Rome in the morning of September 12. Over this period he met twice with Zoltán

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid. 67–69.

²⁷ In October 1968, a delegation of the PCI lead by Emilio Sereni visited Moscow for a week to “exchange views with the leaders of the party education department of the CPSU”. At the same time, the delegation of the League of Communists of Yugoslavia (SKJ) arrived in Rome, consisting of Cvijetin Mijatović (member of the Central Committee, Secretary of Communist League of Bosnia and Herzegovina) and Zvanko Grahek (member of the Foreign Department of the Central Committee). They met Pajetta, Galuzzi, Bufalini and Arturo Colombi. Ibid. 67–68, 123.

Komócsin,²⁸ on 10 and 11 September.²⁹ Pajetta emphasized that the statement of the PCI condemning the intervention was based on their established political line followed after the 20th Congress of the CPSU thus it was made by theoretical considerations not on tactical grounds. The Presidency and the Central Committee was united in making these decrees, only Donini opposed them at the Central Committee meeting but he could not argue against them. The meeting of the Central Committee rejected any attempts to fight or isolate the parties of the concerned five socialist countries. Party units discussed the stand of the Italian party at meetings and forums and generally they approved it. There were simpler party members, who said if the Soviet Union had done it then it had to have a reason for that. The visitors led by Pajetta considered the Moscow agreement as a compromise but as a positive one, and they did not want to discuss how it had been reached – indicating its conditions. “*For them it is a priority not to do anything that would not support the group in Czechoslovakia, who have signed the above agreement in Moscow.*” According to Pajetta, certain articles of *Pravda* and *Tribuna Ludu* were just making the situation even more difficult for this group. They did not know how the parties of the concerned five countries valued the group, which was in power in Czechoslovakia in the autumn of 1968 or whether they regarded this group able to execute the agreement. Leaders of the PCI considered that the withdrawal of the troops of socialist countries, the restoration of the autonomy of the KSČ and its independent work were prerequisites for normalising the situation in Czechoslovakia. The Moscow agreement should be executed by both parties they said.

Their opinion on the coming (international) meeting (in Moscow) had already been told by Longo in a press interview. *The base of their thinking was that the debate arising from the different evaluation of the events in Czechoslovakia could not be avoided in the situation given that time; and it would not have a positive compromise but would sharpen the divisions and might lead to a split as the worst.*

“According to their analysis, the situation is serious and even worse than it was in 1956. They think that a decade of their work for the European safety, against the NATO and for establishing the unity of left-wing forces has been questioned, and several theoretical questions like the peaceful co-existence,

²⁸ Former anti-reformist communist politician, journalist (1923–1974). He was member of the National Assembly from 1949 until his death. (Member of the Politburo in 1957–1974, editor-in-chief of *Népszabadság* in 1961–1965, *Secretary of Foreign Affairs of the CC* in 1965–1974).

²⁹ Ibid. 292–297.

the peaceful transformation into socialism, the democracy in building socialism and the possibility of a multi-party system etc. have become problematic again. Their feelings towards the Soviet Union were shaken. The sympathy for the Soviet Union has deep roots in their party and cadres but Italian comrades feel wounded. They take this into account and they have to repair a serious damage, and we have to do this work jointly with them. They were worried of a crisis recurring in each decade. According to them, the relationship between socialist countries cast a shadow the relationship between parties. They were also worried that these countries are ready to *accept a socialist model of a certain type only*. They find us regarding the border of socialist countries the border of socialism, and we equalling these two with methods that hinder the spread of socialism. Comrade Pajetta asked again to trust in their honesty and comiseration.”

Changes in the Eastern links of the PCI at the turn of 1968-1969

The relationship between the PCI and the SED had never been characterised by harmony. Most of the conflicts of the 1960s, which were avoided or not articulated before, surfaced as they formed fundamentally different opinions on the reforms in Czechoslovakia. The communication between the two parties, which anyhow was mostly formal, got frozen by November 1968. East Germans realised the unacceptable situation rather late and by the time they finally decided to act the PCI had already solidly rejected the conflict avoiding the policy of the previous years in its theses prepared for its congress. Although late but – surprisingly – the SED made real gestures towards the party of Longo. What could have been a good proposal for negotiations years before that became pointless by the late autumn of 1968 – and not only for the chief secretary. Thirty years after the Munich Pact, when the Nazis occupied the Sudetenland in Czechoslovakia, destroying a state with democratic institutions, a rare exemption in Central-East Europe that time, German troops crossed the Ore Mountains again. The differences in the ideological background of the two “invasions” were obvious, nevertheless – and independent to their different consequences – they should be regarded as rude external interventions in internal affairs of a sovereign land. The PCI felt the differences in the social background of the 1956 events in Hungary and the Czech reforms, and learnt the lesson from its earlier wrong judgement on the Soviet intervention in the

Hungarian revolution, thus its answer could not be else that full seclusion from East Germany. The September plenum of the East German party condemned the policy of the PCI and anonymous brochures and flyers criticising Longo's views were sent to Italian party members living in East Germany and to organisations that could be associated with the PCI. Thus, understandably created fierce reactions in Rome, and the press controlled by the PCI was criticising not only the SED but also the GDR more sharply as ever before. In mediating between the two parties and partially restoring their links, the Hungarian Embassy in Rome contributed a lot. GDR diplomats knew that they could not reach fundamental success in restoring the damaged relations in the short term. They could hope only to renew talks but they were not able to realise this alone.

The MSZMP had also to follow a diverted path but the role of Hungary in the occupation of Czechoslovakia could not be excused, nevertheless it had made steps to avoid the invasion and to reach a peaceful solution. We can assume that the PCI was well aware and understand the situation of the Eastern parties, and their limited room for manoeuvre but it distinguished between following orders unconditionally and forced discipline. The last can be well illustrated by the meeting of Kádár and Dubček in Komárom. The Hungarian side had reasons to worry and it had actual experience about the inflexibility of the CPSU. The new economic mechanism which was announced in Hungary in January 1968 could be easily classified as parallel with the reforms in Prague. While Hungary had great hopes for the success of the attempt of its northern neighbour to renew socialism and the possible gain from accompanying marketisation – allowing market forces to work –, other ruling parties of the really existing socialism were worried about Prague breaking the unity of the European labour movement. On November 28, 1968, Kurt Schnell the second secretary commercial officer of the GDR in Rome personally informed Száll about the first deputy of foreign minister Otto Winzer. According to the report by Schnell, at the last plenum of the SED “the economic and social situation of the developed capitalist countries was analysed and based on this some statements were formed on the politics of the Italian party. They did not expect that Italian comrades would be reacting so fiercely on their announcements.” Schnell received an order to do all in order to restore good relations with the PCI. As preparation for the expected large differences in opinions, he was ordered to avoid sensitive themes thus no engagement in debates over the Czechoslovak question was recommended. Berlin suggested “discussing” a

list of topics in which both parties had similar interests or were neutral to them, thus the success in finding joint platforms was guaranteed. Schnell was also authorised to talk directly with the highest rank leaders of the PCI. So it was not just a chance that when he returned to Rome he explained his program or “peace plan” first to the Hungarian ambassador, selecting among friendly countries. The document does not reveal it but it can be suspected that he could not meet the members of the Italian Central Committee and leadership without the active help of Száll. The report of the ambassador also mentions the reasons of the conflict between the two communist parties. According to Schnell the main reasons leading to the dispute were focusing on the different interpretation of the Czechoslovak reforms, and there were other misunderstandings hindering the dialogue. It tells a lot that not even traces of self-critique can be found in reasons listed by him. A demonstrative case was when the East German news agency ADN dismissed its colleague, who was recommended by the PCI, because he was making reports on the Czechoslovak situation for the RIAS radio station in West Berlin and he also gave an account for listeners on the standpoint of the Italian party. As an answer, Rome froze all informal links with Berlin, and only lower rank party officials took part in already scheduled meetings if they took place at all. Leaders and secretaries of the PCI were totally absent.

Lessons of the Prague spring

The leadership of the PCI strictly condemned the intervention of the five member countries of the Warsaw Pact. Longo published a book on the 1968 Czechoslovak events even in the same year.³⁰ Members of the party apparatus in general approved the critique on the intervention of the five socialist countries, and only few lower rank party units declared that the announcement of the Central Committee was not well considered.³¹ In the preparation work for the 12th Congress of the party, which was held in Bologna on February 8-15, 1969 the focus was given on strengthening unity. Moving gradually towards right, the Italian Socialist Party skilfully utilised the consequences of the

³⁰ Longo, Luigi: *Sui fatti di Cecoslovacchia*. Roma, Editori Riuniti, 1968. (The book was available also in Hungary but has not been translated contrary to other works of Longo.)

³¹ Hungarian National Archives (MOL) M-KS 288. 32/B 1969. 10. 16–20.

Czechoslovak developments on Italian internal politics and stole votes from the PCI. The foreign policy measures of the Soviet Union in fact were the negation of the election programme announced by Longo thus to maintain credibility the party had no other choice as really distancing itself from Moscow.

For this reason the party repeated its earlier decree in Bologna, again condemning the Soviet intervention.³² Nevertheless, neither the report on the state of affairs nor contributions from the floor analysed the problem in detail, obviously they wanted to avoid the emergence of a likely debate. The congress approved the policy of Longo,³³ thus confirmed that the decision of Togliatti was right. In the discussion itself, only few mentioned the Czechoslovak question. Most of the contributors agreed with the decrees and reports made by the governing party bodies. Member of the Central Committee Donini – supposedly by the urge of Ingrao – repeated his earlier statement supporting the legality and necessity of the intervention. Interestingly, the reformers lead by Amendola – who openly condemned the “Brezhnev doctrine” – did not react to his statements thus no relevant debate developed. Delegates of Western communist parties and of the concerned six countries from the Eastern Block expected the development of a fierce debate but due to the silence kept by the different currents opposing each other in the background, no open polemic emerged. It seems that the PCI had learnt the lessons from its experience in the preceding years, when its plurality and internal freedom did not allow it to defend a united standpoint representing the party. This time as well, representatives of the different currents had the opportunity to express their views but this only contributed additional tunes to the statements of the announcement reached by compromises. The silence of the PCI was a protest, because they did not want to share the historical responsibility of the Soviet Block. Although they avoided the sharp critique of the PCSU the speech of Enrico Berlinguer signalled of an intensifying new and more critical tone. “*The intervention in Czechoslovakia cannot be regarded as a mistake only but its roots are in the objective contradictions of the socialist world.*”³⁴ Berlinguer was rather strong

³² Ibid. 21–31.

³³ At the elections in 1963, the PCI won 7,768,228 votes in the chamber of deputies, acquiring slightly more than a quarter of the seats. Despite hardships in 1964 (the death of Togliatti and the replacement of Khrushchev), the PCI received nearly a million more votes, which was valued even by their opponents as an outstanding achievement.

in expressing the – by then – urging need for autonomy within the international labour movement. The mutual recognition and assurance of the independence of different parties became the main message of the congress. That was the way to express serious accusations – although they were not directly speaking about the suppression of the Prague spring – about the power imbalance in the family of communist parties, the main political line of the congress. This was the real indicator of the effects brought about by the Soviet intervention. Berlinguer, who enjoyed massive support in elected as deputy secretary, argued that autonomy meant the right that among others authorises the Italian communists to form an independent opinion on the measures of the Soviet Union and other socialist countries without the intention lecturing anyone on how to build ‘the actually existing socialism’. Nevertheless, they felt their duty to express their opinion without diplomatic considerations, in order to help the whole movement. They expected a far less tolerant attitude of the PCI towards Eastern Block members. At the reception held to honour foreign delegates, Berlinguer made a “*very honest and gripping*” toast: “*The PCI is a very complicated party, and sometimes it is hard to understand them. He acknowledged that they have not done all either to study socialist countries deeper and thoroughly.*”³⁵

The congress voted down with overwhelming majority the principles of a ‘leading party’ and ‘leading country’, which were also rejected by Boris Ponomarev (Ponomarev) the head of the Soviet delegation. At the same time, member of the party leadership Galuzzi, who was in charge of international affairs, strictly rejected the idea of ‘limited sovereignty’ proposed by the CPSU.

As a conclusion of a more than a week long congress, the report of the Central Committee and the closing speeches of Longo and Berlinguer were approved with overwhelming majority, only one ‘no’ was cast and 14 refrained from voting. Thus the PCI embarked on a new period in its history. As the centre-right weekly *Epoca* wrote: “Much was said about the crisis of communism but taking into accounts the facts, we have to acknowledge that the PCI has overcome a difficult period again. After the congress, its organisation and tactics were more united as ever.”³⁶

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid.

Effects of the Prague spring on the new mechanism in Hungary and the PCI

After the suppression of the Prague spring by the rude intervention of the Soviets, the only acceptable aspect of the actually existing socialism was – at least for Italian communists – the still running new economic mechanism in Hungary, which was announced also in 1968. Following the way as the *socialism with a human face* announced by Dubček became a model of a certain public discussion for the future eurocommunist parties, the actually tested Hungarian new economic mechanism – surviving its halt ordered from Moscow – became part of the program of several Western communist parties – as empirical evidence. Nevertheless, the most important user of this experience did not come from the Mediterranean communist and workers parties but was the Chinese party, which adopted the attempt of the MSZMP realised between 1968 and the middle of the 1970s as its main line.

An intense dialogue started between the MSZMP and the PCI already in early 1968, based on the mutual exchange of experiences.³⁷ The PCI was still condemning the military intervention of the five socialist countries and still maintained its view that the ‘occupation’ of Czechoslovakia ‘means the return to old manners’ and the factual military invasion contradicts principles of equality, autonomy and not intervening into internal affairs of other parties, the principles approved together. Nevertheless, the PCI was open to Budapest.

At the end of 1968 and early 1969, Italian party leaders and the party press were emphasizing the need for normalising the given situation in Czechoslovakia. They considered normalisation not only including the full withdrawal of Soviet troops but also as they argued the full restoration of the sovereignty of Czechoslovakia (the abolition of all forms of intervention, lifting all limiting measures and demands posed and to express confidence in those in whom ‘the Czechoslovak nation trusts’.)

As a result of the above, party announcements discussed more frequently that the policy of communist parties in power were determined primarily by state interests and these were not always identical with the interests of the international communist and labour movement.

³⁷ Hungarian National Archives (MOL) M-KS 288. 32/B 1969. 56. 38–39.

According to them, the conflicts developed in the past and recently in the international communist movement should not prevent the joint fight against imperialism and the unity for actions. They told the Yugoslav party delegate visiting Italy in 1968 that the PCI was lead by the aim to promote if possible mutual understanding and solving problems, which were hindering joint actions. Pajetta said on December 11, 1968 that the PCI had seen several positive signs sent by other communist parties to develop connections with them and leaders of the PCI wanted to do their best in order to restore co-operation as soon as possible.

According to the announcements issued by the party on the New Year's Day relationships with all communist parties *should be settled*, including the CPSU, the parties of the socialist countries as well as the Chinese communist party. They had great hopes concerning the attitude of the Chinese party, which seemed to be flexible to a certain extent in the questions of the Vietnam War and Chinese-US relations.

According to their interpretation, settling relationships with all communist parties would not exclude debates about problematic questions, just the opposite: examining the major reasons of conflicts and diverging opinions. They expressed that internationalism should not be discussed any more as a general idea or in abstract terms. "It should be clarified what proletarian internationalism means at the present, changed environment."³⁸

The Foreign Department of the Central Committee of MSZMP was especially positive on the speeches of the 12th Congress of the PCI. Of course, some details were sharply criticised. "*The need for respecting the almost unconditional independence and autonomy of communist parties, the excessive stress on the special national ways leading to socialism, a novel interpretation of internationalism, condemning one or other measures of the socialist countries, the continuous critique of the practice of building socialism in socialist countries – in which the PCI took a leading role – now are almost general features in the West European communist movement.*"³⁹

Despite this, in the following section they concluded: "The gain of the positions of the PCI, accouting to our opinion is an inevitable and positive consequence of the policy of the PCI, which is well thought and dynamic, maximally takes into account the realities of Italy and continuously examining,

³⁸ Ibid.

³⁹ Hungarian National Archives (MOL) M-KS 288. 32/B 1969. 56. 13–15.

analysing and considering multifaceted social life. *We have a great opinion on the internal political line of the PCI, its flexible cooperation politics and its minimum program, which is based on structural reforms.*"⁴⁰

Kádár soon gave a long interview to *l'Unità*.⁴¹ The interview of Giuseppe Boffa with the Hungarian first secretary was published in the official journal of the CPI on Monday, December 1, 1969 – on the 3rd page with a photo. Above the title "Kádár speaks to Unità" the following sentence appeared in a box: "the voice of a main vanguard of the Hungarian experience". The importance of two questions was emerging from the others, asking whether political opening might follow the Hungarian economic mechanism:

Almost two years ago a reform was launched in the Hungarian economy, which concerns all aspects of the economy and planning. Are you satisfied with the experience, and do you think that further measures would be necessary towards the same direction?

Do you think that the reforms launched in economic activities – in a very important sector in the life of a country – should be completed by reforms of other areas, especially in the sphere of political activities?

After 1968, the first official meeting of leaders of the two parties took place in Moscow at the 24th Congress of the CPSU on April 5, 1971.⁴² The MSZMP was represented by first secretary Kádár, Komócsin and Dezső Nemes,⁴³ while the Italian delegation consisted of deputy secretary Berlinguer, political bureau member Pajetta and central committee members Sergio Segre and Giovanni Carletti. In his introductory speech, Berlinguer said that in the preceding years he had been preparing for a journey to Hungary several times but due to sorrowful events the planned journey was cancelled. He was hoping that accepting the invitation he could actually travel to Budapest soon, which had been on the agenda for a long time.

Berlinguer informed the Hungarian delegation that the PCI was going to dedicate the press week organised by the Italian communist press in Torino

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid. 323–324. MSZMP KB KüO Strictly confidential! Three copies only. Budapest, December 6, 1969. Content: the interview of Unità with comrade János Kádár.

⁴² Ibid. 238–242. Strictly confidential! Three copies only Moscow, April 6, 1971. Confirmed by: Zoltán Komócsin and Sándor Pamuk. (The typed document only has the signature of Pamuk.)

⁴³ Former communist politician, journalist, historian (1908–1985). He was member of the Hungarian Academy of Sciences.

that year.⁴⁴ That time the event was planned to be held in September-October 1971. This gesture had a profound meaning, since the most supported Western communist party was planning to present the events in Hungary – also preparing for the coming local elections. After the Czechoslovak experience, the PCI was aching for presenting a positive “dissent” socialism, which could show that the reforms suggested by the Italian party were viable. Despite that the ideas of the MSZMP and the PCI were largely different. Results of the new economic mechanism, reaching its heydays that time, were acknowledged in Italy also by the broader public not only by the PCI. The agricultural cooperation agreement signed by the two countries can illustrate this, and the possible Italian participation in Hungarian motorway constructions.

The main result of the Kádár-Berlinguer meeting in Moscow was the invitation of the latter to Hungary. Accompanied by Political Bureau member Rodolfo Mecchini, Berlinguer paid his visit in Budapest on July 19-22, 1971. It was Kádár who gave an account of the talks at the meeting of Eastern Block communist leaders in the Crimea on the first two days in August 1971.⁴⁵

Differing views on the new economic mechanism of Hungary

After 1968, the Hungarian economic governance reform, which remained alone in the Eastern Block, was mostly criticised from the viewpoint of the ongoing integration of the Comecon countries. This provided an opportunity not to top condemn the whole reform, which was approached by the CPSU right from its beginning with severe reservations but to object its vital elements. Of course, the Soviet Union utilised its vantage, since Hungary conducted a third of its foreign trade with its Eastern neighbour. This trade – overwhelmingly agricultural exports – made the country of Kádár the fifth largest exporter to Moscow.⁴⁶

⁴⁴ Ibid. 238. The typed text is underlined in red in the original. (The corresponding Hungarian documents consistently named the event wrongly „the day of communist press” despite that it was lasting for a whole week. Although it was the PCI that invited the Hungarian delegation officially but Italian industrialists and capitalists were also vividly searching contacts with the representatives of Hungarian economic life.)

⁴⁵ Hungarian National Archives (MOL) M-KS 288. 32/B 1971. 54. Soviet Union (Szovjetunió). 167–175.

⁴⁶ Hungarian National Archives (MOL) M-KS 288. 32/B 1972. 80. 101–116. Bulletin on the visit of the party and government delegation of the Soviet Union in the People’s Republic of Hungary

During the slightly more than two years following the intervention in Czechoslovakia, the survival of the novel Hungarian initiatives was greatly helped by the developing internal economic crisis in the Soviet Union, because its leadership was engaged in the necessary problem solving that provided a breathing space for the reformers of the MSZMP. In December 1969, Brezhnev gave a speech about the difficulties facing the economy of his land, speaking to the plenum of the CC of the CPSU. The text of the speech was not made public.⁴⁷ He referred to the slowdown in industrial growth as a worrying symptom, although it had already occurred in most of the industrially developed countries but this type of a crisis had been faced in the Soviet Union for the first time. The growth in labour-productivity fell below the necessary level, moreover, in certain industrial branches there was no expansion at all. The rise of the ubiquitously quoted 'efficacy of social production' also lost its momentum. The speech of the general secretary identified subjective and objective roots⁴⁸ of the difficulties. The slump was mostly explained by difficulties in growth but the recession was also connected to problems in extensive and intensive development policies. The proposal presented to the CC suggested employing the existing equipment and financial resources two or two and a half more intense to solve the problems. Brezhnev was sharply criticising the work of the State Planning Committee, which was unable to perform its task. The problems listed above, in fact, were neuralgic points of an outdated, over-bureaucratised thus non-transparent economic structure.

Knowing the semi-official, informal Soviet statements, it was not accidental that Rezső Nyers,⁴⁹ who was considered the father of the new economic mechanism, was accompanied by well-known anti-reformist Béla Biszku⁵⁰ in his consultative visit in Moscow in June 1971, invited by the CPSU. The Soviet delegation at the talks was lead by Andrei Kirilenko, member of the Politburo and the secretary of the CC. They discussed the long term development plans

⁴⁷ Hungarian National Archives (MOL) M-KS 288. 32/B 1970. 162. 11–14. Soviet Union (Szovjet-unió). Memo of the Foreign Department of the CC of the MSZMP, Strictly confidential, only 2 copies, Budapest, March 5 1970, Mátyás Szűrös

⁴⁸ The subjective roots included organisational shortcomings and control problems in accelerating the scientific-technological progress.

⁴⁹ Former Hungarian social democratic then communist politician, economist (1923). He was member of the MSZMP's CC in 1957–1989 and the National Assembly from 1958 to 1989.

⁵⁰ Former communist politician (1921). Held the position of interior minister between 1957 and 1961. Deputy prime minister in 1961–1962, then secretary of the CC in 1962–1978.

of the Comecon-integration and the relationship between the Comecon and international organisations.⁵¹

Despite the account made by Nyers, the Soviet party leadership invariably maintained its earlier announced doubts about the theoretical and political stand of Hungary concerning its internal economical reorganisation. The Hungarian precedent, which often was called simply 'market socialism', was also rejected by Soviet academic circles. Soviet bodies asked for regular updates, which were provided, on the relationship between the need for technological developments and prices, on centralised and decentralised fixed capital formation, on the current state of the economy, the efficacy of the state governance in the economy, as well as the opinion of workers on the economic mechanism.⁵²

The study made for the Politburo reported the objections of the Soviets outspokenly:

"The Soviet delegation from time to time expresses worries that in the frame of the new mechanism the present links between the central governance and its enforcement do not provide enough guarantee that Hungary will comply with its intergovernmental duties. They mentioned this problem several times during the development phase of the long-term agreement, which was signed in 1971. The source of the problem is that several Hungarian companies, contrary to our command, in many cases do not match the contingents set by intergovernmental contracts."⁵³

Views of the Hungarian and Soviet leadership first of all differed the most – in addition to their fundamentally different opinions on the Hungarian reform – on the future development of the price system used in the mutual trade of Comecon countries. According to the Soviet view, the future development of the price system which was in place that time should take into account the internal production costs of the different Comecon countries. In the Hungarian opinion, this would have been possible only if special conditions had been met (unified pricing guidelines and methods, harmonising relative prices and the further elaboration of the exchange rate mechanism). Namely, the practice

⁵¹ In fact they criticised the dissenting Hungarian model.

⁵² Hungarian National Archives (MOL) M-KS 288. 32/B 1971. 54. Soviet Union (Szovjetunió). 215–223. Notes by Sándor Lakos, visiting Moscow for a few days by the invitation of the Social Science Academy working for the CC of the CPSU.

⁵³ Hungarian National Archives (MOL) M-KS 288. 32/B 1971. 54. Soviet Union (Szovjetunió). 99–104. Some questions in the development of Soviet-Hungarian relations.

in pricing and cost accounting of the countries concerned differed so much at the end of the 1960s, which made impossible the direct use of internal costs and prices in setting prices for foreign trade.

In the period of 1969-1973, the MSZMP sent expert-delegates to the friendly countries of the Eastern Block and to selected countries in Western Europe (especially in Italy) where the local communist parties were relatively influential.⁵⁴ The difference between the future Eurocommunist parties and the eastern 'brother-parties' was excellently illustrated by the questions put to the Hungarian delegations and the reactions to the answers given. While the Hungarian delegates regularly were supported at the events organised by the PCI,⁵⁵ they were confronted behind the iron curtain with an ever increasing number of questions concerning the basic principles of the economic governance in Hungary, the efficacy of its economy, the independence of its companies, the non-core activity of agricultural companies, the Hungarian contribution to the economic integration of socialist countries, and the role of Western capital in reaching the economic goals set by Hungary.⁵⁶

Chinese relations of the party and the state after the Prague Spring

The diplomacy of the Kádár era Hungary, after it had settled its relationships with Western communist parties, most of all with the PCI that was discussed above, opened to China as well. The relationship between the two countries between 1949 and 1959 was 'fraternal', according to documents of Hungarian archives. In these years, top rank official visits were made mutually. János Kádár travelled to China in 1956 and a year later in 1957, Ferenc Münnich⁵⁷ and

⁵⁴ Hungarian National Archives (MOL) M-KS 288. 32/B 1972. 69. Italy (Olaszország). 599–601. PCI-MSZMP cooperation for the year of 1972.

⁵⁵ The success of the new economic mechanism of Hungary in Italy was backed by the fact that the „Yugoslav model”, which beforehand had been in the focus of the propaganda of the PCI could not solve the questions also facing the Italian society, namely reducing the differences between the unevenly developed regions and prevent labour leaving the backward areas.

⁵⁶ Hungarian National Archives (MOL) M-KS 288. 32/B 1972. 80. 32–33. Report of MSZMP experts on their visit in the GDR.

⁵⁷ *Former communist politician (1886–1967). Fought in the Spanish Civil War. From 1958–1961 served as the Chairman of the Council of Ministers.*

István Dobi⁵⁸ in turn paid a visit in Beijing in 1955. Concerning Chinese delegations, Zhu De came to Hungary in 1956 and 1959, while Zhou Enlai was in Budapest in 1957. The MSZMP also invited Mao Zedong and head of the state Liu Shaoqi in these years but the well-known break between the Soviet Union and China annulled the visits. The Treaty of Friendship and Cooperation was signed in the period indicated in the document,⁵⁹ designed for the long term but becoming a torso. From a legal point of view it remained in force, despite that after 1965 Budapest and Beijing had no official contacts in addition to diplomatic formalities. Intergovernmental relationships came to a halt, maintaining only foreign trade in specific sectors and the friendly transit transports from Hungary to Vietnam. The MSZMP initiated both in 1968 and 1970 to renew the cultural and scientific agreements, the exchange programs and the contracts between the state radios and televisions but the Chinese either evaded answering these requests or ignored them.

In the spring of 1971, a draft resolution prepared for the Politburo of the MSZMP, which was passed later, defined the following key points for a planned Hungarian-Chinese cooperation program.⁶⁰

1. In order to restore the unity of the socialist community and the international communist movement, the earlier politics of the MSZMP should be continued: on the one hand, the critique of those Chinese measures, which aim to undermine the unity of the communist movement thus hurting the case for socialism, should be continued, and on the other hand, an effort should be made for improving the intergovernmental relations – with appropriate gradual advance. Concerning intergovernmental relations, initiatives should mostly be made by using foreign trade issues.
2. In each decision related to China, careful considerations should be made to the given state of Soviet-Chinese relations and in these cases close coordination should be maintained with the Soviet comrades.

⁵⁸ Former Hungarian politician (1989–1968). Member of the left-wing fraction of the Smallholders Party. Prime Minister of Hungary in 1948–1949, *Chairman of the Council of Ministers in 1949–1952 and Chairman of the Presidential Council in 1952–1967*.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Hungarian National Archives (MOL) M-KS 288. 32/B 1971. 38. China (Kína). 436–442. Memo for the Politburo of the CC of MSZMP on the state of Hungarian-Chinese relations and proposals for expanding them

3. At Hungarian and international forums, to the necessary level, the support for the rightful requests of the People's Republic of China should be maintained (UN membership, Taiwan, Hong Kong, Macao).
4. The Foreign Ministry should try gradually expanding personal contacts with Chinese diplomats and the Chinese Foreign Ministry.
5. Certain Hungarian delegates travelling to the Democratic Republic of Vietnam – strictly by central instruction only – should initiate contacts with Chinese officials especially in areas of trade and scientific-technological contacts.
6. The MSZMP should continue to initiate some invitations to non-political events (exhibitions, scientific conferences).

At the same time when the rather reserved Chinese strategy which respected the foreign policy interests of the Soviet Union, was developed, Prime Minister Zhou Enlai personally received Foreign Trade Minister József Bíró⁶¹ and Ambassador Ferenc Gódor.⁶² The counterpart of Bíró, Chinese Foreign Trade Minister Pai Hsiang-kuo and deputy department director at the Foreign Ministry Li Ting-chuan also took part in the meeting, which can be interpreted as the reopening of diplomatic relations, which had been frozen ten years before. Taking into account the expectations of the CPSU – which presumably knew about the talks between Zhou and Bíró – the Hungarian Prime Minister Jenő Fock,⁶³ who played a key role in the new economic mechanism of Hungary, could not travel to China.

Zhou asked himself about the chances of a future official visit of Kádár or Fock in Beijing, and raised dozens of questions about certain aspects of the Hungarian agricultural sector, which had been laid on new foundations since the middle of the 1960s, expressing his interest in yields, the use of fertilisers, animal husbandry, the level of machinery used in agriculture but also in customs problems, the economic relationships with Austria, the development of cooperatives and state farms, putting emphasis on some questions like the

⁶¹ Former Hungarian communist politician, economist (1921). He was appointed as Minister of Foreign Trade in 1963 which position he held until 1979.

⁶² Hungarian National Archives (MOL) M-KS 288. 32/B 1971. 38. China (Kína) 418–425. Strictly confidential! For Politburo members only

⁶³ Former Hungarian communist politician (1916–2001). From 1967 to 1975 he served as the Chairman of the Council of Ministers (~Prime Minister) of the People's Republic of Hungary. Fock with Rezső Nyers and József Bálint drew up the New Economic Mechanism in the late 1967.

use of machinery in Hungary compared to Poland, the GDR and Bulgaria. He was very interested in the growth potential of the Hungarian industry, export goods and the development of the Hungarian electronic industry.

Reflecting to the courteous proposal of Bíró to improve the Soviet-Chinese relations, Zhou clearly said no but he did not close out the normalisation of the links with Hungary.⁶⁴

“Two years ago I conducted talks with Kosygin at Beijing airport. Since then negotiations have started between the two countries on the border issues that have continued now for one and a half years. We hope they will not last for 16 years, like the talks between Chinese and US ambassadors. We are prepared in this case also for the worst. Since that time Khrushchev violated the agreements, has withdrawn the experts. We will negotiate as an equal partner and we do not bear humiliation or any pressure on us. Thus we welcome very well that you have visited us. We will welcome Prime Minister Fock if he visits us... [...] Unity can develop only on a base of theoretical agreement. The Soviet Union is afraid of the US but also chums around with it. We understand what you told us but I ask you to tell them⁶⁵ it as well. The question is, whether they will listen to it or not. For example, we had reached agreements on many issues with Kosygin here but as he returned to Moscow, they altered several things. In 1964 we hoped that the new Soviet leadership would be cleverer than the old one was. That is why I went to Moscow by the commission of President Mao and the party centre. I tell you honestly, it is more difficult with the new Soviet leadership to find something in common than it was with Khrushchev. There is not even such an atmosphere for talks as it was during Khrushchev. When I was in Moscow, Khrushchev agreed, that I would be travelling to Budapest. I had interesting talks that time with comrade Kádár. There is no way now how. President Mao is right: this theoretical debate should be continued for 8,000 years.”⁶⁶

At the same time, the conflict between Khrushchev (later Brezhnev) and Mao created the theoretical base for improving the Chinese-Yugoslav relations,

⁶⁴ By this, he refuted earlier fears of the Hungarian Foreign Ministry that in the 1970s Beijing would still approach the Eastern Block as monolithic and would not be ready to talk individually with the theoretically sovereign but in fact Soviet controlled countries of East Europe.

⁶⁵ Read: to the Soviets

⁶⁶ Hungarian National Archives (MOL) M-KS 288. 32/B 1971. 38. 418–425. Strictly confidential! For Politburo members only

which was utilised – according to the given opportunities – by the countries both opposing Moscow. Since 1966, modest signals of thaw could be discovered in the relations between Belgrade and Beijing, although that time these were not going further than slightly elaborating the critique on China in the official communication of the League of the Communists of Yugoslavia. In the arguments used by the leadership of Yugoslavia started to appear elements, according to which the developments in China did not fundamentally alter the socialist conditions of the Chinese society, maybe weakening them at the most. Parallely, they increasingly approved the need for analysing the internal matters of China, rather than expressing univocal critique – the earlier practice.⁶⁷

Presumably, there were two factors in this period, which affected the observably changing policy of Yugoslavia against China. First, the revitalisation of the political idea of the non-aligned movement and second, the direction of changes in the Soviet-Chinese relations, showing increasing number of signs that ideological-political conflicts caused tensions in other areas as well. All of these were catalysed by the 1968 invasion in Czechoslovakia, which was commented by the CPC with fierce anti-Soviet rhetoric. Although the announcements of the Yugoslav communist party did never recall the tone of the Chinese communists, the suppression of the Prague Spring gave a unique opportunity to increase the level of relations between the two countries to a higher standard and to expand cooperation both in ideology and practice. It is not surprising that in the time of the Sino-Soviet border conflict – in the spring of 1969 – the Yugoslav standpoint was also highly influenced by the repeatedly damaged Yugoslav-Soviet relations, becoming tense during the 1968 military action in Czechoslovakia.⁶⁸

The primary motive behind the friendship between Yugoslavia and China was an ever developing but never realised anti-Soviet platform, which provided guidelines for a future cooperation: however this was based on stepping up against Moscow rather than forming a joint alternative to it. The shaping up unity in actions against the political line of the CPSU lost its momentum

⁶⁷ Nevertheless, the 1967 Middle East Crisis overshadowed again – for a while – the growing problems in the Yugoslav-Soviet relations. It narrowed the gap between Yugoslavia and the other socialist countries thus positive elements in Yugoslav comments on China were temporarily kept back.

⁶⁸ Hungarian National Archives (MOL) M-KS 288. 32/B 1971. 38. 466–468. Development of Yugoslav-Chinese relationships, Report of the embassy in Belgrade April 7, 1971

early, because the Chinese line – despite of its anti-Soviet stand – also closed out the cooperation with Western communist parties and the political presence of Beijing in Albania, understandingly, hurt the interests of Yugoslavia.

Furthermore, tight relations and close cooperation had developed between the PCI and the Yugoslav communist party since the beginning of the 1960s.⁶⁹ Despite the problems of Yugoslavia in building socialism, the PCI regarded Yugoslavia for a long time as the initiator and forerunner of the 'renewal' and 'democratisation' of socialism. This was also expressed its party press. It often praised the achievements reached in the constructive work in Yugoslavia and in democratising social life. Weaknesses of the practice of inner politics in Yugoslavia, like the lessons learnt and mistakes made concerning the Croatian Spring were handled as secondary or negligible. The leadership of the Italian party considered only the foreign policy concepts of Yugoslavia as always dangerous, naming and criticising them at inter-party talks.⁷⁰

In the background of the Soviet-Chinese and the Soviet-Yugoslav conflicts, utilising the fact that the removal of Dubček had dramatically reduced the credibility of the Soviet Union in the eyes of the West-European communist parties, especially of the PCI, the Italian communist party made its first cautious steps towards the CPC. For the PCI the unity of the international labour movement was the first priority, and to achieve it they had a critical approach both towards the realities in the Soviet Union and in China. Nevertheless, they had never questioned the historical role of the Soviet Union and also rejected the 'extremisms' of Maoism.⁷¹ Although, at consultations of the large

⁶⁹ Hungarian National Archives (MOL) M-KS 288. 32/B 1972. 93. 6–8. Note on the Italian-Yugoslav inter-party relationships

⁷⁰ Giancarlo Pajetta told János Kádár, at their meeting in January 1972, that he had good impressions at his visit in Yugoslavia in the summer of 1971. But Croatian student actions and party announcements and measures signalled a critical turn, of which content the PCI did not see clearly. (Pajetta often visited Budapest and he spent his summer vacation several times in Hungary. According to the personal memory of János Berecz, "it was enough to call Pajetta and he came immediately.")

⁷¹ Nevertheless, in the eve of announcing *eurocommunism*, reflecting to the death of Mao, the *Unità* published an extensive article praising the development made by the People's Republic of China under the guidance of Mao. In its editorial on September 10, the journal highlighted that Chinese leaders "always linked their fight with the reality of national life and the traditions of the Chinese people... and they followed the policy of national unity" – considering it one of their greatest honour.

European communist parties and at other bilateral talks, the PCI distanced itself from the dissent Chinese line undermining the unity of the movement but it started to search connections to the CPC from the end of the 1960s. The MSZMP which maintained excellent relationship with the Italian communists did it similarly.⁷² Contrary to the Hungarian party being in the Eastern Block, the PCI was able to utilise and in fact used the opportunity given by the Soviet-Chinese opposition, arguing covertly that the CPSU was also responsible for the crisis of the communist movement suffering from the lack of unity.⁷³ This was only amplified by the strict rejection of the Soviet intervention in Czechoslovakia. It is excellently illustrated by the speech given by Agostino Novella⁷⁴ at the 10th congress of the MSZMP.⁷⁵

“We believe that the Soviet Union is paying a fundamental role in the fight, which is fought by peoples against imperialist oppression and for the victory of socialism. We confirm again that we maintain solidarity with all the socialist countries, which form the most solid pillar in the fight against imperialism and for preserving peace. This solidarity of ours is the result of a fully independent analysis of the situation. And this independence is regarded by our party as a fundamental element of its politics – in case of any conditions and concerning all national or international problems, including questions emerging

⁷² Hungarian National Archives (MOL) M-KS 288. 32/B 1974. 115. 34–38. Since 1973, the PCI and the MSZMP harmonised their activities on the basis of a cooperation programme signed mutually. “There is no full theoretical-ideological unity between our parties (concepts on socialism and the transition to it) and our announced views on political issues differ temporarily or permanently (certain factors in international politics, the Czechoslovak question, the excessive Italian critique on the practice of inner politics in the socialist countries etc.). Our relationship is open, honest and – despite different views – fair and tight, debates are tolerated.”

⁷³ They shared the view of the French PCF, which also criticised the CPSU and rejected the Chinese line. However, the internal structure of the PCF resembled much more to the condemned Soviet state-party than to the PCI. Thus one of the characteristic and specific feature of the PCF was its insistence on maintaining both its right for independent critique and its alliance with the Soviet Union. This theoretical stand caused several conflict situations in the future, because its politics was based strongly both on its national identity and its loyalty to Moscow. Although, it is also true that the PCF was more dependent on Moscow, both in its traditions and financing, than their comrades in Italy.

⁷⁴ Former Italian communist politician, *syndicalist worker* (1905–1974). Between 1972 and 1974 he was one of Berlinguer’s closest advisers.

⁷⁵ Hungarian National Archives (MOL) M-KS 288. 32/B 1970. 157. 138–145.

in the international labour movement as well. As a result of this, we endeavour to value the experience of the communist movement of each country in a fair way. We believe that the independence interpreted this way should be an indispensable feature of any international revolutionary party of a nation. The existence of some disagreements⁷⁶ concerning certain political problems – although sometimes they might be significant – cannot weaken the international commitment of communists and it cannot shake their unity.”

Only a year later, when Berlinguer met Kádár in Moscow – initiated by the PCI – the deputy of Longo criticised the Soviet Union sharply. According to him, there was a contradiction between the otherwise proper ideas fixed in the Soviet constitution and the practice in enforcing them.⁷⁷ On his visit in Budapest which followed his Moscow talks, Berlinguer told the leaders of the MSZMP in 1971 that the PCI had never agreed with the Cultural Revolution in China but always tried to examine and understand realities there, and it wanted to settle its relations with the CPC – while preserving its own position. In addition, he considered the improvement of relations between socialist countries, especially between the Soviet Union and China, as of primary interest. According to them, lifting the isolation of China might cause positive changes as they would be forced to lead a more realistic foreign policy in the future. Concerning the reforms in Hungary, Berlinguer emphasized that Italian communists had great sympathy for Hungary, the MSZMP and János Kádár personally. They considered the style of the Hungarian party-leadership good, especially that no superlatives and self-glorification were used concerning the well-known achievements.⁷⁸

Frequent visits of PCI leaders in Budapest and Belgrade opened a short lived window of opportunity to develop a communist alternative utilising all the different experiences. An end was put to it, when the new economic mechanism in Hungary was discredited and it was completely taken off the agenda. Despite this, the Italian, Hungarian and Yugoslav parties were able to establish viable cooperation in the examined period, due to their commitment for

⁷⁶ An ink remark on the document: „According to them, what are those?”

⁷⁷ Hungarian National Archives (MOL) M-KS 288. 32/B 1971. 47. 6–7.

⁷⁸ Hungarian National Archives (MOL) M-KS 288. 32/B 1972. 69. 617–624. Report of the Foreign Department of the CC of the MSZMP, July 24, 1971 on the visit of Enrico Berlinguer and Rodolfo Mecchini, Strictly confidential.

reforms, openness to China and geographical proximity. They always respected the different limits of each other's room for manoeuvre, which allowed the Italians to maintain dissent views on the Yugoslav model and on the Hungarian reform in economic governance.

Archive sources

Hungarian National Archives (MOL)

V. Department of Post-1945 Political Government Agencies, the Records of the Hungarian Working People's Party (MDP) and the Hungarian Socialist Workers' Party (MSZMP)

Binder Mátyás

„KÖZÖS A KULTÚRÁNK, AZ EREDETÜNK ÉS A NYELVÜNK, EGY NEMZET VAGYUNK.”¹

A roma nemzeti narratíva vitatott kérdései a történetírás tükrében

Bevezetés

Az elmúlt két évszázad a különböző típusú és intenzitású nacionalizmusok sikertörténete. A nacionalizmus (melyet most elsősorban folyamatként értelmeznek) leggyakoribb célja egy nemzetállam létrehozása volt. A nemzetállam immanensen – állami intézményrendszer által támogatott – nemzeti „magaskultúrát” hoz létre. E kultúra funkcióját többféleképpen értelmezhetjük. Benedict Anderson a szekularizáció utáni szellemi vákuumot kitöltő kohéziós erőként határozza meg, ami létrehozza az „elképzelt közösséget.”² Ernest Gellner inkább az ipari társadalom működéséhez szükséges egységes és mobilizálható társadalom felépítésében játszott szerepét emeli ki.³ A legtöbb kutató nem vitatja a nemzeti kultúra legitimációs ideológiai szerepét sem akár az ún. államnemzeti, akár a kultúrnemzeti modellről van is szó.⁴

A fenti három megközelítés mindegyike szerint fontos, hogy a nemzeti kultúra homogén és etnocentrikus legyen, különben nem volna alkalmas funkciója betöltésére. A nemzeti kultúrák tehát szükségszerűen leegyszerűsítőek, mitikusak és pozitív autosztereotípiákat jelenítenek meg a leendő vagy létező nemzet potenciális tagjai számára. Lényegében az „újra felfedezett”⁵ népi kultúra (populáris kultúra, parasztkultúra stb.) esszencializálása, összesítése és homogenizálása zajlik, ahogy azt Clifford Geertz megfogalmazta egyik esszé-

¹ Az idézet forrása az International Romani Union 2001-ben kiadott deklarációja. Idézi: Fosztó László: Van-e cigány nemzettudat? In: Fedinec Csilla (szerk.): Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002. 222.

² Anderson, Benedict: Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. L'Harmattan–Atelier, Budapest, 2006.

³ Gellner, Ernest: A nemzetek és a nacionalizmus. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009.

⁴ Hobsbawm, Eric: A nacionalizmus kétszáz éve. Maecenas, Budapest, 1997.

⁵ vö. Burke, Peter, 1984. A populáris kultúra a történettudomány és az etnológia mezsgyéjén. Ethnographia (95.), 1984. 3. 362–371.

jében. Geertz indonéz és marokkói példákon keresztül elemezte a folyamatot,⁶ Hofer Tamás pedig a magyar népművészet és paraszti hagyomány „etnicizálását” mutatta be több írásában.⁷ Mindezzel csak azt akartam illusztrálni, hogy nem valamilyen különleges jelenséggel állunk szemben, amikor a roma⁸ nemzeti történelem egyes kérdéseit vesszük szemügyre. Mondhatni logikus, hogy a többségében az európai nemzeti társadalmak perifériáin élő roma közösségek körében is felmerül a „nemzeti gondolat”, annak minden járulékos „kellékével.”⁹ Dolgozatomban a roma nemzeti történelem főbb elemeit ütköztetem a hazai történetírás vonatkozó eredményeivel. Nem feladatom a roma háttérű identitáspolitikai célok és folyamatok megítélése, és nem célom mindenáron „mítoszokat rombolni”.¹⁰ Fontosnak tartom azonban, hogy a közgondolkodásban markánsabban jelenjenek meg az objektivitásra és megismerésre törekvő társadalomtudományok eredményei a roma közösségek történelmével kapcsolatban. Erre már csak azért is szükség van, mert a rendszerváltást követően a roma közösségek nagy része súlyos mértékben elszegényedett, miközben jelentősen megnöttek a „cigányellenes” előítéletek, felerősödtek a nacionalista trendek, teret nyert a szélsőjobb oldali retorika és politika. Ebben a

⁶ Geertz, Clifford: Az identitás politikájáról. Lettre, 1998. 31. (<http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre31/geert.htm> – Letöltés: 2007.február 10.)

⁷ Hofer Tamás: A modernizáció és a „népi kultúra” modelljei. In: Hofer Tamás: Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről. L'Harmattan, Budapest, 2009. 223–235; Hofer Tamás: A nemzeti történelem rávetítése a népművészetre. In: Hofer Tamás: Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről. L'Harmattan, Budapest, 2009. 145–166.

⁸ Ma elsősorban a roma kifejezés használatát tartom helyesnek a tudományos és a hétköznapi diskurzusban egyaránt. Történeti értelemben viszont használni fogom a cigány szót is, mivel a roma kifejezés csak az 1980-as években jelent meg Magyarországon.

⁹ A roma nemzetépítés társadalom- és politikatörténeti vonatkozásaira, a folyamat kritikai elemzésére itt nem térek ki, lásd hozzá: Fosztó 2002: i. m; Fosztó László: Diaspora and Nationalism: an Anthropological Approach to the International Romani Movement. Regio 2003. 102–120; Binder Mátyás: A roma nemzetépítés – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben. Eszmélet, (20.) 2008. 77. 130–160; a roma nacionalizmus első tételes megfogalmazásához lásd: Hancock, Ian: The East European Roots of Romani Nationalism. Nationalities Papers (19.) 1991. 3. 251–268.

¹⁰ Ezzel kapcsolatban lásd: Nagy Pál: A magyarországi cigányok a rendi társadalom korában. Csonkai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója, Kaposvár, 1998. 6–11.

kontextusban különösen fontos, hogy a romákkal kapcsolatban ne csak leegyszerűsítő képzetek legyenek forgalomban.¹¹

Szűcs Jenő írta a magyar történelemre vonatkozóan, hogy a „nemzeti önbecsülés nem mesterséges mitológia függvénye.”¹² Szerintem sem.

A roma (nemzeti) történelem kérdése

A történetírás szerepét a nemzeti identitás megszerkesztésében már jó ideje tisztázták a történészek.¹³ A 19. században Kelet-Európában sok esetben dilettánsnak mondható, de „nagy adag jó szándékkal, s még ennél is több naivitással”¹⁴ felvértezett „történész” végezte a nemzeti múlt feltárását és egyben megkonstruálását. Meglátásom szerint nem túlzás párhuzamba állítani őket azon önjelölt roma történészekkel, akiket a „naiv tudomány” művelői közé sorolhatunk. Mint Réger és Kovalcsik írta: „Megjelent az autodidakta tudomány, melynek egyes művelői azt kívánták igazolni, hogy a cigányság a nemzetté válás útjára lépett: elérkezett a saját »magas kultúra« megteremtésének pillanata. [...] Problémát csak a szakirányú képzettség hiánya jelentett, aminek szükségességével nem minden szerző volt tisztában.”¹⁵

A naiv történetírásnak az is biztosított némi teret, hogy a „hivatalos” történetírás sokáig nem igazán vett tudomást a romákról. (Szemben például a néprajzzal vagy a nyelvészettel.)¹⁶ A „történelem nélkülinek” nevezett népek,

¹¹ vö. Binder Mátyás: A cigányokról alkotott történeti kép változása a rendszerváltás tükrében Szlovákiában és Magyarországon. In: Krausz Tamás–Mitrovits Miklós–Zahorán Csaba (szerk.): Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról. L'Harmattan Kiadó–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, 2010. 313–343.

¹² Szűcs Jenő: A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához. In: Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Gondolat, Budapest, 1974. 11–188.

¹³ vö. Noirel, Gérard: A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig. Napvilág, Budapest, 2001. 69–93.; „A modern történeti tudat, melyet kis túlzással a történészi munkálkodás termékének is tekinthetünk, egyszerre volt a nemzeti identitás éltető forrása és szükségszerű következménye.” Gyáni Gábor: A történetírás újragondolása. Híd, 2006. 9.7.

¹⁴ Niederhauser Emil: A történeti tudat kérdései Kelet-Európa nemzeti megújulási mozgalmában. In: Niederhauser Emil: Nemzet és kisebbség. Válogatott tanulmányok. Lucidus Kiadó, Budapest, 2001. 101.

¹⁵ Kovalcsik Katalin–Réger Zita: A tudomány mint naiv művészet. Kritika, (24.) 1995. 2. 31–32.

¹⁶ vö. Deáky Zita–Nagy Pál: Augistini ab Hortis Sámuel és a cigányok történeti-néprajzi kutatásának kezdetei. In: Deáky Zita–Nagy Pál (szerk.): Augistini ab Hortis Sámuel: A magyarországi

köztük a cigányok, nem képezték a hegeli filozófián alapuló történetírás tárgyát.¹⁷ „Mivel a cigányság nem az általánosat, nem a fejlődés fő áramát testesíti meg a világtörténelemben, nem is szükséges bővebben ismertetni.” – írta Marczali Henrik a 19-20. század fordulóján.¹⁸ A fentiek mellett a módszertani nacionalizmusnak¹⁹ is köszönhető, hogy a romákkal kapcsolatos levéltári anyagok feltárása mondhatni csak a közelmúltban kezdődött el.²⁰ Persze nem ez volt az egyetlen ok, amiért a „naív tudós” sok esetben a saját családja hagyományait, szokásait, meséit tartotta a leginkább autentikusnak a homogenizálás és az esszencializálás folyamatában.²¹

A továbbiakban a „hivatalos” történetírás – általam ismert – eredményeit vetem össze a roma nemzeti narratíva három elemével: őshaza és diaszpóra, a vándor életmód és az állandó üldöztetések.

Megközelítésem tartalmaz továbbá egy általános/elméleti kritikát is a szubsztancialista nemzetfelfogással szemben, melynek alapja az etnicitás²² konstruk-

cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről. [1775–1776.] Györffy István Néprajzi Egyesület–Magyar Néprajzi Társaság–SZIE GTK, Budapest–Gödöllő, 2009. 5–28.

¹⁷ Hegel felfogása szerint ugyanis „csak azok a népek érdemesek feljegyzésre, amelyek államot alkottak.” Id. Tóth Péter: Gondolatok a cigányok magyarországi történetéről és annak forrásairól. In: Gémes Balázs (szerk.): Pillanatképek a romák múltjából. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998. 37–44.

¹⁸ id. Erdős Zoltán: Értelmezés és megértés. A magyarországi cigányság korai történetének historiográfiája. Iskolakultúra, (17.) 2007. 11–12. 133.

¹⁹ Wimmer és Glick Schiller szerint a módszertani nacionalizmus három változata: a mellőzés, a (saját nemzetállam) természetessé tétele és a (kutatói érdeklődés) területi behatárolása. Jellemző például, hogy a határokon átvélő migráció a tudományos diskurzusokban anomáliaként jelent meg, hiszen az emberek „normál esetben” ott maradnak, ahova tartoznak (azaz saját nemzetállamukban). Wimmer, Andreas–Glick Schiller, Nina. Módszertani nacionalizmus és azon túl: nemzetállam-építés, migráció és társadalomtudományok. Magyar kisebbség. (9.) 2005. 3–4. 164–210.

²⁰ Az első forrásgyűjtemény 1986-ban jelent meg: Mezey Barna (szerk.): A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986. Ezt követően csak a '90-es évek végétől jelentek meg romákkal kapcsolatos források kötetbe szerkesztve. Lásd még: Binder Mátyás: „A cigányok” vagy a „cigánykérdés” története? Áttekintés a magyarországi cigányok történeti kutatásairól. Regio, (20.) 2009. 4. 35–59.

²¹ vö. Beck Zoltán: Tekintély és szöveg (Miért van baj a cigány népismerettel?) Educatio, (13.) 2004. 2. 314–318.

²² Az etnicitás-fogalom a kulturális antropológiában „olyan csoportok közötti viszonyokra vonatkozik, amelyek tagjai egymástól különbözőnek tartják magukat, és amely csoportok hierarchikusan rangsorolódhatnak egy társadalmon belül.” Eriksen, Thomas Hylland: Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai perspektívák. Gondolat Kiadó–PTE, Budapest–Pécs, 2008. 22.

tivista értelmezése. Ebben a megközelítésben az etnikai identitás „a társadalmi szerveződés velejárója, nem pedig a kultúra valamely kódos kifejeződése”.²³ Az etnikai csoportokról pedig nem érdemes úgy beszélni, mintha azok éles körvonalakkal rendelkező, belsőleg homogén valódi entitások, tartós kollektívák lennének. A hangsúly az etnicitás szituatív és kontextuális karakterén van.²⁴ A nemzetet (bármelyiket) tehát nem tartom homogén és szubsztanciális társadalmi csoportnak, bár a nemzeti kultúra „napszámossai” (vagy Barth megfogalmazásában az etnopolitikai vállalkozók) folyamatosan azon dolgoznak, hogy ezt a képzetet fenntartsák, és a hozzá fűződő lojalitásokat létrehozzák és megtartsák.

A következőkben tárgyalt roma nemzeti tematikával, nemzeti karakterekkel kapcsolatban ugyanúgy érvényesnek²⁵ tartom Szűcs Jenő sorait, mint ahogyan a „nagy” nemzetekkel kapcsolatban azokat ő maga megfogalmazta 1966-ban. Szűcs szerint a nemzeti karakter „nem »örök«, nem változatlan, nem a nemzeti lét feltétele, hanem az adott nemzeti fejlődés produktuma. Nem történelemformáló faktor, hanem a valóságos történelemformáló faktorok folyton alakuló függvénye. Nem a nemzeti lét kontinuitásának hordozója, hanem a történelmi mozgás derivátuma.”²⁶

Nemzeti tér: őshaza és diaszpóra

Minden nemzet számára fontos a tér,²⁷ akár mint az ősi származás helyszíne, akár mint a hely, ahol már ősidők óta él vagy amit „hódítással” szerzett meg.²⁸ A permanens kisebbségi lét miatt a roma nemzetben gondolkodók számára az őshazát India jelenti, a nemzet sajátos tere pedig a „diaszpóra”, amelyet nem felébreszteni kell elsősorban (mint a 19. századi Kelet-Európában), hanem újra-egyesíteni.

²³ Barth, Fredrik: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, (7.) 1996. 13–25.

²⁴ Brubaker, Rogers: Ártalmas állítások. Mítoszok és tévképzetek a nacionalizmus kutatásában. *Beszélő*, (1.) 1996. 7. 26–41; Brubaker, Rogers: Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, (6.) 2001. 7–8. 60.

²⁵ Az érvényesség a nacionalizmus modelljének univerzális jellegéből ered, a „kötelező” eltérések pedig a nemzeti partikularitásból fakadnak. Vö. Anderson 2006. i. m.

²⁶ Szűcs Jenő: A magyar szellemtörténet nemzet-konceptiójának tipológiájához. In: Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 1974. 308–309.

²⁷ vö. Keményfi Róbert: Az etnikai tér és a nemzetállamiság eszméje. *Tabula* (2.) 1999. 2. 3–26.

²⁸ vö. Niederhauser Emil: A nemzeti kultúra szerepe a nemzetek létrejöttében. In: Niederhauser Emil: *Nemzet és kisebbség. Válogatott tanulmányok*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2001. 250.

A nemzet egységét (valódi egység híján) szimbolizálja és legitimálja a közös származás tudata, pontosabban az erre a feltételezett tudásra való hivatkozás. Rostás-Farkas György (roma író, költő) ezt a következőképp fogalmazta az 1990-es évek elején: „Nincs cigány és cigány között különbség a Földön, mindannyian egy tőről fakadunk, egységben vagyunk, ha szétszórta élünk is a világban, ha sorsunk és életformánk különböző is, mégis egyek vagyunk: a cigány történelem, kultúra örökösei! (...) Indiában, az őshazában még egységes népként élünk, egységes nyelvet beszéltünk. Ma is kötelességünk megőrizni Indiából hozott kultúránkat, nyelvünket, szokásrendszerünket, törvényeinket, hiszen ez az, ami összetart minket.”²⁹

Az indiai származás tudata mellett – a mitikus nemzeti történelem igényének megfelelően – egyes szerzők több roma „kulturális sajátosságot” is visszavetítettek az indiai őshazába. Néhány roma és indiai kutató azt próbálja bizonyítani, hogy a cigányok a hindu társadalom második kasztját képező harcások (ksatriják) voltak.³⁰

Ian Hancock, roma nyelvész és aktivista szerint a ksatrija kasztba emelkedő rádzsputokat (a cigányok feltételezett őseit) a Naptól és a Holdtól származtatják, s ez a szimbólum napjainkban is létezik oláh cigány közösségekben. Ugyanő a roma közösségeket ért interetnikus kölcsönhatások nyomán fellépő kulturális változásokat (akkulturációs folyamatokat) is megpróbálta begyömöszölni az indiai őshaza motívumába: „A tradicionális rádzsput »idegeneket asszimiláló képesség« szintén egy továbbélő jellemvonás, hiszen a romák nyugati vándorlásaik során sok gádzsót befogadtak, akik felvették a roma nyelvet, kultúrát és identitást.”³¹

Bár a roma közösségek (egy részének) indiai eredete – főleg nyelvészeti bizonyítékok alapján – elfogadott a tudományos berkekben is, a romák eredetének egy szálon való visszavezetése azonban problematikus, mint ahogy más népek esetében is az lenne. Az indiai származás elmélete a 18. századból származik,³² és sokáig meghatározó szerepet játszott a (nem roma) „cigánykutatók” munkáiban is. Komoly kritika először kulturális antropológusok részéről érte az

²⁹ Rostás-Farkas György: Megnyitó. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): Cigány Néprajzi Tanulmányok 2. Mikszáth Kiadó, Budapest, 1994. 13–14.

³⁰ Fraser, Angus: A cigányok. Osiris, Budapest, 2002. 34–35.

³¹ Hancock 1991. i. m. 252. (Saját fordítás – B. M.)

³² vö. Deáky-Nagy 2009. i. m.

elképzelést.³³ Judith Okely, angol kutató szerint nem tartható a mai cigányok kizárólagos indiai származása,³⁴ mert az angliai cigányok őseinek nagy része olyan gádzsó,³⁵ akik a feudalizmus széthullásának idején kerültek a társadalom perifériájára, és túlélésük érdekében vándorló életmódra tértek át.³⁶ A Magyarországon is kutató Michael Stewart egyenesen úgy fogalmaz, hogy „egy évszázadnyi tudományos kutatás során a cigányokról sokat ígérően gyarapodó ismeretek ellenére nehéz eloszlatni azt a hiedelmet, hogy a cigányok egzotikus »indiai eredete« alapvetően meghatározza természetüket.”³⁷

Az elméleti fejtegetések helyett (vö. az etnicitás konstruktivista megközelítése) nézzünk néhány történeti példát, amely ezt a „kánont”³⁸ más megvilágításba helyezi. Okely fent vázolt elképzeléséhez hasonló folyamatok Kelet-Európában is előfordulhattak, de az eddig rendelkezésre álló adatok alapján egyelőre csak hipotézisek felállítása lehetséges.³⁹ Mindenesetre a cigányok egy bizonyos életmóddal jellemezhető, multietnikus társadalmi csoportként való észlelésére a 17. századi Magyarországon is találhatunk példát. Egy jezsuita tudós 1691-ben kiadott könyvében a következőket írta: „[...] a cigányoknak az igen hitvány és kóborló népe [...] Nem mások ugyanis, mint tolvajok csapata,

³³ A problematika kiváló összefoglalása: Törzsök Judit: Kik az „igazi” cigányok? In: Kovalcsik Katalin (szerk.): Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből. IFA-OM-ELTE, Budapest, 2001. 29–52.

³⁴ Ezzel persze nem azt állítja Okely, hogy az angliai vagy európai cigányoknak nincsenek indiai gyökereik, csupán arra utal, hogy jelenlegi kultúrájukra semmiképpen sem az indiai eredet szolgál magyarázatul, hiszen folyton keveredtek a letelepedett népekkel. Prónai Csaba: A kulturális antropológiai cigánykutatások 1987 után Nagy-Britanniában, Franciaországban és Olaszországban. *Regio* (10.), 1999. 1. 157.

³⁵ A gádzsó a romani nyelvben a nem cigányok elnevezése.

³⁶ Okely, Judith: *The Traveller–Gypsies*. Cambridge University Press, 1983. 8–15.

³⁷ Stewart, Michael Sinclair: *Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. T-Twins Kiadó, Budapest, 1994. 18.

³⁸ Egyetértve Stewarttal, ennek a kánonnak a lényege, hogy mindegyik eredetmonda (akár romák, vagy nem romák, akár laikusok vagy tudósok forgalmazzák) ugyanarra az alapgondolatra megy vissza: „valamikor egy etnikai csoport elhagyta Indiát, és különböző megpróbáltatásokon és gyötrelmeken keresztül mind a mai napig különálló etnikumként maradt fenn.” Stewart, 1994. i. m. 20.

³⁹ vö. Nagy Pál: *Civitas Zingarorum*. *Amaro Drom*, (10.) 2000. 8. 26–28; Nagy Pál: „Gádzsósodás–cigányosodás” *Akkulturáció és parasztosodás a cigányok magyarországi történetében*. *Amaro Drom* (17.), 2007. 2. 21–22.

valamint dologkerülő és csalárd emberek söpredéke, amely különféle nem túlságosan távoli, hanem szomszédos nemzetekből gyűlt össze.”⁴⁰

Egy etnikai csoport „ténye” két oldalról határozható meg: külső besorolás vagy önbesorolás alapján.⁴¹ Mivel a romák (hasonlóan más, nem domináns társadalmi csoportokhoz) nem rendelkeztek saját írásbeliséggel, ezért a legtöbbször egy „kívülálló” határozta meg a „cigánynak mondott” közösség jellemzőit. Ez azt eredményezte, hogy különböző diskurzusokban eltérő kritériumok alapján klasszifikálták „a cigányokat”.⁴² Nagy Pál kimutatta, hogy a 18. századi magyarországi források egy részében a „cigány” fogalma etnikai dimenzióban jelent meg. A latin nyelvű iratokban: *natio*, *gens*; a magyar nyelvű iratokban nemzet, nemzetség kifejezések. Ebben az esetben cigánynak lenni etnikai, nemzeti hovatartozást jelent. A források egy másik csoportjában a „cigány” fogalma szociális dimenzióban jelenik meg. A latin nyelvű iratokban: *conditio* (társadalmi helyzet) és *professio* (foglalkozás, megélhetési mód). Ez esetben cigánynak lenni sajátos társadalmi állapotot jelent.⁴³ Az etnikai csoporttagság viszonylagosságát (és változtathatóságát) támasztja alá Nagy egy másik írása is. Egy mezőváros (Siklós) 18–19. századi forrásai alapján kimutatta, hogy a földdel bíró cigányok közti vagyoni differenciálódás következtében egyes cigányok gázdsokká (latinul: *neo-colonus*), más, elszegényedett gázdsok viszont cigányokká „váltak”.⁴⁴ Ehhez hasonló, kétirányú asszimiláció ma sem elképzelhetetlen.⁴⁵ Ezek alapján talán nem túlzás felvetni, hogy a

⁴⁰ Idézi: Nagy Pál: „Fáraó népe” A magyarországi cigányok korai története (14–17. század). PTE BTK, Pécs, 2004. 135–136.

⁴¹ Az ezzel kapcsolatos társadalomtudományi megközelítésekre és vitákra nem térek ki. Lásd pl.: Barth 1996. i. m.; Ladányi János–Szelényi Iván: Ki a cigány? In: Horváth Ágota és mtsai (szerk.): Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok. Budapest, Új Mandátum, 2000. 179–191.

⁴² Csalog Zsolt: Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához. *Világosság* (14.), 1973. 1. 38–44; Lucassen, Leo: The Power of Definition, Stigmatization, Minoritisation and Ethnicity. *The Netherlands Journal of Social Sciences* (27.), 1991. 7. 80–91; Oblath Márton: A „cigány” kategória diszkurzív és történeti konstrukciója. *Anthropolis* (3.), 2006. 1. 51–60.

⁴³ Nagy Pál: Cigány csoportok és együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században. In: Romák a történelemtanításban. Történelemtanárok 17. országos konferenciája. Történelemtanárok Egylete, Budapest, 2008. 41–42.

⁴⁴ Nagy 2000. i. m. 27.

⁴⁵ vö. Baranyi Béla–G. Fekete Éva–Koncz Gábor: A roma szegregáció kutatásának területi szempontjai a halmozottan hátrányos helyzetű encsi és a sellyei-siklói kistérségekben. In: Kállai Ernő (szerk.): A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején. MTA ENKI, Budapest, 2003. 103–125; Péter László: Elszegényedés és szegregálódás egy ipari kisvárosban. *WEB*, 2003. 11. 21–28.

letelepült és földműveléssel foglalkozó cigányok egy (nem meghatározható) része asszimilálódott, azaz megszűnt cigány lenni önmaga és a környezete számára egyaránt. Ez némileg magyarázhatja a vándorcigány-képet a kora újkorban, de később majd látni fogjuk, hogy a 19. század végén a romák nagy többsége már letelepült életet élt, bár földdel nem vagy alig rendelkeztek.

Visszatérve az indiai eredet és az onnan való elvándorlás kérdéséhez eljutunk a „diaszpóraléttel” kapcsolatos nemzeti feladathoz. Mint a már említett Ian Hancock megfogalmazta: „A roma nacionalisták többségének közös gondolata: egy nép voltunk, mikor Európába érkeztünk, és újra egy néppé kell válnunk.”⁴⁶ A szerző fogalmi rendszerében tehát a Kelet-Európában elterjedt „nemzeti megújulás”⁴⁷ helyett „újraegyesülés” (reunification) szerepel.

Végül egy megjegyzés a diaszpóra fogalom – romákra vonatkozó – használatával kapcsolatban. Leo Lucassen, holland társadalomtörténész szerint a diaszpóra fogalmához hozzátartozik, hogy a szétszóródott nép egyes tagjai érezzék azt: ők egy csoporthoz tartoznak és azokkal is összetartoznak, akik nem ugyanabban az országban élnek. Mivel ez a romákra – egészen a legutóbbi időkig – nem volt jellemző, ezért szerinte a romák nem tekinthetők diaszpóracsoportnak.⁴⁸ Lucassen felvetése nyilván több mint terminológiai probléma, de részletes elemzésre jelen dolgozatban nem vállalkozhatom.

Nemzetkarakter: a vándorlás

A magyarországi romák jeles kutatója, Szuhay Péter írta 1995-ben megjelent, a roma nemzeti kultúráteremtést elemző cikkében, hogy „[...] a cigány történetírásban a vándorló törzsek megmaradása egy függetlenségi mozgalommal egyenértékű.”⁴⁹ Rostás-Farkas György cigány történetében a vándorlás a cigányok számára megfelelő életmód, a szerző szerint a letelepedés csak rontott a

⁴⁶ Hancock 1991. i. m. 256.

⁴⁷ vö. Niederhauser 2001a. i. m.

⁴⁸ Lucassen, Leo: A cigányok történelme nem csak üldöztetések és áldozattá vált emberek története. *Amaro Drom*, (12.) 2002. 4.

⁴⁹ Szuhay Péter: A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ*, (7.) 1995. 3. 335.

helyzetükön.⁵⁰ Az eredeti kánon (lásd: 36. lábjegyzet) részeként van fontos szerepe a „nomád”⁵¹ életmódnak, amely „nemzetkarakterként” funkcionál.

A néprajzi, antropológiai szakirodalomban is elterjedt dichotómia a letelepült, földműves és a nomád, állattenyésztő népek összehasonlítása, szembeállítás. A roma közösségek történeti és jelenkori vizsgálatában pedig általában a „cigány–nem-cigány” kettősség a meghatározó. A „nomád” cigány képe napjainkban is erős, holott már a 15. században voltak letelepült roma családok, és különböző, a középkor végétől kezdődő integrációs folyamatokra utaló adatokat tárnak fel a történészek.

Az éppen 120 évvel ezelőtt végrehajtott országos cigány összeírás szerint Magyarország területén közel 280 ezer cigány élt (természetesen az összeírást végzők véleménye, nem pedig önbevallás alapján). Ebből csak mintegy 8938⁵² fő számított a korabeli hatóságok szemében kóborló cigánynak, a 20 406 „fél-vándor” és 243 432 letelepedett cigány mellett.⁵³ A fejezet további részében néhány olyan példát mutatok be, melyek a „cigány–nem-cigány” együttélés különböző variánsait ábrázolják, és más megvilágításba helyezik a mitikus vándorcigány-képet.

A történeti adatok szerint Nagyszebenben már a 15. század végén voltak a város joghatósága alá tartozó letelepült cigányok, akik különböző munkákat (féműves munkák, hóhéri feladatok, erődítési munkák) végeztek a település számára. 16. század eleji források szerint hasonló helyzetű cigány csoportok éltek Kolozsváron és Brassóban is.⁵⁴

16. századi hódoltsági török forrásokban olyan cigányok szerepelnek, akik mint zenészek, kovácsok, tűzmesterek, golyóöntők, seborvosok, katonák stb. a török hadsereg és közigazgatás szolgálatában álltak. Viszonylag sok cigány

⁵⁰ Rostás-Farkas György: A cigányok története. Le romengihistorija. Cigány Tudományos és Művészeti Társaság, Budapest, 2001. 94–95.

⁵¹ Persze a cigányok soha nem voltak nomádok, hiszen az a legelőváltó, nagyállattartó társadalmakra használt fogalom.

⁵² Azaz a korabeli cigányok mindössze 3 %-a!

⁵³ Vallási és nyelvi szempontból is igen heterogén cigánykép jött létre a felmérés során. A letelepedettek általában a helyi többség vallását követték, a vándorcigányok zöme görögkeleti (ortodox) vallású volt, ami erdélyi, illetve romániai származásra utal. A cigányok 30%-a cigány, 38%-a magyar, 24,4%-a román és 75%-a egyéb anyanyelvű volt. Hermann Antal: A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. Magyar Statisztikai Közlemények. Athenaeum R. Társulat, Budapest, 1895.

⁵⁴ Nagy 2004. i. m. 21–26.

élt Budán, ahol külön mahallét (negyed) népesítettek be a borkereskedelemmel is foglalkozó görögkeleti és muszlim vallású cigány lakosok.⁵⁵

Maga a „nomád életmód” a 17. századi Erdélyben például gyakran mint menlevelekkel biztosított és ellenőrzött vándorló munkavégzés létezett. A földesúri függőségbe kerülő cigányok a földesúr birtokaihoz tartozó falvakban láttak el kézműves szolgáltatásokat, amire a korabeli ipar fejletlensége miatt is szükség volt.⁵⁶ A gondos birodalmi adminisztrációnak és a kitartó levéltári kutatásoknak köszönhetően sok információ áll rendelkezésre az erdélyi aranymosó cigányokról, akiket a magyar nyelv „Bányász vagy Aranyász Czigányoknak” nevezett a 18. század közepén.⁵⁷

Miskolcon egy, az 1740-es évekből származó statútum a lakatos mesteremberek kérelmére úgy rendelkezik, hogy a cigányok csak a sátraikban gyakorolhatják mesterségüket és a piacon sem patkolhatnak csizmát. A helyi céhek gazdasági érdekeit védő diszkriminatív rendelkezések ellenére a főleg kovácslásból, zenélésből és paraszti, illetve napszámos munkákból élő cigányok a 18. század végére letelepült életmódot folytató városi lakosokká váltak. Egy korabeli utazó szavaival: „[...] sok testvérük már olyan nyira ki is művelődött, hogy zavarban vagyunk: vajon valódi cigányokkal van-e dolgunk? Még fekete színük is észrevehetően megváltozott. Sok miskolci cigányra hivatkozhatunk itt, különösen azokra, akik zenei tehetségüket kiművelték.”⁵⁸ A gazdasági alapokon nyugvó integrációs (és itt-ott asszimilációs) folyamat érhető tetten például Győr⁵⁹ és Szeged⁶⁰ városában is a 18-19. században.

⁵⁵ Mészáros László: A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez. 16. századi oszmán török szórványadatok. Századok, (110.) 976. 3. 474–489.

⁵⁶ Nagy 2004. i. m. 61–62.

⁵⁷ Zsupos Zoltán: Az erdélyi aranymosó cigányok 1783-as összeírása. Néprajzi Értesítő LXVII–LXX. (1985–88.) 1990. 129–193; Zsupos Zoltán: Az erdélyi sátoros taxás és aranymosó fiskális cigányok a 18. században. Cigány néprajzi tanulmányok. 4–5. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 1996.

⁵⁸ Tóth Péter: Cigányok Miskolcon a 18. század közepén. In: Veres László–Viga Gyula (szerk.): A Herman Ottó Múzeum évkönyve. XXX–XXXI. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1993. 205–215.

⁵⁹ Perger Gyula: Cigánykovácsok Győr megyében. A győri iszkapások. In: Domonkos Ottó (szerk.): Arrabona–Múzeumi közlemények 34. 1995. 269–319.

⁶⁰ Kovács János: A cigányok Szegeden. Ethnographia, 1895. 3. sz.; Kovács János írásának rövid összefoglalását lásd: Binder Máttyás: Cigányképek a sztereotípiáktól az integrációig. Múlt-kor történelmi portál. (http://www.mult-kor.hu/20090107_ciganykepek_a_szttereotipiaiktol_az_integracioig)

Természetesen a falu társadalmába is tudtak integrálódni a roma közösségek. A 19. század első felében a Nógrád megyei cigányok többsége szegény sorban, de évtizedek óta letelepedettként élt a megye falvaiban és mezővárosaiban. A lókupecsek szolgáltatásaira – akár az uralkodói rendeletekkel is dacolva – gyakorta igényt tartottak a helyi földesurak. A zenélés ekkorra már az egyik, ha nem a legjellemzőbb, cigányok által űzött foglalkozássá vált. A megélhetési nehézségeket jelzi azonban, hogy az összeírásokban sokan kovácsmuzsikusként, illetve muzsikus-kovácsként szerepelnek.⁶¹ Hasonló megélhetési stratégiákról és sikeres integrációs folyamatokról számol be Kardos Ferenc 18. századi Zala megyei források alapján.⁶²

Paradoxnak tűnik, de a nacionalizmus logikája felől érthető, hogy a roma közösségek egykori vándorlásának tényét etnikai-kulturális sajátossággént értelmezik jóindulatú laikus,⁶³ rosszindulatú előítéletes⁶⁴ és roma nemzetépítő diskurzusokban egyaránt. A roma közösségek (és más etnikai csoportok) vándorlása természetesen nem valami ősi szokásnak tudható be, hanem alapvetően gazdasági okai vannak. A vándorló roma közösségek leírásával és értelmezésével próbálkozó egyik legéletképesebb meghatározás a peripatetikus közösség fogalma. Az ökológiai antropológiából származó megközelítés sze-

⁶¹ Szomszéd András: A nógrádi cigányság története az összeírások tükrében (17. sz. második felétől a 19. sz. közepéig). In: A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. XIII. Salgótarján, 1987. 157–207.

⁶² Kardos Ferenc: Források és adatok a cigány közösségekről a 18. századi Zalából. In: „Veszedelemes habok között látszatik életünk forogni”. Források a zalai cigányság 18. századi történetéhez. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2008. 9–34.

⁶³ Lásd például az Európa Tanács főtitkárának egy 1991-es beszédét, amelyben a cigány kisebbség „vándorló jellege” az „európaiság” bizonyítékaként jelent meg: „Önök egy valóban európai népet képeznek, mivel a cigányok hagyományaik és a meghatározásaik szerint vándorlók, akik országról országra utaznak nem ismerve európai határokat.” Idézi: Majtényi Balázs: Mit ér a nemzetközi szabályozás? (A roma kisebbséget érintő nemzetközi és közösségi jogi szabályozás). In: Majtényi Balázs (szerk.): Merre visz az út? A romák politikai és emberi jogai a változó világban. Lucidus Kiadó, Budapest, 2003. 9–52.

⁶⁴ Magyarországon a zámolyi romák kapcsán került előtérbe a vándorlás mint cigány jellegzetesség. Lásd: Bognár Katalin–Kováts András: A roma migráció a magyar sajtóban. In: Kováts András (szerk.): Roma migráció. MTA KI, Budapest, 2002. 106–121. Szlovákiában vezető politikusok igyekeztek úgy beállítani a Nyugat-Európába irányuló roma menekülthullámot, mint a szlovák EU-tagságot fenyegető veszélyt. A napilapok „menedék-kaland,” „roma összeesküvés,” „etnobiznisz,” vagy „ethno-tourism” címszó alatt tárgyalták az eseményeket. Vašecka, Imrich–Vašecka, Michal: Recent Romani Migration from Slovakia to EU Member States: Romani Reaction to Discrimination or Romani Ethno-tourism? Nationalities Papers, (31.) 2003. 1. 35–39.

rint az a csoport tekinthető peripatetikusként, mely (1) mozgása gazdasági stratégiából fakad, (2) elsődleges megélhetési forrása a javak és szolgáltatások értékesítése, (3) endogám, (4) mindig kisebbségben van és (5) önálló etnikai egységet képez.⁶⁵ Szorosan ehhez kapcsolódik az ökológiai „niche” (fülke, rés, hézag) fogalma, mely azt jelenti, hogy bizonyos javak és szolgáltatások iránt – adott területen és időben – igény lép fel. Ezt az igényt „peripatetikus stratégia” alkalmazásával próbálják meg egyes csoportok kielégíteni. A peripatetikus stratégia tehát a lehetséges stratégiák egyike, amelynek alkalmazására a külső társadalmi miliő megváltozásakor kerülhet sor.⁶⁶

Egy másik megközelítés szerint a roma közösségek vándorlásának strukturális és konjunkturális okai lehetnek.⁶⁷ Liégeois strukturális vándorlásnak nevezi azt, amikor a helyváltoztatás egy adott társadalmi és gazdasági szerkezetnek tudható be. Erre lehet példa a kovácmesterséget űző cigányok esete. Mivel a magyarság rendelkezett régi fémműves hagyományokkal, nem maga a mesterség, hanem annak speciális „technikája” iránt mutatkozott kereslet. Mint Nagy Pál írja: „Az üllőjét és szerszámaikat könnyen szállító, a felesége kiegészítő munkáját is használó cigány iparos a nagy mezőgazdasági munkák idején helyszíni szolgáltatást tudott nyújtani, s azonnal megjavította a megrongálódott szerszámokat, így téve magát nélkülözhetetlenné a termelőmunka folyamatosságának fenntartásában.”⁶⁸ Hasonló jellegűnek tekinthetjük a beás cigány közösségek piacszerzés által motivált mozgását. A beások egy része fafeldolgozással, teknőkészítéssel foglalkozott és erdei telepeken lakott. Ha egy területen elvégezték a szükséges munkákat, ellátták a környéket a termékeikkel, útra keltek.⁶⁹ Konjunkturális vándorlásnak tekinthetjük a mások által teremtetett körülmények okozta vándorlási kényszert. Ilyen, amikor a vásári árus, a medvétáncoltató, a muzsikos követi az ünnepek és vásárok időrendjét, a lócsiszár a lóvásárokat, a mezőgazdasági munkás a gyümölcsszezonst stb.

⁶⁵ Prónai Csaba: A cigány közösségek gazdasági tevékenységeinek kulturális antropológiai megközelítései. In: Kemény István (szerk.): A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság. Osiris–MTA KI, Budapest, 2000. 178.

⁶⁶ Piasere, Leonardo: Szlovén romák: vándorlás és megtelepedés. In: Prónai Csaba (szerk.): Leonardo Piasere: A ciganológusok szerelmei. Válogatott tanulmányok. ELTE BTK, Budapest, 1997. 117.

⁶⁷ Liégeois, Jean-Pierre: Romák, cigányok, utazók. Pont Kiadó, Budapest, 2002. 24.

⁶⁸ Nagy, 2008. i. m. 5.

⁶⁹ Nagy Pál: Előszó. In: Landauer Attila–Nagy Pál (szerk.): Írások a magyarországi beásokról. Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő, 2009. 9.

A romák által gyakrabban űzött mesterségek egy része (főként a zenélés, lókereskedelem, kovácsolás) ősi, autentikus és etnospecifikus foglalkozásként interpretálódik⁷⁰ (és nem csak a roma nemzetépítők esetében), míg más munkák (teknővájás, aranymosás, mezőgazdasági munkák, hóhér) nem kapnak ilyen értelmezést. Annak ellenére, hogy például az aranymosás és a lókereskedelem (jó része) egyaránt állami és földesúri engedéllyel és ellenőrzéssel zajlott (lásd fentebb). Részletes elemzésre ezzel kapcsolatban nem vállalkozhatom, de az biztos, hogy nem csak a cigányok zenéltek másoknak vagy nem csak a cigányok között voltak kovácsok. Ez a „jelenség” meglátásom szerint nem más, mint a funkcionális „népi kultúra” megalkotása szelekció, homogenizálás és esszencializálás útján.

A peripatetikus közösségek a feudális Kelet-Európa gazdaság- és társadalomszerkezetében igyekeztek megtalálni azokat a munkalehetőségeket, amelyekben dolgozva biztosíthatták a közösség túlélését. A kínálat a 17. századtól kezdődően kezdett beszűkülni, mert Magyarországon a specializálódás következtében több fémműves tevékenység is önálló foglalkozássá vált és céhes keretekbe szerveződött. Ekkoriban még a fémművesség volt a legelterjedtebb foglalkozás a cigányok körében. A céhek egyre erőteljesebben kiszorították a piacról a cigány kézműveseket. „Amikor a tanult mesterség gyakorlásának lehetősége egy adott térben bezárult, kétféle választ lehetett adni: vándorlással új piacot keresni vagy új megélhetési módra áttérni.”⁷¹ Ezzel létrejött a cigányok magyarországi történetében az a tartósan, napjainkig fennmaradó kényszerhelyzet, amit újra és újra a foglalkozás- és életmódváltás jelent.”⁷² A folyamatos alkal-

⁷⁰ Rostás-Farkas György szerint ezeket a foglalkozásokat Indiából hozták magukkal a cigányok. Rostás-Farkas 2001. i. m. 72–79.

⁷¹ A legsikeresebb új megélhetési mód a zenélés lett, mely azonban a 18. század előtt egyáltalán nem volt jellemző foglalkozás a cigányok körében. A 18. század végén kevesebb, mint 1600 cigányzenészt említenek az összeírások, 100 év múlva már 17 ezer zenész cigányt regisztráltak Magyarországon. A rendi társadalom korában lenézett foglalkozásnak tekintett zenélés sok roma család számára jelentette a megélhetés egyik és idővel egyre biztosabb forrását. Lásd: Sárosi Bálint: Cigányzene... Budapest, Gondolat, 1971; Nagy 2004. i. m. 71–75; Kállai Ernő: A cigányzenészek helye és szerepe a magyar társadalomban és a magyar kultúrában. In: Kovács Nóra–Szarka László (szerk.): Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002. 327–345.

⁷² Nagy 2009. i. m. 9; foglalkozásváltási stratégiákról és kényszerekről lásd még például: Havas Gábor: Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. Medvetánc, 1984. 2–3. sz. 209–226; Fleck Gábor–Virág Tünde: Hagyomány és alkalmazkodás, avagy Gilvánfa kívül-belül.

mazkodási kényszer nem teszi lehetővé „ősi” mesterségek fennmaradását, mindegy, hogy cigányokról vagy nem-cigányokról van szó.

Miután viszonylag részletesen megvizsgáltuk a „vándorlást” mint a roma nemzeti narratíva egyik meghatározó toposzát (és az e toposzt más megvilágításba helyező társadalomtörténeti adatokat, elméleteket), az utolsó fejezetben a cigány történelem szomorú „egyediségét” jelentő, mindenkori üldöztesek emlékét és szerepét mutatom be röviden.

Nemzetsors: üldöztetés

Rostás-Farkas György könyvében a nagy perzsa költő, Firdauszi egyik történetével magyarázza a cigányok örök vándorlását. (Pontosabban ez csak az egyik magyarázat.) Nézzük, mit emelt be „cigány történetébe” a roma szerző: „[...] Bahram-Gur perzsa király (i. sz. 430–443) az ind Shankal királytól 10.000 lurit, vagyis cigányt kért magának, kik mint zenészek, alattvalóit játékkal szórakoztassák. A perzsa király letelepítette a lurikat, és mindegyiknek egy szamarat, egy tinót és búzát ajándékozott. Egy év alatt a lurik a gabonát és tinót elfogyasztották ahelyett, hogy a búzát elvetették volna, az állatokat pedig gyarapították volna. Erre a király felbosszankodott, és kikergette a lurikat az országból. Azóta hontalanok és vándorlók a cigányok.”⁷³

A vándorlás kérdésének vizsgálatán már túl vagyunk, a fenti idézettel a hontalanság, a be nem fogadás és az üldöztetés jelenségére, illetve annak roma nemzeti szempontú interpretációjára utaltam. Hasonlóan a fentebb tárgyalt roma nemzeti térhez és nemzeti karakterhez, a „nemzeti sors” kérdésében sincs nagy különbség a „belső” nemzeti narratíva és a „külső” korai tudományos, illetve kortárs laikus értelmezésben. Sokan a cigányok történelmét egy-

Szociológiai szemle, 1998. 1. sz. 67–91; Havas Gábor: Hagyományos mesterségek. In: Kemény István (szerk.): A magyarországi romák. Budapest, Útmutató, 2000. 85–90; Kemény István (szerk.): A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság. Budapest, Osiris–MTA KI, 2000.

⁷³ Rostás-Farkas 2001. i. m. 31.; itt jegyzem meg, hogy nem lehet nem észrevenni a mai sztereotípiákat az elvileg jó 1500 évvel ezelőtti játszódó történetben. Bár ez csak az egyik eredetmonda az említett szerző könyvében, a nemzeti-romantikus megközelítés hevében kritika és kommentár nélkül emeli be könyvébe a sztereotíp történetet (és történeteket). Ezzel – vélhetően szándéka ellenére – olyan értelmezési keretet kínál föl a cigány történelmet illetően, ami a laikus, előítéletekkel felvértezett emberek, de akár a szélsőjobboldal számára is elfogadható.

fajta „glorifikált szenvedéstörténetként” értelmezik, ami önmagában igen egyoldalú megközelítés,⁷⁴ és a sok valódi nehézség és szenvedés ellenére súlyosan leegyszerűsítő történeti képet rajzol. Ezzel szemben Nagy Pál az *együttélési modellek változására* hívja fel a figyelmet. Ebben az értelmezésben a differenciált, szegmentáris csoportokat alkotó cigányokat érintő események és változások a társadalmi és gazdasági rendszer belső mozgástörvényeinek tulajdoníthatók. „A megvetés és az üldözés nem ok, hanem helytől és időtől függő következmény, amit a modernizációs időszakok, válsághelyzetek, nagy gazdasági átrendeződések kihívásaira új válaszokat keresve az együttélési modellek újjáépítésére való törekvés válthat ki.”⁷⁵

Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy ne történtek volna üldözések. Attól kezdve, hogy az első roma csoportok a 14-15. század fordulóján környéken megjelentek Európa számos területén, egyre gyakrabban találkoztak az elűzésüket, erőszakos asszimilációjukat vagy akár a fizikai megsemmisítésüket sürgető rendeletekkel.⁷⁶ Az állandónak tartott üldöztetések egy „sajátos kultúrával”, igen autonóm tudattal rendelkező „nép” képét keltik, teret engedve olyan következtetéseknek, melyek igencsak alkalmasak a félreértelmezésre. Ilyen például a Romano Rácz Sándor által megfogalmazott „kívülállás kultúrája”-fogalom is.⁷⁷ Az etnikai csoporthatárok zártsága és kontrasztja jelenik meg Hancock megállapításában is: „[...] a bennünket összekötő közös tényező nem annak a tudata, hogy mik vagyunk, hanem azé, hogy mik nem vagyunk: a romanik nem gádzsók, azaz nem nem-cigányok.”⁷⁸ A „többségi” társadalmon kívüli létezés toposza és az ezzel összefüggő szenvedések vélt vagy valós emléke legitimációs funkciót kap a roma nemzeti narratívában. A Nemzetközi Roma Szövetség (IRU) 2001-ban kiadott nyilatkozatában olvashatjuk, hogy „[...] nekünk, egy nemzetnek, akik közül több mint félmillió személyt pusztítottak el egy elfelejtett holocaustban, egy nemzetnek, amelynek tagjait túl gyakran diszkriminálják, marginalizálják, akik áldozatul esnek az intoleran-

⁷⁴ Nagy Pál: A magyarországi cigányság történeti kutatásának aspektusai. 1997. (a NEKH és a MTA TTI Műhelybeszélgetésén elhangzott előadás bővített változata) URL: www.archiv.meh.hu/nekh/Magyar/nagyp.htm

⁷⁵ Nagy 2008. i. m. 37.

⁷⁶ Az európai országok „cigánypolitikáiról” lásd: Fraser 2002. i. m. 88–176; Liégeois 2002. i. m. 97–121.

⁷⁷ vö. Binder Mátyás: „Elképzelt kultúra”. A roma/cigány kultúra egy lehetséges értelmezése és félreértelmezései. *Eszmélet*, (22.) 2010. 86. 172–195.

⁷⁸ Hancock, Ian: *Mi vagyunk a romani nép*. Pont Kiadó, Budapest, 2004. 20.

ciának és üldöztetéseknek, van egy álmunk...”⁷⁹ Az idézettel eljutottunk az üldöztetések csúcspontját jelentő roma holokauszthoz. A második világháborús roma genocídium feltárása és annak a kollektív emlékezetbe való beépülése a romák identitásépítésének fontos fázisát jelenti.⁸⁰ Az identitásépítés valódi traumákkal terhelt ezen szakaszára jelen dolgozatban nem tudok részletesebben kitérni, hiszen már a befejező mondatok következnek.

Zárásként mindössze annyit jegyeznek meg, hogy a „kanonizált” cigány történelem egyoldalú és leegyszerűsítő fonala – véleményem szerint – ugyanúgy nem segíti valamiféle progresszív roma identitás fejlődését, mint ahogy gátolja a „cigánynak mondott emberek” valós történeti múltjának és jelenének az ún. többség általi megértését és elfogadását.

Bibliográfia

- ANDERSON, Benedict: Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. L'Harmattan–Atelier, Budapest, 2006.
- BARANYI Béla–G. FEKETE Éva–KONCZ Gábor: A roma szegregáció kutatásának területi szempontjai a halmozottan hátrányos helyzetű encsi és a sellyei-siklósi kistérségekben. In: Kállai Ernő (szerk.): A magyarországi cigány népesség helyzete a 21. század elején. MTA ENKI, Budapest, 2003. 103–125.
- BARTH, Fredrik: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, (7.) 1996. 13–25.
- BECK Zoltán: Tekintély és szöveg (Miért van baj a cigány népismerettel?) *Educatio*, (13.) 2004. 2. 314–318.
- BINDER Mátyás: „A cigányok” vagy a „cigánykérdés” története? Áttekintés a magyarországi cigányok történeti kutatásairól. *Regio*, (20.) 2009. 4. 35–59.
- BINDER Mátyás: „Elképzelt kultúra” A roma/cigány kultúra egy lehetséges értelmezése és félreértelmezései. *Eszmélet*, (22.) 2010. 86. 172–195.

⁷⁹ Fosztó 2002. i. m. 222.

⁸⁰ Lásd ehhez: Kapralski, Slawomir: Identity Building and the Holocaust: Roma Political Nationalism. *Nationalities Papers* (25.) 1997. 2. 269–283; Szuhay Péter: A holocausttól a pharrajmosig. Egy szemünk előtt kialakuló rítus mint a romák történelmének metaforája. *Élet és Irodalom*. 2005. 46; Marushiakova, Elena–Vesselin, Popov: Holocaust, Porrajmos, Samudaripen ... Creation of New National Mythology. 2010. URL: http://www.academia.edu/1132663/Holocaust_Porrajmos_Samudaripen...Creation_of_New_National_Mythology

- BINDER Mátyás: A cigányokról alkotott történeti kép változása a rendszerváltás tükrében Szlovákiában és Magyarországon. In: Krausz Tamás–Mitrovits Miklós–Zahorán Csaba (szerk.): Rendszerváltás és történelem. Tanulmányok a kelet-európai átalakulásról. L'Harmattan Kiadó–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest, 2010. 313–343.
- BINDER Mátyás: A roma nemzetépítés – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben. *Eszmélet*(20.) 2008. 77. 130–160.
- BINDER Mátyás: Cigányképek a sztereotípiáktól az integrációig. Múlt-kor történelmi portál. 2009. (http://www.mult-kor.hu/20090107_ciganykepek_a_sztereotipiaiktol_az_integracioig)
- BOGNÁR Katalin–KOVÁTS András: A roma migráció a magyar sajtóban. In: Kovács András (szerk.): Roma migráció. MTA KI, Budapest, 2002. 106–121.
- BRUBAKER, Rogers: Ártalmas állítások. Mítoszok és tévképzetek a nacionalizmus kutatásában. *Beszélő*, (1.) 1996. 7. 26–41.
- BRUBAKER, Rogers: Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, (6.) 2001. 7–8. 60.
- BURKE, Peter: A populáris kultúra a történettudomány és az etnológia mezsgyéjén. *Ethnographia*(95) 1984. 3. 362–371.
- CSALOG Zsolt: Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához. *Világosság*, (14.) 1973. 1. 38–44.
- DEÁKY Zita–NAGY Pál: Augistini ab Hortis Sámuel és a cigányok történeti-néprajzi kutatásának kezdetei. In: Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.): Augistini ab Hortis Sámuel: A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről. [1775–1776.] Györffy István Néprajzi Egyesület–Magyar Néprajzi Társaság–SZIE GTK, Budapest–Gödöllő, 2009. 5–28.
- ERDŐS Zoltán: Értelmezés és megértés. A magyarországi cigányság korai történetének historiográfiája. *Iskolakultúra*, (17.) 2007. 11–12. 129–144.
- ERIKSEN, Thomas Hylland: Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai perspektívák. Gondolat Kiadó–PTE, Budapest–Pécs, 2008.
- FLECK Gábor–VIRÁG Tünde: Hagyomány és alkalmazkodás, avagy Gilvánfa kívül-belül. *Szociológiai Szemle*, 1998. 1. 67–91.
- FOSZTÓ László: Diaspora and Nationalism: an Anthropological Approach to the International Romani Movement. *Regio* 2003. 102–120.
- FOSZTÓ László: Van-e cigány nemzettudat? In: Fedinec Csilla (szerk.): Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002. 207–224.
- FRASER, Angus: A cigányok. Osiris, Budapest, 2002.

- GEERTZ, Clifford: Az identitás politikájáról. *Lettre*, 1998. 31. (<http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre31/geert.htm> – Letöltés: 2007.február 10.)
- GELLNER, Ernest: A nemzetek és a nacionalizmus. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009.
- GYÁNI Gábor: A történetírás újragondolása. *Híd*, 2006. 9. 3–15.
- HANCOCK, Ian: Mi vagyunk a romani nép. Pont Kiadó, Budapest, 2004.
- HANCOCK, Ian: The East European Roots of Romani Nationalism. *Nationalities Papers* (19.) 1991. 3. 251–268.
- HAVAS Gábor: Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. *Medvetánc*, 1984. 2–3. 209–226.
- Hermann Antal: A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigány összeírás eredményei. *Magyar Statisztikai Közlemények*. Athenaeum R. Társulat, Budapest, 1895
- HOBBSAWM, Eric: A nacionalizmus kétszáz éve. Maecenas, Budapest, 1997.
- HOFER Tamás: A modernizáció és a „népi kultúra” modelljei. In: Hofer Tamás: *Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről*. L'Harmattan, Budapest, 2009. 223–235.
- HOFER Tamás: A nemzeti történelem rávetítése a népművészetre. In: Hofer Tamás: *Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről*. L'Harmattan, Budapest, 2009. 145–166.
- JENKINS, Richard: Az etnicitás újragondolása: identitás, kategorizálás és hatalom. In: Kántor Zoltán–Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2005. 127–147.
- KÁLLAI Ernő: A cigányzenészek helye és szerepe a magyar társadalomban és a magyar kultúrában. In: Kovács Nóra–Szarka László (szerk.): *Tér és ter. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2002. 327–345.
- KAPRALSKI, Slawomir: Identity Building and the Holocaust: Roma Political Nationalism. *Nationalities Papers* (25.) 1997. 2. 269–283.
- KARDOS Ferenc: Források és adatok a cigány közösségekről a 18. századi Zalából. In: „Veszedelemes habok között látszatik életünk forogni” *Források a zalai cigányság 18. századi történetéhez*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2008. 9–34.
- KEMÉNY István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Osiris–MTA KI, Budapest, 2000.
- KEMÉNYFI Róbert: Az etnikai tér és a nemzetállamiság eszméje. *Tabula* (2.) 1999. 2. 3–26.

- KOVÁCS János: A cigányok Szegeden. *Ethnographia*, 1895. 3.
- KOVALCSIK Katalin–RÉGER Zita: A tudomány mint naiv művészet. *Kritika*, (24.) 1995. 2. 31–34.
- LADÁNYI János–SZELÉNYI Iván: Ki a cigány? In: Horváth Ágota és mtsai (szerk.): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest, Új Mandátum, 2000. 179–191.
- LIÉGEOIS, Jean-Pierre: Romák, cigányok, utazók. Pont Kiadó, Budapest, 2002.
- LUCASSEN, Leo: A cigányok történelme nem csak üldöztetések és áldozattá vált emberek története. *Amaro Drom*, (12.) 2002. 4.
- LUCASSEN, Leo: The Power of Definition, Stigmatization, Minoritisation and Ethnicity. *The Netherlands Journal of Social Sciences*, (27.) 1991. 7. 80–91.
- MAJTÉNYI Balázs: Mit ér a nemzetközi szabályozás? (A roma kisebbséget érintő nemzetközi és közösségi jogi szabályozás). In: Majtényi Balázs (szerk.): *Merre visz az út? A romák politikai és emberi jogai a változó világban*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2003. 9–52.
- MARUSHIAKOVA, Elena–VESSELIN, Popov: Holocaust, Porrajmos, Samudaripen ... Creation of New National Mythology. 2010. URL: http://www.academia.edu/1132663/Holocaust_Porrajmos_Samudaripen_..._Creation_of_New_National_Mythology
- MÉSZÁROS László: A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez. 16. századi oszmán török szórványadatok. *Századok*, (110.) 1976. 3. 474–489.
- MEZEY Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986.
- NAGY Pál: „Fáraó népe” A magyarországi cigányok korai története (14–17. század). PTE BTK, Pécs, 2004.
- NAGY Pál: „Gádzsósodás–cigányosodás” Akkulturáció és parasztosodás a cigányok magyarországi történetében. *Amaro Drom*, (17.) 2007. 2. 21–22.
- NAGY Pál: A magyarországi cigányok a rendi társadalom korában. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója, Kaposvár, 1998.
- NAGY Pál: A magyarországi cigányság történeti kutatásának aspektusai. 1997. (a NEKH és a MTA TTI Műhelybeszélgetésén elhangzott előadás bővített változata) URL: www.archiv.meh.hu/nekh/Magyar/nagyp.htm
- NAGY Pál: Cigány csoportok és együttélési modellek változásai a Kárpát–medencében a 15–20. században. In: *Romák a történelemtanításban. Történelemtanárok 17. országos konferenciája*. Történelemtanárok Egylete, Budapest, 2008. 41–42.
- NAGY Pál: *Civitas Zingarorum*. *Amaro Drom*, (10.) 2000. 8. 26–28.

- NAGY Pál: Előszó. In: Landauer Attila – Nagy Pál (szerk.): Írások a magyarországi beásokról. Szent István Egyetemi Kiadó, Gödöllő, 2009. 5–13.
- NIEDERHAUSER Emil: A nemzeti kultúra szerepe a nemzetek létrejöttében. In: Niederhauser Emil: Nemzet és kisebbség. Válogatott tanulmányok. Lucidus Kiadó, Budapest, 2001b. 249–253.
- NIEDERHAUSER Emil: A történeti tudat kérdései Kelet-Európa nemzeti megújulási mozgalmaiban. In: Niederhauser Emil: Nemzet és kisebbség. Válogatott tanulmányok. Lucidus Kiadó, Budapest, 2001a. 99–134.
- NOIREL, Gérard: A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig. Napvilág, Budapest, 2001.
- OBLATH Márton: A „cigány” kategória diszkurzív és történeti konstrukciója. *Anthropolis*, (3.) 2006. 1. 51–60.
- OKELY, Judith: *The Traveller-Gypsies*. Cambridge University Press, 1983.
- PERGER Gyula: Cigánykovácsok Győr megyében. A győri iszkapások. In: Domonkos Ottó (szerk.): Arrabona–Múzeumi közlemények 34. 1995. 269–319.
- PÉTER László: Elszegényedés és szegregálódás egy ipari kisvárosban. *WEB*, 2003. 11. 21–28.
- PIASERE, Leonardo: Szlovén romák: vándorlás és megtelepedés. In: Prónai Csaba (szerk.): Leonardo Piasere: A ciganológusok szerelmei. Válogatott tanulmányok. ELTE BTK, Budapest, 1997. 110–122.
- PRÓNAI Csaba: A cigány közösségek gazdasági tevékenységeinek kulturális antropológiai megközelítései. In: Kemény István (szerk.): A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság. Osiris–MTA KI, Budapest, 2000. 176–198.
- PRÓNAI Csaba: A kulturális antropológiai cigánykutatások 1987 után Nagy-Britanniában, Franciaországban és Olaszországban. *Regio* (10.) 1999. 1. 156–177.
- ROSTÁS-FARKAS György: A cigányok története. Le romengi historia. Cigány Tudományos és Művészeti Társaság, Budapest, 2001.
- ROSTÁS-FARKAS György: Megnyitó. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): Cigány Néprajzi Tanulmányok 2. Mikszáth Kiadó, Budapest, 1994. 13–14.
- SÁROSI Bálint: Cigányzene... Budapest, Gondolat, 1971.
- STEWART, Michael Sinclair: Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. T-Twins Kiadó, Budapest, 1994.
- SZOMSZÉD András: A nógrádi cigányság története az összeírások tükrében (17. sz. második felétől a 19. sz. közepéig). In: A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. XIII. Salgótarján, 1987. 157–207.
- SZUHAY Péter: A holocausttól a pharrajimosig. Egy szemünk előtt kialakuló rítus mint a romák történelmének metaforája. *Élet és Irodalom*. 2005. 46.

- SZUHAY Péter: A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. BUKSZ, (?) 1995. 3. 335.
- SZÚCS Jenő: A magyar szellemtörténet nemzet-koncepciójának tipológiájához. In: Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Gondolat, Budapest, 1974. 283–326.
- SZÚCS Jenő: A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához. In: Szűcs Jenő: Nemzet és történelem. Tanulmányok. Gondolat, Budapest, 1974. 11–188.
- TÓTH Péter: Cigányok Miskolcon a 18. század közepén. In: Veres László–Viga Gyula (szerk.): A Herman Ottó Múzeum évkönyve. XXX–XXXI. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 1993. 205–215.
- TÓTH Péter: Gondolatok a cigányok magyarországi történetéről és annak forrásairól. In: Gémes Balázs (szerk.): Pillanatképek a romák múltjából. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998. 37–44.
- TÖRZSÖK Judit: Kik az „igazi” cigányok? In: Kovalcsik Katalin (szerk.): Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből. IFA-OM-ELTE, Budapest, 2001. 29–52.
- VÁŠECKA, Imrich–VÁŠECKA, Michal: Recent Romani Migration from Slovakia to EU Member States: Romani Reaction to Discrimination or Romani Ethno-tourism? Nationalities Papers, (31.) 2003. 1. 27–45.
- WIMMER, Andreas–GLICK Schiller, Nina. Módszertani nacionalizmus és azon túl: nemzetállam-építés, migráció és társadalomtudományok. Magyar Kisebbség. (9.) 2005. 3–4. 164–210.
- WLISLOCKI Henrik: Cigányok. In: Pallas Nagy Lexikona IV. kötet. Külön melléklet. Budapest, 1893.
- ZSUPOS Zoltán: Az erdélyi aranyosó cigányok 1783-as összeírása. Néprajzi Értesítő LXVII–LXX. (1985–88.) 1990. 129–193.
- ZSUPOS Zoltán: Az erdélyi sátoros taxás és aranyosó fiskális cigányok a 18. században. Cigány néprajzi tanulmányok. 4–5. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 1996.

Ivan Dragov

AZ ŐSI BOLGÁROK A BOLGÁR TÖRTÉNELMI IRODALOMBAN

Az óbolgárok eredetéről és történelmének kezdeteiről szóló kérdések homályosak az időbeli távolság és a források konkrét adatainak hiánya miatt. A probléma idővel az egyik legkomplikáltabb és legszerteágazóbb kérdéssé formálódott a történelmi irodalomban, és a kutatások során sok különböző vélemény fogalmazódott meg vele kapcsolatban. A megközelítési javaslatok sok más néppel kapcsolják össze a bolgárokat: türkökkel, tatárokkal, hunokkal, mongolokkal, alánokkal, még az ősi trákokkal és szkítákkal is. Érdekes a bolgár név eredetének kérdése is, amelyről szintén számos feltevés létezik. Az óbolgárok ősi történelmének feltárására irányuló kutatások már a 19. században megkezdődtek. Ebben könnyen tetten érhető a nemzettudat alakulása és a felszabadítási mozgalmak jelentősége az oszmán uralom alatt. Ilyenek például Georgi Rakovszki művei, amelyek tele vannak nemzeti büszkeséggel és a nép legősibb eredetének keresésével, de közben nem túl objektívek a valódi történelmi események átadását illetően.¹ A felsőbb oktatási intézmények kialakulása Bulgáriában a felszabadítás és az államszervezet visszarendeződése után vette kezdetét. A bolgárok történelmével kapcsolatos érdeklődés megnövekedett, mind több és több kutató figyelme fordult a nép származásának kérdése felé. Itt meg kell jegyezni, hogy a probléma vizsgálata a bolgár történelmi irodalomban külföldi szerzők javaslatain alapul, elfogadva vagy tagadva azokat.

Marin Drinov korai kutatásaiban ellenállt a türkökkel vagy tatárokkal rokonító feltevéseknek, ezekkel szemben a bolgárokat csúd és finn népként határozta meg.² Hasonló véleményen volt a cseh tudós, Konstantin Jireček is, aki néhány évet Bulgáriában töltött, és 1875-ben németül, majd 1886-ban bolgárul is kiadta a bolgár nép első kompilált és szisztematikus történelmét. Úgy gondolta, hogy az óbolgár fejedelem, Iszperih (Ászpáruh) vezetése alatt álló horda – csakúgy, mint a Káma és Volga folyónál lévő testvérhordája – az uráli csúd

¹ Раковски Г. Българияйю, майко мила. 302–312

² Дринов М. Поглед върху произхождението на българския народ и началото на българската история. 39–45

és finn néphez tartozott, azaz rokona volt a votjákoknak, cseremiszeknek és zürjéneknek.³ A 19. század végén kezdődtek az első régészeti ásatások Bulgáriában a cseh régész, Karel Škorpil és az orosz tudós, Fjodor Uszpenskij vezetésével. Sok középkori bolgár műemléket találtak meg, köztük az első bolgár fővárost, Pliszkát is. A két tudós tevékenységén és eredményein alapulva megindult a bolgár régészettudomány fejlődése és annak szisztematikus gyakorlása.

Ettől kezdve rendszeres kutatások folytak az óbolgárok történelmének különböző aspektusairól. Komoly tanulmányokat írt a bolgár nyelv származására és fejlődésére vonatkozóan Iván Sismánov. Eredményei összehangolják a nyelvészeti kutatásokat az újonnan feltárt írásbeli emlékekkel, többnyire a Bolgár kánok listájával, amelyik óbolgár szavakat tartalmaz. Sismánov szerint az óbolgár etnikum a türk nyelvcsaládhoz tartozott, mint a hunok, oguzok, kazárok, besenyők, kunok. A népnevet illetően elfogadta azt az elméletet, amely szerint a bolgár nemzetnév a Volga folyó nevéhez kötődik, amihez a türk ragozás „-er, -ar” (’férfi’ jelentésű) végződése járul.⁴

Lezajlottak az első kutatások az ősi bolgárok társadalmi-jogi viszonyairól és az államszervezet struktúrájáról, amelyek kapcsán a kutatók véleményyt mondtak a nép eredetéről a később megvalósított jogi normával összefüggésben. Blagoev úgy határozta meg őket, mint a türk-tatár népek egyikét, akiktől az a hagyomány eredeztethető, miszerint a törzsfőnökök abszolút és korlátlan uralkodók voltak, az alávetett nép teljhatalmú urai.⁵ Balaszcsiev pedig nem akarja pontosan meghatározni a nép etnikai hovatartozását, de a Bolgár kánok listájára alapozva elfogadja, hogy a bolgár törzsek élén egy időben hun törzsfőnök állt. Annak ellenére, hogy a két nép eltérő rasszhoz tartozhatott, a kutató az anyagi kultúra és az életmód alapján elismeri, hogy a 7. században a bolgárok már nem voltak nomádok, hanem állandó, félig földbe ásott lakhelyekkel rendelkeztek.⁶

A 20. század elején új nézet terjedt el a bolgárok eredetéről, amely szerint ez a nép a Balkán őshonos lakossága, és ősidők óta ott él a trák-illír törzsek

³ Иречек К. История на българите. 153

⁴ Шишманов Ив. Критичен преглед на въпроса за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимологията на името „българин“

⁵ Благоев Н. Лекции по история на старото българско държавно право. 210

⁶ Баласчиев Г. Бележки върху веществената култура на българското ханство и основаването му в Европа. 22–23

közösségében. E gondolat képviselője Gancso Cenov, aki főképp Bulgárián kívül, Németországban dolgozott, és 1910-ben megírta a bolgárok őstörténetéről szóló könyvét.⁷ Állítása, miszerint a bolgárok trák-illír eredetűek volnának, nagy kritikát és ellenállást váltott ki bolgár tudományos körökben. Az elméletnek nincs sok követője, ám a kutatások még nem zárultak le ebben az irányban, mivel a trák örökség mindig felkelti a bolgárok érdeklődését.

Kétségtelen, hogy a bolgár medievisztikában a legnagyobb érdem Vaszil Zlatarszkié, aki ismerte a problémákat, és emellett briliáns nyelvész is volt. 1918-ban jelent meg főműve, mely a középkori bolgár állam történetét dolgozza fel négy kötetben. Felhasználva az összes ismert forrást, Zlatarszki az egész bolgár középkort részletesen megvizsgálta, és teljes történelmi áttekintést alkotott. Komoly figyelmet fordít az óbolgárookra, és alaposan vizsgálja korai történelmüket. Valamennyi ismert forrás és azok analizálása alapján különböző, de egymással keveredett, türk nyelven beszélő törzseket határoz meg, és a „hunbolgárok” terminust ajánlja. „A bolgár nép korai történetét minden kétséget kizáróan azoknak a közép-ázsiai török népeknek a történelmében kell keresnünk, akik hun-nu néven ismertek”.⁸ Számos bizánci, nyugati, kaukázusi és más forrás összehasonlítása után Zlatarszki feltárja a régi bolgár törzseket és elnevezéseiket, rámutat a Fekete-tengertől északra elhelyezkedő lakóterületeikre. A kutrigur és utigur nevű törzseket a körülbelül a 6. század előtt kettészakadt közös bolgár etnikum részeként határozza meg. Emiatt a bolgár név ideiglenesen megszűnt a bizánci írók műveiben, majd a 7. század közepén, a következő egyesülés idején újra megjelent. Így a 7. század eleji „Délkelet-Európa történelmében a főszerepet a nyugati ág, a kutrigurok játsszák, akik Attila hunjaival egyesülve egy erős hun-kutrigur királyságot hoznak létre a Fekete-tenger északi partjainál”.⁹ Zlatarszki a Bolgár kánok listáját átfogóan tanulmányozza, és azt az elméletet fogadja el, amely szerint a listában létező Avitohol és Irnik fejedelmek a történelmi Attilával és Ernahhal azonosak.

A szerző különös figyelmet szentel Kubrát kán megkeresztelésének Konstantinápolyban, vizsgálja a kán hunok és onogondurok uralkodójává történő kinevezését és ezt követően Nagy-Bulgária, a Fekete-tengertől északra levő terület alapítását. A következő adatok az állam területére és hatására vonatkoznak, bemutatják kapcsolatait szomszédjaival, sőt a népet alkotó törzseket is: az

⁷ Ценов Г. Произходът на българите и началото на българската държава и църква. 1910

⁸ Златарски В. История на българската държава през средните векове. 56

⁹ Ibid. 83

onogondurokat, a kotragokat, a kupi-bulgárt, a ducsi-bulkárt, az olhontor-bulkárt, a csdár-bolkárt.¹⁰ Kubrát kán halála után fontos esemény következett be a bolgárok történelmében, amikor a törzsek elszakadtak egymástól Kubrát öt fiának vezetése alatt. Közülük Bábáján a földjén maradt, és a kazárok uralma alá került, Kotrág észak felé, a Volga folyóhoz vándorolt el, és ott külön bolgár államot alapított. Kuber az avarokhoz csatlakozott, majd néhány év múlva Macedóniába települt át, a névtelen testvér Ravenna területre érkezett, Isperih kán pedig a Balkán-félszigetre vándorolt. Zlatarszki tekintélye nagyon nagy volt, kutatásai és elgondolásai hosszú időn át a bolgár történelmi irodalom fővonalát jelentették. Ennek megfelelően a bolgárok és a hunok rokonságának elmélete is széles körben elterjedt és híressé vált. Sok más szerző elfogadja Zlatarszki ötleteit, és szintén úgy gondolja, hogy a bolgárok eredetét a közép- és kelet-ázsiai hun népek között kell keresni. Noha a feltevést nem sokkal később más kutatók vitatni kezdték, az elmélet stabil maradt, mivel a későbbi időkben is számos történész foglalt állást mellette. Más kérdés, hogy vajon a legősibb bolgárok származásáról van-e szó vagy egy közös hunbolgár nép kialakulásáról Kelet-Európában az 5-6. században.

A bolgárok hunokkal való azonosítása mellett áll D. Decsev is. Véleménye szerint az óbolgárok Attila hunjainak és azok örököseinek részét képezték, továbbá a nagy törzsfőnök halála után a hunok nem tűntek el, hanem a bolgárok nevével jegyzik őket a forrásokban. Attila fiának vezetése alatt a hunok a rokon kutrigur és utigur népek segítségével az 5. század végén új államot alapítottak Kelet-Európa térségében. Így idővel a bolgárok nevével minden törzs találkozott, mivel a bolgár és a hun elnevezés szinonimái voltak egymásnak, illetve egyenrangú törzsekként kerültek említésre a különböző forrásokban. Ennek következtében a bolgárok neve új nép elnevezési formája lett: a keletre visszahúzódó hunokat illették vele, majd épp ez az elnevezés minden hun törzs összefoglaló nevéként szolgált.¹¹

Eközben Sz. Mladenov feltárta a lehetséges ősi nyelv maradványait a mai bolgár nyelvben. Arra a következtetésre jutott, hogy a bolgárok az arii–altaji népek türk ágához tartoztak, és közeli rokonságban álltak a szintén türk nyelvű hunokkal. Az aszparuhi bolgárok nyelvét illetően szerinte kétségtelen, hogy

¹⁰ Ibid. 153

¹¹ Дечев Д., Източногерманският произход на българското народноиме. ГСУ ИФФ, 22, 1926

az türk nyelv volt. Bizonyos tekintetben ez az első bolgár nyelv közel állt a keleti türk nyelvekhez: az orhont-türki, a kök-türki, a keleti vagy kínai-turkesztáni, a kasgari és a kun nyelvhez. Más nyelvi sajátosságok alapján pedig néhány nyugati türk (csuvas és kasan-türk) nyelvvel állt kapcsolatban. Így Mladenov véleménye szerint Aszparuh ősbolgár nyelve fontos helyet foglalt el a régi és új türk nyelvek sorában, és valószínűleg összekötő kapocs volt a keleti és nyugati türk nyelvek között. A bolgárok nevére új lehetséges értelmezést javasolt, eszerint 'keveredő, elmozdító, zavaró' lenne a valódi jelentés, Kubrát, Nagy-Bulgária uralkodójának nevét pedig a türk „kurt” ('farkas') szóból eredeztette.¹² A szerző úgy véli, nem lehetséges, hogy Aszparuh bolgárjai etnikai jegyeiket illetően csak mongol vonásokkal bírtak, mivel a türk népek nagyobb részéről tudnivaló, hogy világos árja-altaji bélyegek láthatóak rajtuk, azaz a turáni mellett iráni és árja vonások is. Mladenov feljegyezte, hogy államalapítóként a türk népek már a régebbi időkben is híresek voltak, amikor Kína határánál létrejött a hunok állama. Ezeknek a hunoknak egy ága Attila vezetése alatt elérte Európát, és megváltoztatta a területen lakó népek kölcsönös viszonyát. Kis idő múlva a hunok másik, bolgároknak nevezett része elvándorolt a Balkán-félszigetre, ahol is új államot alapított.

1924 és 1945 között Bulgáriában a magyar tudós, Fehér Géza végzett széles körű kutatómunkát. Ennek révén alaposan megvizsgálta az óbolgárokat – eredetüket, nyelvüket, hadviselésüket, ruházatukat, stb. Fehér Géza nagyszabású ásatásokat hajtott végre Pliszka és Preszláv középkori bolgár fővárosokban, valamint Mádará szent helyén. Sok óbolgár feliratot olvasott el, és feltárta ezek nyelvezetét. Szerinte az óbolgárok nyelve türk nyelv volt, ezért a korai kultúrájukra vonatkozó párhuzamokat az ottani rokonnépeknél kell keresni, a hun, türk, avar, kazár stb. népek adataiban.¹³ Tanulmányaival a magyar tudós derített fényt először az ősi bolgárok kultúrájának számos alapvetésére.

Egy másik kiemelkedő bolgár tudós, Petur Mutafcsiev a második világháború előtt dolgozott. Bizantológusként és a középkori történelem szakértőjeként a bolgár nép fejlődéséről írt, s több tekintetben is új nézeteket képviselt. Mutafcsiev nagy figyelmet fordított a Bizánci Birodalomra és szerepére a bolgár történelemben. Gondosan elemezte a bolgár föld geográfiai sajátosságait és annak természetes erődményként betöltött kiemelt szerepét. Az óbolgárok

¹² Младенов Ст. Положението на Аспаруховите българи в реда на тюркския клон на арио – алтайските ароди. в Българска Историческа Библиотека 1. 70–71

¹³ Фехер Г. Прабългарите – произход, история, бит и култура. 79

Mutafcsiev szerint Turán megyéből származtak, ezért turanobolgároknak nevezte el őket. Bemutatta az államalapításuk hagyományát, a központosított hatalmat és a katonai erőt is.¹⁴

A második világháború és a kommunista rendszer kényszerű bevezetése után Bulgáriában a történettudomány fejlődése számára új célokat jelöltek ki. Letagadták és megbélyegezték a régi bolgár történészek kutatásait, és helyükre új elméleteket emeltek, amelyek nem mindenkor álltak kapcsolatban a történelmi igazsággal. Tipikusnak számított a balkáni bolgárok szláv népekkel való rokonsága melletti szenvedélyes állásfoglalás, és ugyanilyen szenvedélyesen tagadták az ősi bolgárok szerepét mind az államalapítás folyamatában, mind etnikai arányukat a balkáni bolgár nemzetség formálódásában.

1954-ben a Bolgár Tudományos Akadémia kiadásában megjelent Dimitár Koszev, Zsán Nátán és Alekszandur Burmov: Bulgária történelme című könyve. A következő két évtizedben gyakorlatilag ez volt az egyetlen hivatalos kiadvány, mely a bolgár történelemről szól. A szerzők „A feudalizmus” című fejezetben a bolgár állam megalakulásának előfeltételeit tárgyalják. Részletesen vizsgálják a szlávok letelepedését a Balkán-félszigeten, valamint a térségben lévő szlávság társadalmi-gazdasági helyzetét. A prábolgárokra vonatkozó információt két oldalban részletezték, ahol őket a számos türk nép egyikeként mutatják be, és röviden leírják az 5., 6., és 7. században történt prábolgár támadásokat Bizánc ellen, az avarokkal szembeni ellenállást, a Kubrát kán vezette törzsszövetség megalakulását és a prábolgárok lovas életmódját is.¹⁵ Az 1950-es és 1960-as években nem folyt túl sok új kutatás az óbolgár tudomány körében. Nagy hangsúlyt fektettek a bolgárok szláv eredetére és az Aszparuhhal érkező népesség egyébként jelentéktelen szerepére. Ezt a szellemiséget tükrözték az általuk használt meghatározások is, továbbá a lovas életmódra hivatkozva a szerzők tagadták a prábolgárok kulturális szerepét, sőt a szlávokat kulturáltabb elemeknek kiáltották ki.

Ebben az időszakban jelentős szerephez jutott a bolgár régészettudomány. A régi fővárosokban, várakban, szent helyeken különböző ásatások folytak, amelyek azonban a középkori prábolgár kultúrára és annak komoly szerepére vonatkozó eredményeket hoztak. A Mosztics nevű bolgár icserguboila (főnemes) temetkezési helye különösen nagy érdeklődést váltott ki. M. Balan, P. Boev,

¹⁴ Мутафчиев П. Книга за българите. 65–89

¹⁵ Косев Д., Натан Ж., Бурмов Ал. История на България. 53–55

V. Ivanova és Sz. Stancsev részletesen kutatták a sírt, a sírfeliratot és a csontvázat, sőt arckonstruksiót is készítettek. Ez utóbbi és más vizsgálatok alapján a tudósok szerint a koponyának europid jellege van, néhány mongolid vonással együtt. Bizonyossággal állítható, hogy az europid és mongolid jellemzők Mosztics koponyáján alátámasztják az óbolgár etnikai csoporthoz való tartozását.¹⁶

1971-ben jelent meg Dimitár Angelov: A bolgár nemzetiség kialakulása című könyve, melyben a prábolgárokat illetően a szerző egyértelműen a türk eredetet jelöli meg. Úgy véli, az a nézet, hogy az óbolgárok a Balkán-félszigetre érkezésükkor a türk nyelvű etnikumhoz tartoztak, bizonyítottnak tekinthető, míg a korábbi vélekedések a tatár, szláv vagy finn hovatarozásról minden alapot nélkülöznek.¹⁷ Örmény források alapján a Kaukázustól északra elhelyezkedő vidéket határozza meg az ókori prábolgárok területeként. Ezt az álláspontot az is alátámasztotta, hogy a prábolgár és a modern csuvas nyelv hasonlít egymásra. Kubrát kánról és Nagy-Bulgáriájáról elfogadta azt, hogy a törzsszövetségben a türkökön kívül finnugorok és alánok is szerepeltek.

Az 1970-es évek végén és az 1980-as évek elején Bulgáriában erős fejlődésnek indult a történettudomány a hozzá kapcsolódó régészettel, néprajzzal és más tudományokkal egyetemben. Rövid idő alatt sok új kutatás zajlott le, amelyek különböző történelmi időszakokat és sajátosságokat érintettek. Az ősi bolgár törzsek vizsgálata iránt hatalmas érdeklődés mutatkozott, ennek következményeként pedig sokat árnyalódott a régebbi bolgárok történelmének ismerete, miközben számos különböző feltevés és magyarázat keletkezett.

Fontos és érdekes Sztancso Vaklinov könyve: Az óbolgár kultúra kialakulása a 6-11. században. A szerző az óbolgár anyagi kultúrát vizsgálja részletesen, az óbolgárokat közép-ázsiai türkökként azonosítva, akik a mongol népekkel éltek kapcsolatban: „Az óbolgárok türk nyelvű nép voltak, kiknek őshazája messze keleten található, Ázsia szívében. Ahogy a többi türk nép, az ősi földjeiken, melyek az Altaj-hegységben és körülötte helyezkedtek el, az óbolgárok is egységet alkottak a mongol és mandzsúriai törzsekkel”.¹⁸ Amikor az óbolgárok a Fekete-tengertől északra terjedő területen telepedtek le, kölcsönös viszonyba léptek az ott élő alán lakossággal, majd a népek törzsi és kulturális alapon keveredtek egymással. Az alánoktól az óbolgárok megtanulták a lete-

¹⁶ Сб. Надписът на чъргубия Мостич. 195

¹⁷ Ангелов Д. Образуване на българската народност. 116

¹⁸ Ваклинов Ст. Формиране на старобългарската култура IV – XI в. 15

lepedett életmódot, és kezdték elfogadni azt. A tudós a korai bolgár történelem három alapvető időszakát határozza meg. A legősibb periódus kezdete a Hunnu és nyugati hunok szövetségében a múlt homályába vész, és a déli Urálban történő prabolgár megjelenés idejéig terjedt. A következő a kazah sztyeppén és a déli Urálban lévő bolgárok életét foglalja magába, ami az északi Kaukázusban, az Azovi-tenger körüli és a Fekete-tenger északi területén lezajlott bolgár áttelepüléssel végződött. A harmadik periódusban az óbolgárok a Kelet-római Birodalom periferiáján éltek, és a tengerparton lévő városokkal léptek kapcsolatba. Ott nagy törzsszövetséget alapítottak, Kubrát kán Nagy-Bulgáriáját, később a kazárokkal háborúztak, végül a Volga és a Duna folyóhoz vonultak, ahol két államot is alapítottak.¹⁹

Ugyanekkor Borisz Szimeonov a bolgár név jelentésének részletes áttekintésével foglalkozik. A 2. és 8. század közötti kínai évkönyvekre hivatkozva elfogadja, hogy a bolgárokat „pu-ku”, „pu-gu”, „bu-gu” formában említették. Szerinte ebben a formában a név nem külső, hanem belső népnév volt, amely az ősi bolgárok önálló etnikai csoportta formálódásának időszakában keletkezett. A népelnevezés jelentését illetően Szimeonov más magyarázatot javasolt a keleti népeknél erősen fejlett animizmus alapján, amelynek más eredménye a széles körben elterjedt, 12 éves ciklusú állatnaptár volt. Így a nevet a totemisztikus képzetrel és az állati ősszüelő gondolatával kapcsolta össze, mert néhány türk nyelven a „bulgár” szó a nyestet és annak bőrét jelenti.²⁰

1981-ben jelenik meg Veszelin Besevliev munkája, az ősbolgárok történetét érintő legátfogóbb és legrészletesebb kutatás. A szerző azt állítja, hogy a 4. században vagy még ennél is korábban a Kaukázus hegységétől északra, a Kubány folyó és Azovi-tenger körül, a Dnyeper folyóig tartó területeken türk nyelvű törzsek éltek, amelyek a bizánci, keleti és nyugati szerzők számára a közös bolgár név alatt voltak ismeretesek.²¹ „Ezért az óbolgár feliratok megléte és sokszínűsége a bolgárok kulturális szintjének kérdését egészen más megvilágításba helyezi, és megdönti azon alaptalan állítást, mely szerint csupán egy maroknyi nomádról van szó, minden anyagi és szellemi kultúra nélkül. Ellenben az a tény, hogy sikerült létrehozniuk egy államot Kelet-Európa leghatal-

¹⁹ Ibid. 18

²⁰ Симеонов Б. Източни извори за историята и името на Аспаруховите българи. Векове 1. 49–57

²¹ Бешевлиев В. Първобългарите. Бит и култура. 3

masabb birodalmának területén, és sikerült azt megvédeniük századokon át ezen birodalommal szemben, kategorikusan megcáfolja ezt a felfogást”.²²

A korai időszakban – a hatalmas hun birodalom felbomlása után, de még mielőtt a bolgár állam megalakult volna a Balkán-félszigeten – minden (görög és latin) forrás a hunoktól, gótoktól, szlávoktól különböző etnikai csoportként ismerte a bolgárokat. Az, hogy bizonyos bizánci krónikások azonosították a bolgárokat más, már eltűnt népekkel, azért fordulhatott elő, mert az újonnan érkező népek – köztük a bolgárok – ugyanazon a földterületen laktak, mint a régebbi törzsek. Besevliev szerint az ilyen azonosítások semmilyen hatással nincsenek az első bolgárok igazi etnikai hovatartozásának meghatározására. A bolgárok türk népekhez való tartozását a szerző különböző nyelvi, kulturális és régészeti példákkal magyarázta meg. Részletesen vizsgálta a megmaradt ősi bolgár feliratokat és más forrásokból ismert bolgár törzsek nevét is, ahol kétségtelen a szavak türk eredete. Figyelmét a Kubrát által szervezett állami struktúrára fordította az altáji, azaz a türk sztyeppe államokhoz képest. Ez az államtípus sok törzs egyesülése volt, a törzseknek gyakran különböző volt a nyelve és etnikai hovatartozása, és ahol a vezető nép neve az egész közösség elnevezése lett. Egy másik sajátosságot is bemutatott: Kubrát halála után mindegyik fia egy-egy törzs vezetője volt, amelyek kiszakadtak ebből a szövetségből. Az ország kormányzása valószínűleg már Kubrát uralkodása idején is megosztott volt. Így a türk hagyomány szerint a fő uralkodó még életében helyetteseket nevezett ki a különböző törzsek vagy más csoportok vezetésére, akik az ő nevében gyakorolták a hatalmat. Lehetetlennek tartja a Nagy-Bulgária területén élő különböző törzsek pontos etnikai arányainak és rokonságuk fokának meghatározását, továbbá szerinte a nyelvi jegyek és néhány szokás alapján el kell fogadni, hogy az első bolgárok nem alkottak egynemű közösséget, és más türk népcsoport is létezett közöttük.²³

Szintén 1981-ben Petur Petrov megírta A bolgár állam létrehozása című könyvét, amelyben elfogadta a türk eredet elméletét. A prábolgárokat a türk – altáji nyelvű – törzsi közösséghez sorolja, melyhez további rokon népek is tartoztak: hunok, avarok, oguzok, kazárok, besenyők és kunok. Az idők folyamán egy vagy több bolgár törzs különböző nagy törzsszövetségbe került, mint például Attila uniójába és a türk, kazár, avar birodalomba. Tipikus volt a for-

²² Бешевлиев В. Прабългарски епископски паметници. 171

²³ Бешевлиев В. За разнородната същност на първобългарите. Плиска-Преслав. 20–24

rásokban megemlített törzsek nagy változatossága, úgyhogy a bolgárok nem tekinthetők állandó és fenntartható szövetségnek, mivel a törzsek között gyakran cserélődött a vezető pozíció. Néhány törzs nagyon korán érkezett Közép-Európába, majd eltűnt, és hasonló sorsra jutottak a más nomád népekkel együtt sodródó különböző ősi bolgár csoportok is. Más tekintetben további következtetések is levonhatók: a népnevek eltérő voltától és a politikai viszonyok összetettségétől függetlenül a bolgár elnevezést összefoglaló névként használták minden ősi bolgár törzsre, úgyhogy hasonló egyesítő jelentése volt a hunok, türkök, kazárok nevének is.²⁴

Közben egy másik új elmélet is utat tört magának a bolgár történeti kutatásban. Cvetana Tafradzsijszka fogalmazta meg az a feltevést, amely az ősi bolgárokat az iráni népek részeként határozza meg, ezáltal módosítja a bolgár történelem időbeli és térbeli kezdőpontját. Tafradzsijszka az 5. században élő örmény történészre, Movzesz Horenacira hivatkozik és néhány, a perzsa nyelvből származó ősi bolgár névre, mint pl. az Ászpáruh – „Ászpár-hrug”, ami ’fehér lovas’-t jelent. A hun hullám miatt az iráni származású népekhez hasonlóan a prábolgárok is nyugatra vándoroltak. A Kaukázusban a Kr. e. 2. században már az alánokkal éltek együtt. Tafradzsijszka hangsúlyozta, hogy az óbolgárok maguk is ennek a kultúrának a képviselői voltak, és a perzsa nyelvekkel rokon nyelvet beszéltek, amelyre hatással volt a türkök nyelve, akik az óbolgár honfoglalás előestéjén domináns helyzetben voltak Euráziában.²⁵

Komoly fejlődésnek indult a régészettudomány is. A Dunai Bulgáriában talált kora középkori műemlékek részletes kutatása mellett vizsgálatok kezdődtek a régebbi, bolgárok által benépesített területeken is. E tekintetben jelentős érdemei vannak Dimitur Dimitrovnak, aki szisztematikus elemzést és magyarázatokat készített a Fekete-tenger északi és nyugati vidékén élt ősi bolgár törzseket illetően. A temetkezési szokásokat, az anyagi kultúrát és az építkezési hagyományokat vizsgálva Dimitrov elfogadja azt a feltevést, hogy az ősi bolgár törzsek az alánokkal együtt főbb csoportját és alapját jelentették az úgynevezett Szaltovoi-Májác kultúrának. Nagy lélekszámú népként a bolgárok széles területet foglaltak el a Fekete-tengertől északra, ahol részt vettek a kultúra formálásában és építésében, főképp a Kazár Birodalom kereteiben. Sok kutatás és az észlelt különbségek alapján három fő bolgár csoportot határoz meg földrajzi elhelyezkedés szerint: doni-donyecki, Azov-menti és krími.²⁶

²⁴ Петров П. . Образуване на българската държава. 94–98

²⁵ Тафраджийска Цв. Към въпроса за етногенезиса на прабългарите

²⁶ Димитров Д. Прабългарите по северното и западното Черноморие. 130–131

A 20. század végén történt rendszerváltás komoly változásokat okozott Bulgária állami, társadalmi és kulturális helyzetében. A bolgár eredetről alkotott nézetek teljesen megváltoztak a történelmi kutatásokban, és az a vélemény alakult ki, amely szerint az államalapításban és a nemzetiség kialakulásában az óbolgár elemnek többsége, központi szerepe és fölénye volt. Az óbolgárokat egyre gyakrabban csak „bolgárok”-ként határozzák meg, előképző és a mai bolgárokkal való közvetlen kapcsolatuk tagadása nélkül. A bolgár államiság kezdetét korábbi időpontra datálják, Kubrát kán idejére, 632-re, vagy ennél is korábbra. Újabb kérdések kerültek előtérbe, mégpedig a nép legősibb történelme és eredete, emellett a hagyományos türk elmélettel együtt nagyobb népszerűsége tettek szert az iráni és autochton feltevések, valamint más, nem teljesen tudományos alapokon nyugvó tézisek.

1990-ben megjelent Iván Bozsilov és Vászil Güzelev munkája a középkori Bulgáriáról. A szerzők kritizálják a „prábolgár” fogalmat mint a marxista tudomány által kitalált terminust, amely természetellenes határként él a mai bolgárok gondolkodásában. „Az ilyesfajta megközelítés, azon túl, hogy ellentmond forrásainknak, nem nevezhető tudományosnak. Az, hogy a megnevezés mindig egy és ugyanaz (bolgárok), ugyanakkor a jelentése bizonyos változásokon megy át, egyáltalán nem biztosít alapot a mai tudomány beavatkozására. A 4. és a 9. század eleje közötti időszakban a bolgár név a turáni bolgárok megnevezésére szolgált, a 9. század első felétől pedig ezzel a névvel illetik a bolgár uralkodó minden alattvalóját, akik között ott vannak a szlávok, valamint a Bolgár Cárság területén lakó néhány kisebb etnikai csoport”.²⁷ A szerzők a türk elméletet fogadják el, és a bolgárokat a belső-ázsiai altáji nyelvi közösség részeként határozzák meg. Az Orhont és Jenyiszej folyóktól az Irtis folyóig, valamint az Uráltól a Tien-sanig és a Pamírig terjedő nagy közösség az idők folyamán összeomlott, amelyből sok önálló népcsoport alakult ki. Az 1. században a hun népek mozgása keletről nyomást gyakorolt a bolgár törzsekre, és rákényszerítette őket, hogy az Azovi- és Kaszpi-tenger menti földekre költözzenek, illetve a Volga folyó alsóbb folyásához és a Kaukázustól északra található fekete-tengeri sztyeppékre. Itt a bolgárok a szarmata-alán törzsekkel léptek kapcsolatba, amelyek hatása alatt magasabb kultúrát és törzsi-katonai szervezetet sajátítottak el. Ezen bolgárok sorsa jelentősen megváltozott a hun unióhoz való csatlakozásuk után, a 4. század második felében. A bolgár törzsek ekkor két nagy

²⁷ Божилов И., Гюзелев В. История на средновековна България. 7

csoportra szakadtak: főbb részük megmaradt a Kaukázus és Azovi-tenger menti területeken, a másik pedig részt vett a hunok nyugatra, Közép-Európa felé történő mozgásában és hadjárataiban. Éppen ezek a bolgár törzsek voltak azok, amelyek legkorábban léptek az európai történelembe, és a hunokkal, valamint az ogur törzsekkel együtt érkeztek Pannónia és a Kárpát-medence területére.²⁸

Az 1990-es években sok különböző nézőpontú önálló munka látott napvilágot az óbolgár tudomány területén. Plamen Cvetkov a Kelet-Európában elterjedt altájai nyelvek fontosságát és hatását vizsgálja, valamint a bolgár nyelv és a szláv nyelvek közötti különbségeket mutatja be.²⁹ Másfelől Cvetelein Sztépánov elfogadja, hogy a bolgár kánok neveinek etimológiája iráni nyelvcsaládra utal. Perzsa hagyományból származik az államforma, az intézmények vezetése és a fejedelem szakrális funkciója is.³⁰ Időközben szintén nő az érdeklődés a másik középkori bolgár állam iránt. A Volgai Bulgária történelméről és kultúrájáról Georgi Vládímírov³¹ és Petur Csolv³² írtak.

2005-ben Petur Dobrev egy, a Pamír és Hindukus között létező nagy óbolgár közösséget feltételezett. Szerinte az örmény történészek ugyanazon a területen a „bulh” nevű népet említették, ami kétségtelenül az ősi „bulgár” földjét jelentette, indiai földrajzi írások pedig az indiai stílusú „bolhiki” vagy „balhiki” nevet említik. A különböző formákban ismétlődő nevek ugyanazon az ókori területen jelennek meg az Imeon (Pamír) hegységben.³³ Az ősi területeken a bolgárok ismerték a földművelést, a városi életet és legfőképpen az állami rendszert. Emiatt a vándorlás idején a bolgárok először egy államot alapítottak a Kaukázus északi részén, utána még egyet a Fekete-tenger északi területén, és végül két új államot: a Volga folyó partján és a Balkán-félszigeten.

A nagyon ősi bolgár eredet gondolatát elfogadja Georgi Bakalov is. Szerinte a bolgár eredetről szóló különféle feltevések sora annak köszönhető, hogy vagy a kiindulás téves, vagy a bolgár gyökerek annyira ősiek, hogy emiatt többféle elmélet lehetséges. Néhány, a „bolgár” szóhoz hasonló kifejezés említése alapján Bakalov arra mutat rá, hogy a bolgár terület az Amu-darja és Szir-darja folyók közötti földterületen, a Pamír és a Baktria (Bálhára) vidékére is kiter-

²⁸ Ibid. 58–62

²⁹ Цветков П. България и Балканите от древността до наши. 30–45

³⁰ Степанов Цв. Власт и авторитет в средновековна България. 46

³¹ Владимир Г. Дунавска България и Волжка България през 7–11. век

³² Чолов П. Волжка България 7–16. век.

³³ Добрев П. Златният фонд на българската древност. 50

jedt. Szerinte a bolgár nyelvnek iráni gyökere volt, és ebből adódóan a nép rokona az iráni törzseknek, a szkítáknak és a szarmatáknak. A hun vándorlás magával ragadta a bolgárokat, és ők is elvándoroltak nyugatra, de a nagy törzsszövetségben a bolgárok megtartották saját önálló egységüket.³⁴

Semlegesebb értelmezés mellett áll Raso Rasev, aki szerint az ősi bolgár törzset három etno-nyelvi csoport – az iráni, az ugor és a türk – alkotta. Kialakulása a hun törzsi szövetség keretein belül történt 375 előtt, amikor a hunoktól eltérő, önálló etnikai egységként különült el. A három csoport közötti szimbiózis az Altaj és az Urál közötti sztyeppei és erdős sztyeppei területen jött létre, és a közös politikában valósult meg. Az etnogenezis folyamata az 5-6. századra fejeződött be a kelet-európai sztyeppék iráni nyelvű lakosságának és az Ázsiából származó új ugor csoportoknak az egyesülésével. Mindkét szakaszban valószínűleg a türk volt az a csoport, amely egyesítette őket. A 7. században a bolgárok neve alatt egyesültek más hasonló származással, életvitellel, gazdasággal és nyelvvel rendelkező törzsek Kelet-Európa sztyeppei régiójából is.³⁵

Idővel így a bolgárok ősi történetéről és eredetéről szóló kérdés különböző magyarázatokat nyert, melyekben sok, gyakran egymásnak ellenmondó elmélet és gondolat érhető tetten. Sajnos a forrásadatok és a régészeti maradványok gyakran elégtelenek a pontos és végleges válaszok megtalálásához, és a feltevések jelentős hányada a más népekkel való összehasonlításra, illetve a szerzők következtetéseire alapoz. Bízunk benne, hogy a jövőben még előkerülhetnek újabb információk, amelyek lehetővé teszik majd az ősi bolgár történelem fehér foltjainak eltüntetését.

Ангелов Д., Образуване на българската народност. Наука и изкуство-Векове, София, 1971.

Бакалов Г., История на българите. Т.1. София, 2003.

Баласчиев Г., Бележки върху веществената култура на българското ханство и основаването му в Европа. Собств.изд., София, 1902.

Баласчиев Г., Сторобългарските каменни надписи от времето на великия хан Омъртаг. Минало 1. 3. 1903.

Благоев Н. П., Лекции по история на старото българско държавно право. София, 1918.

³⁴ Бакалов Г. История на българите. 18

³⁵ Рашев Р. Прабългарите през 5–7 век. 27

- Бешевлиев В., Прабългарски епископски паметници. Издателство на Отечествения фронт, София, 1981.
- Бешевлиев В., Първобългарите. Бит и култура. Наука и изкуство, София, 1981.
- Бешевлиев В. За разнородната същност на първобългарите. Плиска-Преслав. 1981.
- Бобчев С. С., История на старобългарското право. София, 1910.
- Божилков Ив., Гюзелев В., История на средновековна България. Анубис, София, 1999.
- Ваклинов Ст., Формиране на старобългарската култура IV – XI в. Наука и изкуство, София, 1977.
- Влахов К., Етническата принадлежност на името Мостич, „чъргубия на вар Симеон“. Археология 11. 4. 1969.
- Дечев Д. Източногерманският произход на българското народноимено. ГСУ ИФФ, 22, 192
- Димитров Д. Прабългарите по северното и западното Черноморие. Георги Бакалов, Варна, 1987.
- Добрев П., Сага за древните българи – прародина и странствания. Кама, 2005
- Добрев П., Златният фонд на българската древност – Държавност, стопанство, цивилизация. Тангра Таннакра, 2005.
- Дринов М., Поглед върху произхождението на българския народ и началото на българската история. Хр. Г. Данов, 1869.
- Златарски В., История на българската държава през средните векове. 1918, 2 фототипно издание. Наука и изкуство, София, 1972.
- Иванова В., Надписът на Мостич и преславския епиграфски материал. Сб. Надписът на чъргубия Мостич. София, 1955.
- Иречек К., История на българите. Наука и изкуство, София, 1929, 1978.
- Косев Д., Натан Жан, Бурмов Александър, История на България. Наука и изкуство, София, 1961.
- Младенов Ст., Положението на Аспаруховите българи в реда на тюркския клон на арио – алтайските ароди. БИБ 1. 1928.
- Мутафчиев П., Книга за българите. Издателство на БАН, София, 1928 – 1936, 1987.
- Мутафчиев П., История на българския народ. Издателство на БАН, София, 1943, 1992.

- Петров П., Образование на българската държава. Наука и изкуство, София, 1981.
- Раковски Г. Българийо, майко мила. София. 1967.
- Рашев Р., Прабългарите през 5–7 век. Издателска къща Орбел, София, 2005.
- Рашев Р., Българската езическа култура. 7–9 век. Издателска къща Класика и стил, София, 2008.
- Симеонов Б., Произход, структура и значение на названието българи. Страобългаристика 2. 1978.
- Симеонов Б., Източни извори за историята и името на Аспаруховите българи. Векове 1. 1979.
- Станчев Ст., Надгробният надпис на един преславски болярин от 10 век. ИПр 11. 4. 1955.
- Станчев Ст., Писмените паметници от Преслав. Археология 5. 3. 1963.
- Степанов Цв., Власт и авторитет в средновековна България. Агато, София, 1999. Тафраджийска Цв., Към въпроса за етногенезиса на прабългарите. (Сборник в чест на 70 – год. на професор. Ив. Дуйчев.) София, 1980.
- Фехер Г., Прабългарите – произход, история, бит и култура. Христо Г. Данов, София, 1929.
- Фехер Г., Военното дело на прабългарите, Военна библиотека, 1936.
- Чолов П., Волжка България 7 - 16. век. София, 2008.
- Цветков Пл., България и Балканите от древността до наши, Зограф, 1998.
- Ценов Г., Произходът на българите и началото на българската държава и църква, Хелиопол, 1910, 2005.
- Шишманов Ив., Критичен преглед на въпроса за произхода на прабългарите от езиково гедище и етимологията на името „българин“. СБНУ. София, 1900.

Bezzegh Alpár

MÍTOSZ ÉS VALÓSÁG: AZ 1945 UTÁNI JUGOSZLÁV TÖRTÉNETÍRÁS KÉPE A HAZAI NÉMET KISEBBSÉGRŐL

A két világháború közötti jugoszláv királyság legnagyobb nemzeti kisebbsége a német volt (1918-ban kb. 525.000 fő, 1941-ben kb. 500.000 fő).¹ Létszámuk a második világháborút követő menekülés, népiirtás, deportálás, teljes vagyon- és jogfosztás, kitelepülés következtében 1953-ra, vagyis alig néhány év alatt kb. 61.000 főre apadt. Ezzel a jugoszláviai németiség, mely kisebbséget (Szlovéniában) már a 10. századtól, nagyobb részt (a Délvidéken) a 18. századtól jelen volt e területen, gyakorlatilag megszűnt létezni. Akik valahogyan túléltek az 1944–1948 közötti, rémálomba illő időszakot,² azok legnagyobb része a követ-

¹ Az első, 1921. évi népszámlálás 513.472 németet mutatott ki. 1924-ben, miután megszilárdult a román–jugoszláv államhatár, e szám 505.790-re apadt. A valóságban létszámuk mintegy 20.000-rel magasabbra tehető. Ennek oka egyrészt (legnagyobb részt) az, hogy Horvát-Szlavónországban a horvát hatóságok igyekeztek minél több németet horvátként összeírni. Másrészt a szlovéniai németeket is igyekeztek a szlovén hatóságok szlovénként feltüntetni.

Az 500.000-es létszám (mint minimum) becslésen alapul, mivel az 1931. évi népszámlálás kisebbségekre vonatkozó adatait a jugoszláv hatóságok nem tették közzé. (Csak Belgrád elfoglalása után került az anyag Bécsbe, ahol a Wilfried Krallert statisztikus vezette kutatócsoport feldolgozta és publikálta.) Az 1918-hoz képest mintegy 25.000 fős veszteségnek legnagyobb részt a szlovéniai németiség drasztikus apadása (asszimiláció, Ausztriába áttelepülés) az oka.

Wehler, Hans-Ulrich: Nationalitätenpolitik in Jugoslawien. Die deutsche Minderheit 1918–1978. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1980. 103. (2-es lábjegyzet, Tabelle 1) [a továbbiakban: Wehler]; Biber, Dušan: Nacizem in nemci v Jugoslaviji 1933–1941. Cankarjeva založba, Ljubljana 1966. 20. (37-es lábjegyzet) [a továbbiakban: Biber]; Suppan, Arnold: Jugoslawien und Österreich 1918–1938. Bilaterale Aussenpolitik im europäischen Umfeld. (Veröffentlichungen des österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts, Bd. 14) Oldenbourg Verlag für Geschichte und Politik, Wien 1996. 667., 670. (19-es lábjegyzet), 672.; A Délvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941). KSH, Budapest 1998. 18., 26–32.; Krallert, Wilfried (szerk.): Die Gliederung der Bevölkerung des ehemaligen Jugoslawien nach Muttersprache und Konfession nach den unveröffentlichten Angaben der Zählung von 1931. (Schriften der Publikationsstelle Wien für den internen Dienstgebrauch) Wien 1943.

² Wildmann, Georg–Sonnleitner, Hans–Weber, Karl etc.: Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944–1948: die Stationen des Völkermords. Verfaßt vom Arbeitskreis Dokumentation

kező 20 év folyamán Nyugat-Németországba távozott. Azon kevesek pedig, akik otthon maradtak, a népszámlálásokat ezentúl magyarnak, horvátnak, szlovénnek vagy szerbnek vallották magukat (illetve azzá asszimilálódtak).³

A jugoszláviai németiség történetével foglalkozó hazai szakirodalom alatt a Jugoszláviában 1945–1991 között, illetve az utódállamaiban 1991 óta megjelent történeti munkákat értjük. (Mivel a németiség 70%-a a Vajdaság mai területén élt, az utódállamok közül elsősorban a szerbiai történészek munkái állnak érdeklődésünk középpontjában.) Szemléletmódjuk alapján két csoportra oszthatjuk őket.

1. A háborúból győztesen kikerült, Tito vezette kommunista mozgalom minden katonai és politikai alakulatot, mely 1941–1945 között nem csatlakozott hozzá, „fasisztának”, a „nép ellenségének”, „hazaárulónak” és az „ötödik hadoszlop tagjának” bélyegzett – ennek megfelelően azonnal megkezdte likvidálásukat, koncentrációs táborba hurcolásukat már jóval azelőtt, hogy hivatalosan hatalomra került volna 1945. november 29-én. Ennek az össz-délszláv „tisztogatásnak” voltak legelső áldozatai a ország német nemzetiségű lakosai is, akiket még 1944. november 21-én teljes vagyon- és jogfosztással sújtott a boszniai Jajce városában összeült kommunista AVNOJ⁴ (Jugoszlávia Népi Felszabadításának Antifasiszta Tanácsa), és akikre 1951-ig gyakorlatilag „szabad prédaként” tekintett a hatalom, így is bánva velük. *Az ország szovjetizálása párhuzamosan folyt az ellenségnek bélyegzett társadalmi és etnikai csoportok elleni genocídiummal.*⁵ 1944–1948 között a német nemzeti kisebbség mint olyan gyakorlatilag megszűnt létezni. A rezsim ideológiájában a „folksdojčerek” (csakis e kifejezést hasz-

in der Donauschwäbischen Kulturstiftung (München) und im Bundesverband der Landsmannschaft der Donauschwaben (Sindelfingen). München 1998. [a továbbiakban: Verbrechen an den Deutschen]

Ugyanez angolul: Genocide of the Ethnic Germans in Yugoslavia 1944–1948. München 2003.

Ugyanez szerbül: Genocid nad nemačkom manjinom u Jugoslaviji 1944–1948. Beograd 2004. [cirill betűs]

³ Wehler 159.; Janjetović, Zoran: Between Hitler and Tito. The disappearance of the ethnic Germans from the Vojvodina. Belgrade 2000. 346. [a továbbiakban: Between Hitler and Tito]

⁴ Antifašističko Vijeće Narodnog Oslobođenja Jugoslavije

⁵ Vö.: Blumenwitz, Dieter: Rechtsgutachten über die Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944–1948. Donauschwäbische Kulturstiftung, München 2002.; Janjetović, Zoran: Da li su Srbi počinili genocid nad Podunavskim Švabama? In: Mirković, Jovan (szerk.): Genocid u 20. veku na prostorima jugoslovenskih zemalja. (Zbornik radova sa naučnog skupa, Beograd, 22–23. april 2003.) Kragujevac–Beograd 2005. 231–238.

nálták a hazai németekre, hogy szándékosan „összemoshassák” őket a „*rajhs-dojčer* okkupátorokkal”⁶) az „ősellenség” stilizált Németország olyan „elő-őrseiként” jelentek meg, mint akiknek feladata nem más, mint egyengetni az „anyaország” útját ahhoz a „napsütötte Adriához”, amely évszázadok óta a „német expanzió lényegi céljai” közé tartozott.⁷ Az állampárt és a hadsereg ideológusai, valamint az egész oktatási rendszer évtizedeken át azt súlykolták a felnövekvő generációk fejébe, hogy Németország és a hazai németek (voltak) Jugoszlávia és a szerbség legfőbb ellenségei. Az „agymosás” már az óvodákban kezdetét vette. Németország, Ausztria, „a” németek és az általuk (is) képviselt nemzetközi fináncióke a rosszak legrosszabbika, az évszázados „esküdt ellenség”. Egészen Jugoszlávia széteséséig, sőt azután is e kép él(t) a megelőző évtizedekben szocializálódott nemzedékekben. Az oktatási rendszer egyfelől minden németet *differentia nélkül* „lefaszisztázott”, másfelől igyekezett minél kevesebb információt nyújtani a hazai német lakosságról. Az átlagember csak annyit tud(hatott), hogy 1945 előtt németek is éltek az országban, 1945-ben pedig elhagyták otthonaikat a visszavonuló okkupátorokkal együtt. (S mivel ez utóbbiakkal „egy követ fújtak”, örökre „eljátszották” azon jogukat, hogy visszatérhessenek.) Erre vezethető vissza az az *általános érdektelenség* is, ami mind a mai napig jellemzi nemcsak Szerbia, de a többi utódállam közvéleményét is a hazai németekkel kapcsolatban, „amiről nem rendelkezünk információval, az iránt nem is érdeklődünk” alapon. Az egész ideológiai rendszer az alábbi négy alapelemből álló interpretációs mintára vezethető vissza:

- a). a hazai németek az 1918–1941 közötti 23 éven át semmi másra nem törekedtek, minthogy megszabaduljanak a jugoszláv uralomtól, önálló államot hozzanak létre vagy csatlakozzanak a Harmadik Birodalomhoz;
- b). minden németet e fenti törekvés jellemzett; azaz *kollektive* bűnösök a csecsemőtől az aggastyánig;

⁶ Shimizu, Akiko: Die deutsche Okkupation des serbischen Banats 1941–1944 unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien. (Regensburger Schriften aus Philosophie, Politik, Gesellschaft und Geschichte, Bd. 5) Lit Verlag, Münster 2003. 8–9.

Volksdeutscher = „népi” (= etnikai, vagyis Németországon kívül, kisebbségi sorban élő) német
Reichsdeutscher = németországi („birodalmi”) német

⁷ Žiletić, Zoran előadása a müncheni Südostdeutsches Kulturwerkben 1995. október 17-én. Közli: Grimm, Gerhard – Zach, Krista (szerk.): Die Deutschen in Ostmittel- und Südosteuropa: Geschichte, Wirtschaft, Recht, Sprache. Band 2. (Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks; Reihe B: wissenschaftliche Arbeiten; Bd. 53) München 1995. 223–235., itt 225–226. [a továbbiakban: Žiletić]

- c). a háborút nemcsak Németország, a német hadsereg veszítette el, hanem a hazai németek is; emiatt nekik is, az előbbiekkel együtt, örökre el kellett hagyniuk Jugoszlávia területét;
- d). minden katonai és politikai csoportosulás, amely elmulasztotta a Titóhoz való csatlakozást 1941–1945 között, fasiszta, hazaáruló, a nép ellensége, ötödik hadoszlop; – vagyis eliminálandó elem.⁸

E fekete-fehér ellenségkép korrektúráját mindenáron elkerülték évtizedeken át, hiszen ez megkérdőjelezte volna az egész „népfelszabadító háború”, Tito küzdelmének és hatalomra jutásának mítoszáét – végső soron tehát magának az egész rezsimnek a létjogosultságát. (E mítosz fenntartása, a Nyugattal való jó kapcsolatok ellenére, márcsak azért sem jelentett semmiféle problémát, mert a szövetségesek annak idején szintén következetesen kitartottak abbéli álláspontjuk mellett, hogy az általuk támogatott Tito ellenségei egyúttal az ő ellenségeik is – ezáltal szemet hunyva nemcsak a németek, de a demokratikusan gondolkodó, antikommunista szlovénok, horvátok, montenegróiak, szerbek, olaszok *en masse* likvidálása felett is.⁹) E fekete-fehér képet közvetítette a nyilvános média, az olcsó szórakozást és ideológiai „agymosást” szolgáló partizánfilmek csakúgy, mint az áltudományos cikkeket megjelentető, ilyesmire mindig „hadra fogható” újságírók.¹⁰ Mivel Jugoszláviában a „fasiszta német nyelvet” alig tanították, hiányzott (illetve az utódállamokban mindmáig hiányzik) az az idegennyelv-tudás, amelynek segítségével egyáltalán kezdetét vehetné olyan civil „önképzés”, amely lebonthatná a mesterségesen felépített és magukat szívósan tartó, „bebetonozott” ellenségképeket a hazai német lakossággal kapcsolatban, megindítva a közeledést, a párbeszédet az *Erlebnisgeneration* (vagyis a történeteket átélte nemzedék) még élő tagjaival. Miközben az emberek nagy része úgy tekint(ett) Németországra, Ausztriára, mint a fejlett Nyugat részére, ahol ráadásul vendégmunkásként még szerencsét is próbálhat (hiszen befogadják), addig a hazai németsegről továbbra is az (volt) a summás véleménye, mint amit az eddigiekben ismertettünk. A lakosság többségében ma is tovább él az a hamis kép, amellyel a titói rezsim büszkélkedett, ti. hogy a szocialista rendszerek közül az övé a valaha létezett legemberarcúbb – már-

⁸ Uő. 229.

⁹ Vö.: Karapandžić, Borivoje: Jugoslovensko krvavo proleće 1945: Titovi Katini i Gulazi. Cleveland 1976. [Az 1945-ös véres jugoszláv tavasz: Tito Katynjai és gulágjai]

¹⁰ Žiletić 225–226.

pedig e propagandában nem volt, nem is lehetett helye semmiféle párbeszédnek akár a németekről, akár más áldozatokról.¹¹ Mivel az elmúlt 60 évben felnőtt nemzedékek, a totális ignorálás jegyében, szocializációjuk során még alapszintű információkat sem kaptak a hazai németiség történetéről, nem is tudnak kérdéseket feltenni önmagukban, ha egyszer „nincs is miről” ... Ez a történetekre is érvényes volt egészen az 1990-es évekig: „Joggal állapítható meg, hogy teljes tudományos közönségünk a jugoszláviai német nemzeti kisebbség történetének még a legrelevánsabb adataival sincs tisztában.” – állapította meg szomorúan Branko Bešlin (1960–), az újvidéki egyetem tanára 2000-ben.¹² Jugoszlávia népei 1945–1989 között kollektív „agymosáson” mentek keresztül: az ország fél évszázadon át „a gyűlölet edzőtábora” (Ivo Andrić) volt, ahol éppen a volt német kisebbség szolgált legfőbb „boxzsákként” a kollektív, etnikai alapon motivált agresszió kultuszának elterjesztéséhez és ébrentartásához. (Hogy mindez 1991-ben, amikor Németország felkarolta a szlovén és horvát állami függetlenségi törekvéseket, Szerbiában tovább erősödött, ismét kollektíve „a szerbek ősellenségének” kiáltva ki „a” németeket, nem szorul különösebb magyarázatra...¹³)

Jugoszláviában a munkásmozgalom és a hadtörténet kutatását kivették az egyetemek keretei közül, s mindegyik tagköztársaságban külön intézetet állítottak fel e célra. (E „munkamegosztás” Szerbiában mindmáig fennáll.) A hadtörténet ez esetben leginkább a partizánháború, a munkásmozgalom-kutatás pedig a jugoszláv kommunista párt (illetve szerbiai utódpártja) történetének feldolgozását jelentette/jelenti. Márpedig a „folksdojčereket” kezdettől fogva

¹¹ Between Hitler and Tito 14.

¹² Bešlin, Branko: Vesnik tragedije: nemačka štampa u Vojvodini 1933–1941. godine. Platoneum, Novi Sad–Sremski Karlovci 2001. 6. [a továbbiakban: Bešlin]

¹³ „Ideális” példa erre Slobodan Maričić belgrádi újságíró *Susedi – dželatli – žrtve: folksdojčeri u Jugoslaviji* (Szomszédok – hóhérok – áldozatok. Népi németek Jugoszláviában) című, 1995-ben Belgrádban megjelent, notórius hazugságokkal és faktográfiai hibákkal teli könyve, amely „gondoskodott” arról, hogy a szerb közvéleményben a hazai németességgel szembeni averziók ne csökkenjenek. A könyv borítóján, mintegy kísértőrajzként a címhez, háttorzongatóan rikító színű, provokatív pózban, horogkeresztes zászló alatt álló fiatal náci alakja látható. A könyvben található tendenciózus hazugságok cáfolására külön könyv jelent meg Anton Scherer grazi történész tollából: Irrtümer, Manipulationen und Fälschungen im neuesten Werk über die Deutschen in Jugoslawien [Tévedések, manipulációk és hamisítások a jugoszláviai németekről megjelent legújabb munkában] (Danubio-Suevia, Bd. 13) Graz 1997.

Ugyanígy negatívan nyilatkozik Maričić könyvéről Žiletić is (230–231.).

ezen (tudományos minősítésüket tekintve igencsak megkérdőjelezhető „szakemberek” által vezetett) intézmények hatáskörébe utalták – tulajdonképpen „eldugva”, marginalizálva, zárójelbe téve a témát a szélesebb tömegek, illetve a felnövekvő nemzedékek értelmisége előtt.¹⁴ Már e tény önmagában jelzi, hogy a kisebbség „kriminalizálása” rendszerlegitimizációs célokat szolgált, és semmi köze a történeti valósághoz. Mivel pedig az egykori partizánháború történetét egészen az ezredfordulóig nem tárgyalhatták úgy a „Jugoszlávia szellemének fogságában” leledző Szerbiában, hogy ne a „megtestesült gonoszként” fessék le a hazai németiséget; továbbá sem a történeti, sem a germanisztikai tanulmányok tanmenetében nem szerepeltek (szerepelnek) külön; alig mutatkozik esély arra, hogy egy nagyon kis számú érdeklődőt kivéve az elkövetkező évtizedekben a szerb közvéleményben meglévő előítéletek megszűnjenek, illetve az ezeket fenntartó információhiány jelentősebb mértékben csökkenjen, az érdeklődés pedig pozitív irányba forduljon.¹⁵ Vagy ahogy egy fiatal szerb történész, Zoran Janjetović 2000-ben megfogalmazta: „A svábok¹⁶ sorsának problematiká-

¹⁴ Lásd pl.: Mirnić, Josip: Nemci u Bačkoj i narodnooslobodilački pokret 1941–1944. In: Narodnooslobodilački rat i revolucija u Srbiji 1941–1945. Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd 1972. 277–299.

[A bácskai németek és a népfelszabadító mozgalom 1941–1944. In: Népfelszabadító mozgalom és forradalom Szerbiában 1941–1945. Szerbia Munkásmozgalmi Történetének Intézete, Belgrád 1972]

¹⁵ Žiletić 226–227. Ez annál is inkább igaz, minthogy a szerbség, horvátországi és koszovói településterületeinek elvesztése miatt, még inkább a nacionalizmus ópiumába menekül, s igyekszik felgyorsítani megmaradt országterületének nemzetállami homogenizációját. Ez pedig éppen a Vajdaságot érinti leginkább. Ilyen körülmények között semmi esély arra, hogy a szerb közvéleményben éppen a fizikailag teljesen eltávolított, ma már nem is létező német szomszédokról alkotott torz előítéletek megszűnjenek. Főleg, hogy a szerbek jelentős része a Vajdaságban nem is őslakos, hanem éppen a németek házaiba 1945 után érkezett telepes. El lehet képzelni, ők mekkora „érdeklődést” mutatnak az egész téma iránt...

¹⁶ „Németek” vagy „svábok”? – hangzik gyakran a kérdés. „Dunai svábok” vagy „Duna-menti svábok” (*Donauschwaben*) elnevezés alatt azokat a németeket értjük, akiket az 1683-ban meginduló visszafoglaló háborúktól egészen a 19. század közepéig eltelt bő másfél évszázad folyamán a Habsburg-uralkodók, a hazai főpapság és főnemesség a magyar szent korona országába behívott, és túlnyomórészt a Kárpát-medence központi területein, a Duna völgyében telepített le. A „svábok” elnevezés azért félrevezető (és lehetőleg kerülendő), mert a telepesek a német nyelvterület legkülönbözőbb vidékeiről érkeztek, s csak kis részük származott valóban Svábföldről. A „dunai sváb” kifejezés csak a 20. század elejétől kezdett meghonosodni: nyomtatott formában először 1922-ben bukkant fel, s két földrajztudós (a grazi egyetemen előadó Robert Sieger, valamint a stuttgarti *Deutsches Ausland-Institut* munkatársa, Hermann Rüdiger) alkalmazta azokra a né-

ja továbbra is rázós téma Szerbiában. Bár ma már nem lehetetlen néhány jó szót szólni a volt sváb szomszédokról, de az illetőnek számolnia kell sok olyan emberrel, akik élettapasztalatainak vagy ideológiai beállítottságuknak köszönhetően hajlamosak vehemenssen elvitatni nemcsak a népi németek bármiféle rehabilitációját, de mindenféle komoly kutatás jogosságát is, amely a német kisebbség igazi szerepét igyekszik feltárni 200 éves régióbeli, más népekkel való együttélése során. Ezek az emberek ma is úgy tekintenek a történelemre, mint egy fekete-fehér háborús filmre, melyben a partizánok játszáka a jó fiúk, a folksdojčerek pedig a rosszak szerepét.”¹⁷

Az eddig leírtak fényében érthető, hogy a jugoszláv történetírás alig foglalkozott a hazai németiség történetével. Jellemző, hogy az ország széthullásáig mindössze két jelentősebb tudományos munka született a témában:

Biber, Dušan: *Nacizem in nemci v Jugoslaviji 1933–1941. Cankarjeva založba, Ljubljana 1966* (A náciizmus és a németek Jugoszláviában 1933–1941) és

Mirnić, Josip: *Nemci u Bačkoj u drugom svetskom ratu. Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad 1974* (A bácskai németek a második világháborúban).¹⁸

Biber nagy erudícióval megírt, bőséges mennyiségű bel- és külföldi kiadott és kiadatlan forrást feldolgozó, 166 oldalnyi jegyzetapparátussal és kommentált bibliográfiával ellátott, szlovén nyelvű könyve rengeteg faktográfiai információval szolgál a német kisebbség gazdasági, kulturális, szociális, politikai életéről. Ebben áll legnagyobb értéke. Ugyanakkor az egész munka az eddig

metekre, akik a történelmi Magyarország déli vidékein éltek, de a Monarchia felbomlása után különféle utódállamok (Magyarország, Románia, Jugoszlávia) határai szabdalták szét településterületeiket.

Gündisch, Konrad: Die deutsche Siedlung in Südosteuropa. Ein Überblick. In: Die Donauschwaben. Deutsche Siedlung in Südosteuropa. Ausstellungskatalog. Hrsg. vom Innenministerium Baden-Württemberg. Sigmaringen 1989. 11–22.; Tafferner, Anton: Donauschwäbische Wissenschaft. Versuch einer geistigen Bestandsaufnahme und einer Standortbestimmung von den Anfängen bis zur Gegenwart. 1. Teil. (Donauschwäbisches Archiv, Reihe III: Beiträge zur Volks- und Heimatforschung, Nr. 24) Arbeitsgemeinschaft Donauschwäbischer Lehrer im Südost-deutschen Kulturwerk, München 1974. 73–83.

¹⁷ Between Hitler and Tito 18.

¹⁸ Mirnić művének korabeli recenzióját lásd pl.: Müller, Josef: Ein serbisches Buch über die Batschka-Deutschen im 2. Weltkrieg. In: *Südostdeutsche Vierteljahresblätter* 1975/4. 260–265.

A Mirnić által írottak egy része, az 1941–1944 közti időszakra vonatkozóan, rövidített formában Magyarországon is megjelent: Mirnics J.: Die Batschkadeutschen zur Zeit der ungarischen Besetzung (1941–1944). In: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* (18.) 1972. 320–354.

ismertetett történelemszemlélet jegyében íródott, világosan tetten érhető célja pedig „egyértelmű bizonyítékokat” szolgáltatni ahhoz, hogy a jugoszláviai németek már Hitler hatalomra jutásának évétől kezdve *aktív* „ötödik hadoszlop” alkottak.¹⁹ Biber a nemzetiszocialista ideológiai befolyásoltság szerepét helyezi egész munkája középpontjába, s legfőképpen a szlovéniai németekre koncentrál, „különös tekintettel az északi határra és az Adriához vezető német hídra”.²⁰ Hogy mire helyezi a súlypontokat, azt már könyvének tartalomjegyzéke is megelőlegezi. A fejezetek címei: „Bevezetés: a jugoszláviai németek történetének áttekintése Hitler hatalomra jutásáig; 1. A jugoszláviai németek körében jelentkező náci mozgalom keletkezése és fejlődése 1933 nyarától az Anschluszig; 2. Az Adriához vezető német híd és a szlovéniai németek nácifikációja; 3. A szlovéniai németek az Anschlusztól a második világháború kitöréséig;

¹⁹ Könyvének záró mondatai (266–267.): „A jugoszláv hadsereg kapitulációjával és a feldarabolt Jugoszlávia különböző területein bevezetett megszálló rezsimekkel új fejezet kezdődik a jugoszláviai németek történetében is. Utóbbiak nagy számban a leghűségesebb végrehajtói voltak a német megszálló hatóságok parancsainak, ezáltal tevékenyen és makacsul harcoltak a népfelszabadító háború ellen. Az eddig rendelkezésre álló források alapján érthető és kétségtelenül igazolódott, hogy a jugoszláviai németek ahol csak tudták, nagy mértékben aktívan támogatták a Jugoszlávia elleni náci agressziót, valóban az ötödik hadoszlop szerepét játszva az [1941] áprilisi összeomlás idején. Mindenképpen egyet kell érteni [Louis] de Jong holland történésszel, hogy a német ötödik hadoszlop katonai részvétele nem volt döntő hatással az áprilisi támadásra és a jugoszláv hadsereg kapitulációjára. Viszont nem is lehet alábecsülni a náci agresszorok oldalán részt vevő jugoszláviai németek részvételét sem, továbbá a kortárs német szakirodalom azon állításával sem lehet egyetérteni, hogy a jugoszláviai németeknek mint ötödik hadoszlopnak a tevékenysége nem volt előkészítve és megtervezve. Azok az általános és semmilyen dokumentum által alá nem támasztott állítások a háború utáni német publicisztikában, miszerint a jugoszláviai németek semmilyen szabotázsakciót nem követtek el, semmiféle ötödik hadoszlopnak nem voltak tagjai, s így semmiféle tudatos államellenes cselekményt sem lehet rájuk bizonyítani, a történeti tények fényében nem megalapozottak. Hiba volna azonban az is, ha az ötödik hadoszlop fogalmát kizárólag a fenti értelemben tevékenykedő németekre alkalmaznánk. [Biber számára minden csoportosulás „ötödik hadoszlop”, amennyiben nem vett részt aktívan a „népfelszabadító” mozgalomban.] A németek itt leírt katonai, kémkedési és propagandisztikus tevékenysége mellett más tényezőket is figyelembe kell venni, melyek hozzájárultak a jugoszláv királyság összeomlásához: a belpolitikai struktúrát, az összes megoldatlan nemzetiségi és szociális kérdést éppúgy, mint a politikai értelemben vett ötödik hadoszlop, a náci titkosszolgálat, a hazai fasiszta szervezetek tevékenységét és hasonlóakat. Ezen kérdésekkel foglalkozni már nem e tanulmány tárgya, emellett sok olyan, feltétlenül szükséges forrás van, amely vagy nem elérhető vagy többnyire megsemmisült.”

²⁰ Biber 7.

4. A németek egyesülése és a Kulturbund új vezetése; 5. A német ötödik hadoszlop Jugoszláviában.” A mű végén található német nyelvű összefoglalásban a szerző arra a megállapításra jut, hogy „a német kisebbség tagjaiból kikerült nemzetiszocialista ötödik hadoszlop tevékenysége kétséget kizáróan kezdettől fogva elő volt készítve, méghozzá tervszerűen és szervezeten”.²¹ Összegezve elmondható, hogy bár Biber alapos munkát tett le az asztalra és sok információval szolgál a történész számára, szemléletmódja miatt csak erős kritikai-ideológiai szűrőn át olvasandó. Mivel pedig elsősorban a szlovéniai németiségre koncentrál, amely viszont kezdettől (1918-tól) fogva teljesen más utat járt be, mint a délvidékiek, tulajdonképpen azon tendencia érvényesül benne, hogy az előbbieket „bűneit” „kiterjeszti” az utóbbiakra is.

Mirnić (1923–1979) könyve mindmáig az egyetlen, amely összefoglalóan foglalkozik a bácskai (tehát nem az egész vajdasági) németiség két világháború közti történetével. Munkája nagyobbik része az 1941–1944 közti eseményeket írja le, de természetesen az 1918–1941 között történtek is bemutatásra kerülnek nagy vonalakban. Biberhez hasonlóan Mirnić interpretációja szintén a németek nemzetiszocialista ideológiai infiltrációjának, illetve 1941 áprilisi „államellenes magatartásának” bizonyítására van „kihegyezve”. Kevés szó esik a gazdasági és szociális helyzetükről, főleg a politikatörténetre koncentrál. Ugyanakkor az is érezhető, hogy a szerző azért „csomagolja” ilyen ideológiai köntösbe írását, mert különben eleve meg se jelenhetett volna az akkori Jugoszláviában. Jellemző mozzanat, hogy amikor például Mirnić az 1970-es években Ausztriában (Salzburgban) tartott előadást, és az ott jelenlévő vajdasági németek feltették neki a kérdést, vajon miért nem írja le a történeti igazságot, a pódiumon ülő szerző nem szólt semmit, de kezét jól láthatóan a nyaka elé tette, a levegőben olyan mozdulatot téve, mint akinek elnyisszantják a torkát. Mind Biber, mind Mirnić esetében elmondható, hogy szemléletük egy olyan korszak terméke, amely felett már régen eljárt az idő. Viszont faktográfiai szempontból mindkettő haszonnal forgatható.

Éppen Jugoszlávia széthullásakor, 1991-ben látott napvilágot Belgrádban Petar Kačavenda *Nemci u Jugoslaviji 1918–1945* (Németek Jugoszláviában 1918–1945) című könyve, mely az eddigiekben ismertetett tendenciózus kommunista jugoszláv historiográfia „csúcspontjának” (és egyben „hattyúdalának”) tekinthető.²²

²¹ Biber 435.

²² Már az olyan fejezetcímek is árulkodnak erről, mint pl.: „Nemačka manjina kao «rasno jezgro» «novog poretka naroda» na Jugoistoku” („A német kisebbség mint a délkelet-európai «új népi rend» «faji magja»”, 95. oldal).

Ebben a szerző igen egyoldalúan „lefasisztázza” a német kisebbség egészét, és az addig megjelent jugoszláv munkák korrekt részeredményeit is e törekvésnek szolgálatába állítja. Gyenge kompiláció, tele a legkülönbébb hibákkal, tendenciózus „csúsztatásokkal”.²³

A Vajdaság két világháború közötti agrárügyi kérdéseivel, a nemzeti kisebbségek gazdasági viszonyaival és az állami betelepítésekkel foglalkozott behatóan Nikola L. Gaćeša (1924–2007) agrártörténész. Bennünket érdeklő munkái 1968–2007 között jelentek meg.²⁴ Mivel e tematika kevésbé „ideologizált”, írásai jól használhatók.

Ljubodrag Dimić (1956–), a belgrádi egyetem történeti intézetének docense a jugoszláv királyság művelődéspolitikáját dolgozta fel három kötetben az 1990-es években.²⁵ A harmadik kötet, mely a nemzeti kisebbségek oktatásügyét taglalja, a németiségre vonatkozóan is külön fejezetet tartalmaz.²⁶ Ez elég objektívnak mondható, kivéve az 1930-as évek második felére vonatkozó bekezdéseket, melyek nagyrészt Biberre és Mirnićre támaszkodva a „szokásos” szemlélettel szólnak a nemzetiszocializmus szerepéről. Mindenképpen hasznos faktográfiai adatokkal (statisztika, táblázatok) szolgál; a kisebbségi oktatásügyben érvényesülő főbb tendenciák jól kirajzolódnak belőle.

²³ Igen őszinte hangvételű recenzióját lásd Gerhard Seewantól: *Südostdeutsches Archiv* (36/37) 1993/1994., 196–197.

²⁴ Gaćeša, Nikola L.: *Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj 1918–1941*. Matica Srpska, Novi Sad 1968. [Agrárreform és telepítések Bácskában 1918–1941; cirill betűs]

Agrarna reforma i kolonizacija u Banatu 1919–1941. Matica Srpska, Novi Sad 1972. [Agrárreform és telepítések a Bánátban 1919–1941; cirill betűs]

Agrarna reforma i kolonizacija u Sremu 1919–1941. Matica Srpska, Novi Sad 1975. [cirill betűs]

Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945–1948. Matica Srpska, Novi Sad 1984. [cirill betűs]

Nemci u agrarnoj reformi i vlastništvu obradivog zemljišta u Vojvodini 1919–1941. In: *uő.: Radovi iz agrarne istorije i demografije*. Matica Srpska, Novi Sad 1995. 286–308. [Németek a vajdasági agrárreform során és a megművelhető földterületek tulajdonosaiként 1919–1941; cirill betűs; magyar nyelvű recenzióját lásd: *Klió* 1997/3.]

Zemljišni vlasnički odnosi u Vojvodini uoči Drugog svetskog rata. Matica Srpska, Novi Sad 2007.

²⁵ Dimić, Ljubodrag: *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941* [Művelődéspolitika a Jugoszláv Királyságban 1918–1941 között]. I–III. kötet. Stubovi kulture, Beograd 1997.

²⁶ Dimić, Ljubodrag: „Manjinsko pitanje i kulturna politika” [Kisebbségi kérdés és művelődéspolitika] és „Nemačka nacionalna manjina i kulturna politika” [A német nemzeti kisebbség és a kultúrpolitika]. In: *uő.: Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*. III. kötet. Beograd 1997. 5–55.

2. Más kommunista országokhoz hasonlóan a jugoszláv rezsim se szerette a kellemetlen kérdéseket: ha csak egyetlen területen is kiderültek volna azon hibák és tévedések, amelyeket elkövettek, ez rögtön felvetette volna a kommunista párt tévedhetetlenségét más kérdésekben is. Emellett megkérdőjelezte volna az egész népfelszabadító háború és kommunista forradalom legendáját – márpedig az egész rezsim legitimitációja ezen alapult. A kommunista történeti szereposztásban a Jugoszlávia népeiből kikerülő ellenforradalmi erők közül a német kisebbség tagjai játszották a leggonoszabbak szerepét. Az alapvető különbség a horvát usztasákkal, a szerb csetnikekkel, a szlovén fehérgárdistákkal, az albán ballistákkal vagy más antikommunistákkal szemben az volt, hogy míg ezekre saját nemzettársaik mint „eltévelyedettek” tekintettek, addig a németek mind egy szálig gazembernek számítottak; azokat, akiket erőszakkal soroztak be német katonai szolgálatba vagy egyszerűen csak passzívak maradtak, egy kalap alá vették azokkal, akik lelkes támogatói voltak Hitler ügyének és/vagy háborús bűnöket követtek el. Emiatt érthető, hogy a német kisebbség sorsa egészen addig tabunak számított, amíg magán a kommunista rezsimen (és vele együtt az államon) meg nem jelentek az első komolyabb repedések az 1980-as évek végén. Elsősorban szlovén és horvát újságírók voltak azok, akik elkezdtek a témával foglalkozni. Bár a németiség 70%-a a Vajdaságban élt, éppen a szerbiai történészek írtak róluk a legkevesebbet. A már ismertetett okokon kívül ebben az is szerepet játszott és játszik, hogy kevés a rendelkezésre álló, hozzáférhető forrás; e tekintetben alig van különbség Szerbia és a többi utódállam között. Két hipotézis létezik arra vonatkozólag, hogy mi történt a németek tragédiájára vonatkozó forrásokkal. A szerbiai levéltárosok vagy nem tudják, hogy hol lehetnek az iratok, vagy azt állítják, hogy megsemmisültek. Az utóbbi változatot támasztja alá Ivan Ivanji zsidó származású szerb író is, aki szerint a vonatkozó iratok nagy részét már az 1950-es években szisztematikusan megsemmisítették.²⁷ Van egy másik hipotézis is, ami reményt adhat, legalábbis a jövőre nézve: az iratok léteznek ugyan, de Belgrádban, a belügyminisztérium levéltárában őrzik őket, amely viszont a kutatók számára ma sem hozzáférhető.²⁸

²⁷ Verbrechen an den Deutschen 131. (1-es lábjegyzet)

²⁸ A Belügyminisztérium a 2000-es évek folyamán ugyan adott át anyagokat Szerbia Levéltárának (ez nyitva áll a kutatók számára), de ezek száma egyrészt viszonylag kevés; másrészt főleg olyan anyagokról van szó, amelyek a németiséget negatív színben tüntetik fel (háborús bűnösöknek minősített személyek listái; állambiztonsági jelentések az 1940-es és 1950-es évekből).

1990 táján Zoran Žiletić (ma kb. 80 éves), a belgrádi egyetem germanisztikai tanszékének professzora volt az első, aki elkezdte szorgalmazni a hazai németek történetének és kultúrájának minél szélesebb körrel való megismertetését, az évtizedes előítéletek lebontását, a túlélőkkel való kapcsolatfelvételt, a német lakossággal szemben elkövetett népirtás tabuk nélküli felgöngyölítésének – egyáltalán: a szerb közvélemény alapinformációkkal való ellátásának, vagy ha úgy tetszik, felvilágosításának – szükségességét. Žiletić kezdte szervezni az 1990-es években (Rudolf Weiss szabadkai tanárral együtt²⁹) a Németországban, Ausztriában élő jugoszláviai németek csoportos látogatásait vajdasági szülőföldjükre, az első megemlékezéseket az áldozatokról a ma is feltáratlan tömegsírok helyén, az első emlékkeresztek felállítását, illetve ösztöndíjlehetőségeket azon kevés számú fiatalnak, akik néprajzi, irodalmi vagy történelmi témában kívántak kutatásokat végezni a hazai németekkel kapcsolatban (lévén, hogy Szerbiában gyakorlatilag hozzáférhetetlen az 1945 utáni „dunai sváb” irodalom). Mindez természetesen nagyon nehezen volt kivitelezhető a délszláv háború, illetve a Milošević-rezsim ellenséges magartása miatt. Žiletić 1992-ben kísérletképpen *Einführung in die deutsche Sprache und Zivilisation im serbischen Donauraum* (Bevezetés a dunai térség szerbiai részének német nyelvbe és civilizációjába) címmel indított szemináriumot belgrádi egyetemistáknak (heti egy óra), de ez is jórészt csak a betelepülés korára korlátozódott. Folyton szembesülnie kellett azzal, hogy az ennek keretében felkínált történeti tudásanyag recepciójánál óriási akadálnak bizonyultak az iskola és a média által közvetített, negatív töltetű ismeretek akár a jugoszláv–német, akár a szerb–német kapcsolatok viszonylatában; hogy Szerbiában még mindig „hiánycikknek” számít mind a délszláv partizánháború, mind Németország történetének mítosz- és ideológiamentes ismerete.³⁰

²⁹ Rudolf Weiss 1964-ben született Törökbecsén. Egyetemi tanulmányait Újvidéken, történelem szakon végezte. Jelenleg a szabadkai Gróf Széchenyi István Általános Iskolában tanít történelmet és német nyelvet. 1990-ben belépett az eszéki *Verein der Deutschen und Österreicherbe* (Németek és Osztrákok Egyesülete), 1992-ben pedig az újvidéki *Deutscher Klubba* (Német Klub). 1996-ban megalapította Szabadkán a *Deutscher Volksverband*ot (Német Népi Egyesület). Ezenkívül tagja a belgrádi *Goethe-Institut*nak (Goethe Intézet), a budapesti *Jakob-Bleyer-Gemeinschaft*nak (Jakob Bleyer Társaság; székhelye: Magyarországi Németek Háza, Budapest, VI. ker., Lendvay utca 22., ahol könyvtár is várja a Kárpát-medencei némettség iránt érdeklődőket) és a pancsovai *Banater Forum*nak (Bánáti Fórum). 1998 óta a szabadkai rádió *Unsere Stimme* (A mi hangunk) című, német nyelvű adásának szerkesztője. A 2007-ben megalakult szerbiai Német Nemzeti Tanács elnöke.

³⁰ Žiletić 224–225.

Szlovéniában Tone Ferenc (1927–2003)³¹ és Dušan Nećak (1948–),³² a ljubljana-i egyetem tanárai; Horvátországban pedig Vladimir Geiger (1962–) voltak az elsők, akik az 1990-es évek elején modern történelemszemlélettel és igénnyel igyekeztek fellebbenteni a fátylat a fél évszázados taburól. Geiger már az 1980-as években megpedzett a horvát sajtó hasábjain a németek második világháború utáni eltűnésével kapcsolatos fájó kérdéseket, 1990 után pedig (a Horvát Történeti Intézet³³ munkatársaként) számos cikket, tanulmányt és monográfiát írt, kiválóan használva fel a hazai levéltári forrásokat csakúgy, mint a német nyelvű szakirodalmat. Bár ő mindenek előtt a szlavóniai németességgel foglalkozik, munkái közvetett vagy közvetlen módon Jugoszlávia többi német településéről is értékes adatokkal szolgálnak, annál is inkább, hiszen mondanóját igyekszik széles kontextusba helyezni.³⁴

Szlovénia és Horvátország demokratikusan választott kormánya már 1990-ben sajnálatát fejezte ki a németekkel szemben elkövetett szörnyűségekkel kapcsolatban. A horvát kormány (a szlovén nem!) már ekkor elítélte a kollektív bűnösség elvét. A zágrábi *Danas* (Ma) napilap részletes cikksorozatot szentelt a témának: „*Folksdojčeri. Veliki egzodus*” (A népi németek. A nagy kivonulás) címmel.³⁵ Ugyanez az újság már 1990. július 26-án „*Folksdojčeri su gradili Hrvatsku*” (A népi németek építették fel Horvátországot) címmel tudtul adta, hogy Eszéken megalakult a *Verband der Deutschen und Österreicher* (Németek és Osztrákok Egyesülete).³⁶ Szerbiában az újvidéki egyetemen megjelenő *Indeks*

³¹ Ferenc, Tone: Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno [Németek Szlovéniában a két világháború között]. In: Nećak, Dušan (szerk.): „Nemci” na Slovenskem 1941–1955. Ljubljana 1998. 135–141.

³² Nećak, Dušan (szerk.): „Nemci” na Slovenskem 1941–1955 [„Németek” Szlovéniában 1941–1955]. Ljubljana 1998. Ugyanez németül, rövidítve: Die „Deutschen” in Slowenien 1941–1955. Kurzer Abriß. Ljubljana, 1998

³³ Hrvatski institut za povijest

³⁴ Geiger néhány fontosabb munkája:

Što se dogodilo s folksdojčerima? Sudbina Nijemaca u bivšoj Jugoslaviji. Njemačka Narodnosna Zajednica, Zagreb 1993. [Mi történt a népi németekkel? A németek sorsa a volt Jugoszláviában. Német Népi Közösség, Zágráb 1993; Ivan Jurković társszerzővel]

Nestanak folksdojčera [A népi németek eltűnése]. Nova stvarnost, Zagreb 1997.

Nijemci u Đakovo i Đakovštini [Németek Diakóváron és vidékén]. Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2001.

Folksdojčeri pod teretom kolektivne krivnje. Volksdeutsche Gemeinschaft, Osijek 2002 [Népi németek a kollektív bűnösség vádjá alatt. Népi Német Közösség, Eszék 2002.]

³⁵ *Danas*, 1990. jún. 5–júl. 3.

³⁶ *Danas*, 1990. júl. 26.

(Index) című diákújságban találkozhatott az olvasó először a hivatalos párt-ideológiától eltérő sorokkal (Goran Nikolić³⁷ és Robert Čoban tollából) 1990 májusában: „A németekkel szemben elkövetett bűn annál nagyobb, minthogy mindazok, akik együttműködtek a [hitlerista] megszállókkal, már 1944-ben elmenekültek, még mielőtt a Vörös Hadsereg és a partizánalakulatok elérték volna a Vajdaságot. Az otthon maradtak túlnyomó többségének az volt a meggyőződése, hogy nyugodt lelkiismerettel bevárhatja a «felszabadítókat» és az «új hatalmat». Ez viszont fatális tévedésnek bizonyult.”³⁸

Szerbiában a Milošević-rezsim nem nézte jó szemmel az efféle törekvéseket, s bár formálisan nem voltak megtiltva az ilyen történeti kutatások, ahol csak lehetett, a hatalom „fű alatt” akadályozta őket.³⁹ A német kisebbség még elő tagjai és a szerb értelmiségiek első találkozásai a kölcsönös bizalmatlanság és az egymással szembeni masszív előítéletek jegyében zajlottak. Az 1990-es évek közepén a Németországban élő „dunai svábok” egy csoportjának kezdeményezésére létrejött a *Dialog* (Párbeszéd) nevet viselő szerb–német munkaközösség, mely céljaul tűzte ki a közös történelem „forró” témáinak feldolgozását, illetve a kölcsönös előítéletek és averziók leépítését. E műhelynek köszönhetően előbb 1996-ban Belgrádban szerbül, majd 1999-ben Münchenben németül jelent meg Nenad Stefanović belgrádi újságíró szerkesztésében a *Jedan svet na Dunavu. Razgovori i komentari* (Egy világ a Duna mentén. Beszélgetések és kommentárok) című kötet. Szerbiában a második világháború óta ez volt az első olyan könyv, mely maguknak az elszármazott németeknek biztosított fórumot ahhoz, hogy elmondhassák, elmagyarázhassák a szerb közvéleménynek, szerb nyelven, mi is történt velük.⁴⁰ Emellett a kötetben helyet kapott három

³⁷ Nikolić 1992-ben az újvidéki egyetem jogi karán védte meg magiszteri szakdolgozatát *Društvena obeležnja nemačke nacionalne manjine u Vojvodini u periodu 1918–1929. godine* (A vajdasági német nemzeti kisebbség társadalmi jellemzői az 1918–1929 közötti korszakban) címmel.

³⁸ *Indeks*, 1990. május, p. 17. Idézi Scherer, Anton: *Die Deutschen und die Österreicher aus der Sicht der Serben und Kroaten*. Graz 1992. 39–40.

³⁹ Vö.: *Between Hitler and Tito* 18. (12-es lábjegyzet)

⁴⁰ Stefanović, Nenad (szerk.): *Jedan svet na Dunavu. Razgovori i komentari*. Beograd 1996. [a továbbiakban: Stefanović]

A német kiadás címe: *Ein Volk an der Donau. Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien unter dem kommunistischen Tito-Regime. Gespräche und Kommentare serbischer und deutscher Zeitzeugen* [Egy nép a Duna mentén. A jugoszláviai németek sorsa a kommunista Tito-rezsim alatt. Szerb és német kortársak beszélgetései és kommentárjai]. München 1999.

rövid, történeti jellegű tanulmány is. Ezek közül kettőt Goran Nikolić,⁴¹ egyet pedig Zoran Žiletić írt.⁴²

Ami a klasszikus értelemben vett történettudományosságot illeti, ez két névvel fémjelezhető: Branko Bešlin és Zoran Janjetović. Ők ketten azok, akik ma Szerbiában a vajdasági német nemzeti kisebbség történetének legszakavatottabb ismerői, s akiknek munkái modern szemlélettel, objektívan, negatív előítéletektől mentesen íródtak, íródnak.

Branko Bešlin 1960-ban született a nyugat-bánáti Nagyikindán. Az újvidéki egyetem történelem szakán tanult. *Vesnik tragedije. Nemačka štampa u Vojvodini 1933–1941* (A tragédia hírnöke. Német sajtó a Vajdaságban 1933–1941) című könyve 2001-ben jelent meg Újvidéken, s a belgrádi egyetemen 1996-ban megvédett magiszteri szakdolgozatán alapul.⁴³ A szerző jelenleg az újvidéki egyetem bölcsészettudományi karán tanít történelmet, emellett a Matica Srpska kéziratárának vezetője és a *Nastava istorije* (Történelemtanítás) című szaklap szerkesztője. Könyve, a címében szereplő időintervallummal ellentétben, gyakorlatilag felöleli az 1918–1941 közti korszak egészét, széles történeti kontextusba helyezve a témát. Bešlin már az előszóban kijelenti: a jugoszláv tudományosság elégtelen ismeretekkel rendelkezett/rendelkezik a hazai németiség történetéről; márpedig a levéltárak (igen hiányos) anyagai mellett éppen a szinte feltáratlan, ismeretlen német sajtó az, ami nagyon értékes forrásként szolgálhat, illetve bázisként a további kutatások számára. A szerző elsődleges célja „képet rajzolni a sajtónak a német lakosság életében, a jugoszláv újságírásban és e század 30-as éveinek jugoszláviai társadalmi mozgalmában betöltött szerepéről”.⁴⁴ A sajtó révén részletes betekintést nyerhetünk a német-

⁴¹ Nemci u Vojvodini između dva svetska rata. Formiranje nacionalnog identiteta [A vajdasági németek a két világháború között. A nemzeti identitás keletkezése]. In: Stefanović 175–201.

Život nakon skidanja sa krsta [Élet a keresztről levétel után]. In: Stefanović 221–226.

⁴² Nemci u Vojvodini i Drugi svetski rat [A vajdasági németek és a Második világháború]. In: Stefanović 202–220.

⁴³ A könyv végén néhány oldalas német nyelvű összefoglalás is található. Zoran Janjetović recenzióját lásd: *Istorija 20. veka* 2001/2. 156–157.

Bešlin egyéb írásai közül lásd pl.: Nemci u Vojvodini 1918–1941 [Németek a Vajdaságban 1918–1941]. In: *Tokovi istorije* 1999/1–4. 207–239.

Bár nem tudományos munka, de feltétlenül említést érdemel, hogy Bešlin 2006-ban Újvidéken egy igényes, szépen illusztrált könyvet is kiadott *Naseljavanje Nemaca u Vojvodini* (A németek letelepedése a Vajdaságban) címmel, mely kísérlet arra, hogy népszerűsítő módon felkeltse a nagyközönség, az iskolások érdeklődését is a téma iránt.

⁴⁴ Bešlin 5.

ség gazdasági, szociális, kulturális és politikai viszonyaiba; differenciált kép rajzolódik ki előttünk mind a jugoszláv–német államközi kapcsolatoknak, mind a nemzetiszocialista ideológiának a kisebbség életére gyakorolt hatásáról, a népcsoporton belüli politikai–ideológiai küzdelmekről. Elsőrangú munka, mely megkerülhetetlen mindazoknak, akik a vajdasági németiség történetével óhajtanak foglalkozni.

Zoran Janjetović 1967-ben született Zágrábban, de kisgyermekkorától Belgrádban él. 1987–1993 között szerzett diplomát a belgrádi egyetem történelem szakán. 1993–1997 között végezte doktori tanulmányait. 1994 óta a belgrádi egyetemen működő Szerbia Újkori Történeti Intézetének⁴⁵ munkatársa. Az intézet negyedévente szakfolyóiratot ad ki *Tokovi istorije* (A történelem folyamatai) címmel, mely egyfajta „gyűjtőorgánusként” szolgál a fiatal, modern gondolkodású szerbiai történészek írásai számára. Általában e periodikumban jelentek meg Janjetovićnak a hazai német kisebbség történetének legkülönbözőbb aspektusaival foglalkozó cikkei is. Ma Szerbiában ő számít a német kisebbség története legszakavatottabb ismerőjének. Több mint 80 hosszabb-rövidebb cikke, tanulmánya jelent meg eddig e témában hazai és külföldi folyóiratokban.⁴⁶

⁴⁵ Institut za noviju istoriju Srbije

⁴⁶ Janjetović legfontosabb tanulmányai:

Veliki teror. Skica za jedan pokušaj objašnjenja [A nagy terror. A magyarázat próbájának vázlatja]. In: *Tokovi istorije* 1995/2. 189–197.

„Narodno blagostanje” i nemačka privreda 1933–1936. godine [„Nemzeti jólét” és a német gazdaság 1933–1936 között]. In: *Istorija 20. veka* 1995/1. 111–125.

Logorisanje vojvođanskih Nemaca od novembra 1944. do juna 1945. godine [A vajdasági németek lágerbe hurcolása 1944 novemberétől 1945 júniusáig]. In: *Tokovi istorije* 1997/1–2. 150–164.

Odlazak vojvođanskih švaba – proterivanje ili iseljavanje? [A vajdasági svábok távoztása – elűzés vagy kitelepülés?] In: *Tokovi istorije* 1997/3–4. 111–117.

Deportacija vojvođanskih Nemaca na prinudni rad u Sovjetski Savez krajem 1944. i početkom 1945. godine [A vajdasági németek deportálása kényszermunkára a Szovjetunióba 1944 végén és 1945 elején]. In: *Jugoslovenski istorijski časopis* 1997. 157–168.

Srbi i Nemci u Vojvodini i mađarizacija [Szerbek és németek a Vajdaságban és a magyarosítás/magyarosítás]. In: Pantelić, Nikola (szerk.): *Etnički odnosi Srba sa drugim narodima i etničkim zajednicama*. Beograd 1998. 115–132.

Vajmarska republika i nemačka manjina u Jugoslaviji [A weimari köztársaság és a jugoszláviai német kisebbség]. In: *Tokovi istorije* 1998/4. 140–155.

O nacifikaciji vojvođanskih Švaba [A vajdasági svábok nácifikációjáról]. In: *Tokovi istorije* 1999/1–4. 241–260.

Die Konflikte zwischen Serben und Donauschwaben. In: *Südost-Forschungen* 1999. 119–168.

Janjetović 2000–2009 között négy alapvető könyvet írt, melyek tulajdonképpen a Szerbiára vonatkozó németkérdés szisztematikus feldolgozásának egyes állomásait jelentik. Vegyük sorra őket.

Pitanje zaštite nacionalnih manjina u Kraljevini SHS na Konferenciji mira u Parizu 1919–1920 [Az SHS Királyság nemzeti kisebbségei védelmének kérdéséről a párizsi békekonferencián 1919–1920 folyamán]. In: *Istorija 20. veka* 2000/2. 31–43.

Neslovenske nacionalne manjine u Vojvodini krajem Drugog svetskog rata [Nem szláv nemzeti kisebbségek a Vajdaságban a második világháború végén]. In: Fleck, Hans-Georg – Graovac, Igor (szerk.): *Dijalog povjesničara-istoričara*. Pečuh, 12.–14. maja 2000. III. kötet. Zagreb 2001. 389–401.

The Disappearance of the Ethnic-Germans from the Vojvodina [A népi németek eltűnése a Vajdaságból]. In: *Tokovi istorije* 2003/1–2. 73–89.

Die Donauschwaben und der Nationalsozialismus. In: Hausleitner, Mariana–Roth, Harald (szerk.): *Der Einfluss von Faschismus und Nationalsozialismus auf Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa*. Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas an der Ludwig-Maximilians-Universität München, München 2006. 219–235.

Nacionalne manjine u očima srpske elite 1918–1941 [Nemzeti kisebbségek a szerb elit szemében 1918–1941]. In: Iščić, Momčilo (szerk.): *Srbi i Jugoslavija. Država, društvo, politika*. Beograd 2007. 118–143.

Proterivanje nemačkog i mađarskog življa iz Vojvodine na kraju Drugog svetskog rata [A német és magyar élet kiűzése a Vajdaságból a második világháború végén]. In: *Hereticus* 2007. 106–118.

Neprolazna svakodnevica. Nemački doprinosi narodnoj kulturi Vojvodine [Megkerülhetetlen mindennapi ügy. Német hozzájárulás a Vajdaság népi kultúrájához]. In: *Tokovi istorije* 2008/3–4. 214–223.

Nestanak Podunavskih švaba. Vojvođanski Nemci na kraju Drugog svetskog rata [A dunai svábok eltűnése. Vajdasági németek a második világháború végén]. In: Zavičaj na Dunavu. Suživot Nemaca i Srba u Vojvodini. Daheim an der Donau. Zusammenleben von Deutschen und Serben in der Vojvodina. [Kétnyelvű kiállításkatalógus] Novi Sad, Muzej Vojvodine–Ulm, Donauschwäbisches Zentralmuseum, 2009. 218–222.

Vojvođanski Nemci u oktobru 1944 [A vajdasági németek 1944 októberében]. In: Životić, Aleksandar (szerk.): *Oslobođenje Beograda 1944. Zbornik radova*. Beograd 2010. 185–204.

Janjetović néhány fontosabb recenziója:

Aleksandar Kasaš: *Mađari u Vojvodini 1941–1946* [Magyarok a Vajdaságban 1941–1946] In: *Tokovi istorije* 1997/1–2. 218–220.

Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944–1948. Die Stationen eines Völkermords. München, 1998. In: *Tokovi istorije* 1999/4. 401–403.

Branko Bešlin: *Vesnik tragedije. Nemačka štampa u Vojvodini 1933–1941*. Novi Sad 2001. In: *Istorija 20. veka* 2001/2. 156–157.

Akiko Shimizu: *Die deutsche Okkupation des serbischen Banats 1941–1944 unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien*. Münster 2003. In: *Istorija 20. veka* 2004/2. 199–200.

Első könyve, mely végleg „megtörte a jeget”, valódi „áttörést” hozva a szerb történettudományban, és őt is ismertté tette nemcsak odahaza, hanem Nyugaton is, 2000-ben jelent meg Belgrádban angol nyelven: *Between Hitler and Tito. The disappearance of the ethnic Germans from the Vojvodina* (Hitler és Tito között. A népi németek eltűnése a Vajdaságból).⁴⁷ Munkájában, mely a belgrádi egyetemen megvédett doktori disszertációja alapján született (s amelyet „a volt Jugoszlávia összes olyan polgárának” ajánl, „akiket megfosztottak szülőföldjüktől szomszédaik intoleranciájának köszönhetően”), a németiség 1944–1948 közötti tragédiájára koncentrált, de előzményként ismerteti történetüket a 18. századi betelepülésüktől kezdve. A szerző kiválóan ért németül, jól kezeli a szakirodalmat, s kiváló kapcsolatokat ápol a németországi, horvátországi, magyarországi kollégákkal is. A 346 oldalas könyv jól tagoltan, objektívan dolgozza fel a németiség kálváriáját, nemcsak összjugoszláv, hanem összeurópai kontextusba is helyezve azt.⁴⁸ Megjelentetése bátor vállalkozásnak volt mondható a még fennálló (de már végnapjait élő) Milošević-rezsim idején.

Janjetović következő, nagyobb volumenű munkája 2005-ben, Belgrádban látott napvilágot *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941* (Császárok gyermekei, királyok mostohagyermekai. Nemzeti kisebbségek Jugoszláviában 1918–1941) címmel. Ebben – doktori disszertációjára támaszkodva – a két világháború közötti Jugoszlávia nemzeti kisebbségeinek történetét dolgozza fel tekintélyes nagyságú hazai és külföldi szakirodalmi bázisra támaszkodva. Már címében is utal arra, hogy míg az 1918 előtti nagy birodalmak az etnikai hovatartozástól jórészt függetlenül egyenjogú alattvalóként tekintettek polgáraikra, addig 1918 után az utódállamok már kategorizálták őket, s aki nem az „államnemzethez” tartozott, másodrangú polgárnak, „mostohagyermeknek” minősült. A 456 oldalas mű legnagyobb erőnye, hogy az egyes nemzeti kisebbségek történetét nem elszigetelten, hanem egymással folyamatosan összehasonlítva tárgyalja életük minden számottevő szektorában (jogi helyzet, szociális struktúra, politikai élet, iskolaügy, sajtó, művelő-

⁴⁷ A könyv második kiadása: *Between Hitler and Tito. The Disappearance of the Vojvodina Germans*. Belgrade 2005.

⁴⁸ A tizennégy fejezet (lényegét megragadó, ötletes) címei: 1. Foreword; 2. Between Serb and Magyar; 3. From unconsciousness to infatuation; 4. Blood thicker than water; 5. A stairway to heaven or highway to hell; 6. „Weggehen auf einige Tage”; 7. Homecoming or exile; 8. The day after; 9. „Mother Russia”; 10. Punishment for the innocent; 11. Apotheosis of hypocrisy; 12. Uniform diversity; 13. The pot calls the kettle black; The naked and the dead

dés, agrárreform és kolonizáció, szövetkezeti élet, többség–kisebbség viszony stb.) Természetesen itt is minden fejezetbe szervesen beépül a hazai német-ség története.

Janjetović, miután e könyvében megrajzolta azt a nagyobb (összjugoszláv) keretet, amely a kisebbségek életét meghatározta, 2005-ben visszatért a német-ség történetének kutatásához. Célja, hogy a 2000-ben angolul megjelent munkájához képest még részletesebben, árnyaltabban dolgozza fel két világháború közti történetüket, s immáron szerb nyelven tegye közzé. Ez meg is történt: könyve 2009-ben jelent meg Belgrádban *Nemci u Vojvodini* (Németek a Vajdaságban) címmel. Ezzel olyan művet tett le az asztalra, mely azóta a szerb történettudomány alapműveként szolgál, és minden egyéb, hazai németekkel kapcsolatos kutatásnak szakirodalmi kiindulópontja. A 381 oldalas, 16 fejezetre tagolt munka a vajdasági német-ség történetét a kezdetektől, vagyis a 18. századi betelepüléstől kezdve ismerteti egészen az 1960-as évekig. Sőt azon túl is, amennyiben az epilógusban olyan kérdéseket is érint, mint például az áldozatok számáról mindmáig folyó vita; hogy illethetjük-e a németekkel történeteket a „genocídium” kifejezéssel.

A „sorozat” negyedik könyve 2007-ben látott napvilágot Zágrábban: *Od Auschwitzta do Brijuna. Pitanje odštete žrtava nacizma u jugoslovensko–zapadnonjemačkim odnosima* (Auschwitztől Brijuniig. A nácizmus áldozatainak kárpótlási kérdése a jugoszláv–nyugatnémet kapcsolatokban). A 198 oldalas mű részletesen foglalkozik nemcsak a zsidók vagyonának 1941 utáni sorsával, hanem a német kisebbségtől kisajátított javakkal is. A szerző cáfolja azt a közkeletű, Jugoszláviában szándékosan terjesztett mítoszt, amely szerint az 1970-es években létrejött volna egyfajta szóbeli megállapodás Tito és Willy Brandt között arról, hogy Tito lemond az NSZK által fizetendő háborús kártérítésről, cserébe pedig nagyszögű és előnyös lejáratú hiteleket kap tőle. E verzió szerint a „népi németek” vagyonát is beleszámították a pénzügyi tranzakcióba. Ezzel szemben a valóság az, hogy bár igaz, hogy a két politikus *gentlemen’s agreementje* értelmében Jugoszlávia az 1970-es évek elején lemondott a német megszállás áldozatainak folyósítandó összegek további követeléséről, cserébe viszont kedvező hiteleket kapott kapott mintegy 2 milliárd márka összegben. Vagyis, Tito nem a háborús jóvátételek további fizetéséről mondott le, hanem jóval kisebb összegekről (a náci üldöztetés áldozatainak kártérítéséről). A népi németek vagyona egyetlen pillanatig sem képezte sem a hivatalos, sem a nem hivatalos megbeszélések tárgyát, illetve semmiféle végső megegyezés nem született ezügyben. (Ami alapján ma már úgymond jogosulatlanok lennének a német kisebbség

még élő tagjai vagy leszármazottai, hogy vagyoni kártérítést követelhessenek az egykori Jugoszlávia utódállamaitól. Épp ellenkezőleg.)

Bešlinen és Janjetovičon kívül még három szerzőről kell említést tennünk, mint akik fontos résztémákban, modern szemlélettel, eddig feltáratlan levéltári források alapján jelentettek meg tanulmányokat a vajdasági németiséggel kapcsolatban a 2000-es évek elején. Stevan Mačković (1959–) szabadkai levéltáros az ottani levéltári anyag segítségével a közép-bácskai Szekicsen (Szeghegyen) a környékbeli németeknek létrehozott koncentrációs tábor történetét írta meg 2004-ben.⁴⁹ Branislav Danilović zombori orvos pedig a nyugat-bácskai németiség számára a magyar határhoz közeli Gakovo (Gákova, Gádor) és Kruševlje (Bácskörtés) községekben „berendezett” koncentrációs táborokban uralkodó egészségügyi (v)iszonyokat vázolta fel 2005-ben.⁵⁰ Néhány évvel később, 2008-ban az újvidéki egyetemen született kitűnő magiszteri szakdolgozat Mihael Antonović tollából: *Politika nemačke manjine u Dunavskoj banovini (1929–1941)* (A német kisebbség politikája a Duna bánságban 1929–1941 között). A szerző tulajdonképpen ott folytatta, ahol tizenhat évvel korábban Goran Nikolić szakdolgozata befejeződött.⁵¹ Bár ami a levéltári források feltárását illeti, nem sok újat hoz, viszont ügyesen feldolgozta az összes elérhető szerb és német nyelvű szakirodalmat, sőt részben a vajdasági német sajtóból is merített.

Összegezve elmondhatjuk, hogy az 1945–1989 közötti korszakkal szemben, amikor is a jugoszláv hatalom kifejezetten tiltotta és akadályozta a hazai németiség valós történetének feltárását, 1990 után, ha lassan is, de megindultak a „rehabilitációs folyamatok” a történettudományban is. Legelőször Horvátországban, mely függetlenségének nemzetközi elismerését egyébként is nagy mértékben köszönhette az éppen egyesült Németországnak, s ahol kezdettől fogva szimpátiára talált mind a történészek, levéltárosok, mind pedig a lakosság körében a hazai németiség valós sorsának feltárása, ismertetése. Szlovéniában ugyancsak 1990-től indult meg a folyamat, bár ott sokkal visszafogottabban, hiszen az 1918 utáni szlovén nemzeti identitás mindig is valamilyen képpen az „ezeréves német elnyomással” szemben értelmezte önmagát, a szlo-

⁴⁹ Logor za Nemce u Sekiću [A németeknek létesített láger Szeghegyen]. In: *Ex Pannonia* (8.) 2004. 16–26.

⁵⁰ Gakovo i Kruševlje. Logori za Podunavske Švabe u Bačkoj 1945–1947. Zaštita zdravlja u logorima. [Gákova és Kruševlje. Lágerek Bácskában a dunai svábok számára 1945–1947 között. Egészségvédelem a lágerekben]. Istorijiski arhiv Sombor 2008.

⁵¹ Lásd e tanulmány 37-es számú lábjegyzetét.

vén függetlenséget.⁵² De a hivatásos történészeket és jó akaratú értelmiségieket ez nem akadályozta abban, hogy objektívan közelítsenek a témához. Szerbiában Zoran Janjetović angol nyelven megjelent könyve számított komoly „át-törésnek” 2000-ben. Majd pedig szintén ő volt az, aki 2009-ben szerb nyelven, részletesen megírta a vajdasági németiség történetét, megkerülhetetlen és hiánypótló alpművet téve le az asztalra. Ezzel historiográfiai szempontból is végleg lezárva a kommunista (titói, miloševići) Jugoszlávia korszakát.

Bibliográfia

Periodika:

Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae [Budapest]
 Danas [Zágráb]
 Ex Pannonia [Szabadka]
 Godišnjak za društvenu istoriju [Belgrád]
 Hereticus [Belgrád]
 Istorija 20. veka [Belgrád] [cirill betűs]
 Jugoslovenski istorijski časopis [Belgrád]
 Klió [Budapest]
 Magyar Szó [Újvidék]
 Südostdeutsche Vierteljahresblätter [München]
 Südostdeutsches Archiv [München]
 Südost-Forschungen [München]
 Tokovi istorije [Belgrád]

Monográfiák, tanulmányok:

A Délvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai (1880–1941). KSH, Budapest 1998.
 ANTONOVIĆ, Mihael: Politika nemačke manjine u Dunavskoj banovini (1929–1941). Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kara 2008. (magiszteri szakdolgozat)

⁵² E szempontból a szlovénok hasonló „tüneteket produkálnak”, mint a szintén kis szlovák nép, amely pedig az „ezeréves magyar elnyomással” szemben próbálja értelmezni saját nemzeti önazonosság-tudatát, állami függetlenségét. Jellemző, hogy míg 1990 után Szlovénia elismerte autochton etnikumnak, nemzeti kisebbségnek az olaszt és a magyart (és alanyi jogon járó parlamenti képviselőt is biztosított számukra), addig a németek esetében mindmáig nem hajlandó erre.

- BEŠLIN, Branko: Naseljavanje Nemaca u Vojvodini. Platoneum, Novi Sad 2006.
- BEŠLIN, Branko: Nemci u Vojvodini 1918–194. In: *Tokovi istorije* 1999/1–4. 207–239.
- BEŠLIN, Branko: Vesnik tragedije. Nemačka štampa u Vojvodini 1933–1941. godine. Platoneum, Novi Sad–Sremski Karlovci 2001.
- BIBER, Dušan: Nacizem in nemci v Jugoslaviji 1933–1941. Cankarjeva založba, Ljubljana 1966.
- BLUMENWITZ, Dieter: Rechtsgutachten über die Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944–1948. Donauschwäbische Kulturstiftung, München 2002.
- DANILOVIĆ, Branislav: Gakovo i Kruševlje. Logori za Podunavske Švabe u Bačkoj 1945–1947. Zaštita zdravlja u logorima. Istorijski arhiv, Sombor 2008.
- DIMIĆ, Ljubodrag: Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941. I–III. kötet. Stubovi kulture, Beograd 1997.
- FERENC, Tone: Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno. In: Nećak, Dušan (szerk.): „Nemci” na Slovenskem 1941–1955. Univerza v Ljubljani, Ljubljana 1998.
- GAČEŠA, Nikola L.: Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj 1918–1941. Matica srpska, Novi Sad 1968. [cirill betűs]
- GAČEŠA, Nikola L.: Agrarna reforma i kolonizacija u Banatu 1919–1941. Matica srpska, Novi Sad 1972. [cirill betűs]
- GAČEŠA, Nikola L.: Nemci u agrarnoj reformi i vlasništvu obradivog zemljišta u Vojvodini 1919–1941. In: Gaćeša, Nikola L.: Radovi iz agrarne istorije i demografije. Matica srpska, Novi Sad 1995. 286–308. [cirill betűs]
- GAČEŠA, Nikola L.: Zemljišni vlasnički odnosi u Vojvodini uoči Drugog svetskog rata. Matica srpska, Novi Sad 2007.
- GEIGER, Vladimir–JURKOVIĆ, Ivan: Što se dogodilo s folksdojčerima? Sudbina Nijemaca u bivšoj Jugoslaviji. Volksdeutsche Gemeinschaft / Njemačka Narodnosna Zajednica, Zagreb 1993.
- GEIGER, Vladimir: Folksdojčeri pod teretom kolektivne krivnje. Volksdeutsche Gemeinschaft / Njemačka Narodnosna Zajednica, Osijek 2002.
- GEIGER, Vladimir: Nestanak folksdojčera. Nova stvarnost, Zagreb 1997.
- GÜNDISCH, Konrad: Die deutsche Siedlung in Südosteuropa. Ein Überblick. In: Die Donauschwaben. Deutsche Siedlung in Südosteuropa. Ausstellungskatalog. Hrsg. vom Innenministerium Baden-Württemberg. Sigmaringen 1989.
- JANJEVIĆ, Zoran: Veliki teror. Skica za jedan pokušaj objašnjenja [A nagy terror. Az egyik lehetséges magyarázat vázlata]. In: *Tokovi istorije* 1995/2. 189–197.
- JANJEVIĆ, Zoran: Logorisanje vojvođanskih Nemaca od novembra 1944. do juna 1945. godine [A vajdasági németek lágerbe hurcolása 1944 novemberétől 1945 júniusáig]. In: *Tokovi istorije* 1997/1–2. 150–164.

- JANJETOVIĆ, Zoran: Odlazak vojvođanskih švaba – proterivanje ili iseljavanje? [A vajdasági svábok eltávozása – elűzés vagy kitelepülés?] In: *Tokovi istorije* 1997/3–4. 111–117.
- JANJETOVIĆ, Zoran: Deportacija vojvođanskih Nemaca na prinudni rad u Sovjetski Savez krajem 1944. i početkom 1945. godine [A vajdasági németek deportálása kényszermunkára a Szovjetunióba 1944 végén és 1945 elején]. In: *Jugoslovenski istorijski časopis* 1997. 157–168.
- JANJETOVIĆ, Zoran: Srbi i Nemci u Vojvodini i mađarizacija. In: Pantelić, Nikola (szerk.): *Etnički odnosi Srba sa drugim narodima i etničkim zajednicama*. Etnografski institut SANU, Beograd, 1998, p. 115–132
- JANJETOVIĆ, Zoran: O širenju zemljoposeda vojvođaskih Nemaca između dva svetska rata [A vajdasági németek földtulajdonának kiterjedéséről a két világháború között]. In: *Godišnjak za društvenu istoriju* 1998/1–3. 101–111.
- JANJETOVIĆ, Zoran: Vajmarska republika i nemačka manjina u Jugoslaviji [A weimari köztársaság és a jugoszláviai német kisebbség]. In: *Tokovi istorije* 1998/4. 140–155.
- JANJETOVIĆ, Zoran: O nacifikaciji vojvođanskih Švaba [A vajdasági svábok náciifikációjáról]. In: *Tokovi istorije* 1999/1–4. 241–260.
- JANJETOVIĆ, Zoran: Die Konflikte zwischen Serben und Donauschwaben. In: *Südost-Forschungen* 1999. 119–168.
- JANJETOVIĆ, Zoran: Between Hitler and Tito. The disappearance of the ethnic Germans from the Vojvodina. Belgrade 2000
- JANJETOVIĆ, Zoran: The Disappearance of the Ethnic-Germans from the Vojvodina [A népi németek eltűnése a Vajdaságból]. In: *Tokovi istorije* 2003/1–2. 73–89.
- JANJETOVIĆ, Zoran: Die Donauschwaben und der Nationalsozialismus. In: Hausleitner, Mariana–Roth, Harald (szerk.): *Der Einfluss von Faschismus und Nationalsozialismus auf Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa*. Institut für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas an der Ludwig-Maximilians-Universität, München 2006. 219–235. [A dunai svábok és a nemzetiszocializmus. In: A fasizmus és a nemzetiszocializmus befolyása Kelet-Közép- és Délkelet-Európa kisebbségeire]
- JANJETOVIĆ, Zoran: Nacionalne manjine u očima srpske elite 1918–1941. In: IsiĆ, Momčilo (szerk.): *Srbi i Jugoslavija. Država, društvo, politika*. Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2007. 118–143.
- JANJETOVIĆ, Zoran: Proterivanje nemačkog i mađarskog življa iz Vojvodine na kraju Drugog svetskog rata [A német és magyar élet kiűzése a Vajdaságból a második világháború végén]. In: *Hereticus* 2007. 106–118.

- JANJETOVIĆ, Zoran: Nestanak Podunavskih švaba. Vojvođanski Nemci na kraju Drugog svetskog rata [A dunai svábok eltűnése. Vajdasági németek a második világháború végén]. In: Zavičaj na Dunavu. Suživot Nemaca i Srba u Vojvodini. Daheim an der Donau. Zusammenleben von Deutschen und Serben in der Vojvodina. [Kétnyelvű kiállításkatalógus] Novi Sad, Muzej Vojvodine – Ulm, Donauschwäbisches Zentralmuseum, 2009. 218–222.
- JANJETOVIĆ, Zoran: Vojvođanski Nemci u oktobru 1944 [A vajdasági németek 1944 októberében]. In: Životić, Aleksandar (szerk.): Oslobođenje Beograda 1944. Zbornik radova. Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 2010. 185–204.
- KAČAVENDA, Petar: Nemci u Jugoslaviji 1918–1945. Institut za savremenu istoriju, Beograd 1991.
- KARAPANDŽIĆ, Borivoje: Jugoslovensko krvavo proleće 1945. Titovi Katini i Gulazi. Cleveland 1976.
- KRALLERT, Wilfried (szerk.): Die Gliederung der Bevölkerung des ehemaligen Jugoslawien nach Muttersprache und Konfession nach den unveröffentlichten Angaben der Zählung von 1931. (Schriften der Publikationsstelle Wien für den internen Dienstgebrauch) Wien 1943.
- MAČKOVIĆ, Stevan: Logor za Nemce u Sekiću. In: *Ex Pannonia* (8.) 2004. 16–26.
- MARIČIĆ, Slobodan: Susedi – dželiti – žrtve. Folksdojčeri u Jugoslaviji. Connect & Media marketing international, Beograd 1995.
- MIRNIĆ, Josip: Nemci u Bačkoj i narodnooslobodilački pokret 1941–1944. In: Narodnooslobodilački rat i revolucija u Srbiji 1941–1945. Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd 1972. 277–299.
- MIRNIĆ, Josip: Nemci u Bačkoj u drugom svetskom ratu. Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad 1974.
- MIRNICS, J.: Die Batschkadeutschen zur Zeit der ungarischen Besetzung (1941–1944). In: *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* (18.) 1972. 320–354.
- MÜLLER, Josef: Ein serbisches Buch über die Batschka-Deutschen im 2. Weltkrieg. In: *Südostdeutsche Vierteljahresblätter* 1975/4. 260–265.
- NEĆAK, Dušan (szerk.): „Nemci” na Slovenskem 1941–1955. Univerza v Ljubljani, Ljubljana 1998.
- NIKOLIĆ, Goran: Društvena obeležnja nemačke nacionalne manjine u Vojvodini u periodu 1918–1929. godine. Újvidéki Egyetem Jogtudományi Kara 1992. (magszteri szakdolgozat)
- SCHERER, Anton: Die Deutschen und die Österreicher aus der Sicht der Serben und Kroaten. (Danubio-Suevia, Bd. 4) Donauschwäbisches Bibliographisches Archiv, Graz 1992.

- SCHERER, Anton: Irrtümer, Manipulationen und Fälschungen im neuesten Werk über die Deutschen in Jugoslawien. (Danubio-Suevia, Bd. 13) Donauschwäbisches Bibliographisches Archiv, Graz 1997.
- SEEWANN, Gerhard recenzioja Petar Kačavenda könyvéről. In: *Südostdeutsches Archiv* (36/37) 1993/1994. 196–197.
- SHIMIZU, Akiko: Die deutsche Okkupation des serbischen Banats 1941–1944 unter besonderer Berücksichtigung der deutschen Volksgruppe in Jugoslawien. (Regensburger Schriften aus Philosophie, Politik, Gesellschaft und Geschichte, Bd. 5) Lit Verlag, Münster 2003.
- STEFANOVIĆ, Nenad (szerk.): Jedan svet na Dunavu. Razgovori i komentari. Beograd 1996.
- STEFANOVIĆ, Nenad (szerk.): Ein Volk an der Donau. Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien unter dem kommunistischen Tito-Regime. Gespräche und Kommentare serbischer und deutscher Zeitzeugen. Donauschwäbische Kulturstiftung, München 1999.
- SUPPAN, Arnold: Jugoslawien und Österreich 1918–1938. Bilaterale Aussenpolitik im europäischen Umfeld. (Veröffentlichungen des österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts, Bd. 14) Oldenbourg Verlag für Geschichte und Politik, Wien 1996.
- TAFFERNER, Anton: Donauschwäbische Wissenschaft. Versuch einer geistigen Bestandsaufnahme und einer Standortbestimmung von den Anfängen bis zur Gegenwart. 1. Teil. (Donauschwäbisches Archiv, Reihe III: Beiträge zur Volks- und Heimatforschung, Nr. 24) Arbeitsgemeinschaft Donauschwäbischer Lehrer im Südostdeutschen Kulturwerk, München 1974.
- WEHLER, Hans-Ulrich: Nationalitätenpolitik in Jugoslawien. Die deutsche Minderheit 1918–1978. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1980.
- WILDMANN, Georg–SONNLEITNER, Hans–WEBER, Karl etc.: Verbrechen an den Deutschen in Jugoslawien 1944–1948. Die Stationen des Völkermords. Verfaßt vom Arbeitskreis Dokumentation in der Donauschwäbischen Kulturstiftung (München) und im Bundesverband der Landsmannschaft der Donauschwaben (Sindelfingen). München 1998.
- ŽILETIĆ, Zoran előadása a müncheni Südostdeutsches Kulturwerkben 1995. október 17-én. Közli: Grimm, Gerhard–Zach, Krista (szerk.): Die Deutschen in Ostmittel- und Südosteuropa. Geschichte, Wirtschaft, Recht, Sprache. Band 2. (Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks; Reihe B: wissenschaftliche Arbeiten; Bd. 53) München 1995. 223–235.

Lukács B. György

HORVÁTORSZÁG, 1971: VITÁK A HORVÁT TAVASZ KÖRÜL

Horvátország 1945 utáni történetében a legmozgalmasabb a hatvanas évek második felétől az 1971-es év végéig tartó időszak volt. A történetírásban és a közbeszédben *horvát tavaszként* ismert korszak eseményei körül a mai napig, több mint négy évtizeddel később is sok a tisztázatlan, vitás kérdés. A mozgalommal kapcsolatosan számos mítosz született, a korszak átfogó, minden részletre kiterjedő tudományos feldolgozása azonban máig várat magára.

Az 1971-es horvát események alapvetően a jugoszláv kereteken belül értelmezhetők. A második világháború után újraalakuló Jugoszlávia vezetői kezdetben a szovjet minta szerint alakították ki a délszláv állam berendezkedését. A jugoszláv kommunisták a Szovjetunióval való szakítást, a Kominformkonfliktust követő időszakban, az ötvenes évek elejétől kezdték „az önálló szocialista út” keresését, ekkortól beszélhetünk a munkás öngazgatás ideológiájának kidolgozásáról. A Kelet és a Nyugat közötti harmadik út megvalósítását ígérő ideológia a kommunista reformizmus sajátos formáját jelentette, mely nyugati baloldali körökben is nagy presztízsnak örvendett.

A jugoszláv rendszer újabb jelentős változására a hatvanas években került sor. A piaci viszonyoknak nagyobb szerepet szánó gazdasági reform 1965-ben vette kezdetét, a politikai rendszer tekintetében pedig egyértelmű határvonalat az 1966-os év, a brioni plénum jelentett: a titkosszolgálatot irányító és Jugoszlávia alelnöki posztját betöltő Aleksandar Ranković eltávolítása jelezte a régi rendszer híveinek vereségét, a reform szószólóinak győzelmét. Ekkortól indultak azok a folyamatok, melyek szabadabb politikai légkört és szellemi életet hoztak. A hatvanas évek közepétől Horvátországban, Szlovéniában és Szerbiában is egyre nagyobb befolyásra tett szert a kommunisták új generációja, melynek tagjai új elképzeléseket akartak megvalósítani. A szövetségi vezetésben és tagköztársaságokként is több tekintetben eltérő nézeteket valló, sokszor belső ellentétekkel küszködő reformkommunisták törekvéseit a különutas jugoszláv modell további reformjára, az öngazgatás ideológiája szerinti továbbfejlesztésére tett kísérletnek tekinthetjük.

Az enyhülés egész Jugoszláviában komoly változásokat hozott. A koszovói albán kommunisták egyre határozottabban álltak ki tartományi autonómiájuk növeléséért, erősödtek a tartomány albánságának nemzeti érzelmei, ami macedóniai és montenegrói nemzettársaikra is áttért. Ebben a korszakban érte el legfőbb célját a bosznia-hercegovinai muszlimok egyenjogúságáért küzdő mozgalom: hivatalosan is elismerték nemzeti státuszukat. Szlovéniában az ún. útbotrány jelezte, hogy a szlovén vezetés is határozottabban lép fel tagköztársasága érdekeinek védelmében: 1969 nyarán heves ellenállást váltott ki egy szövetségi döntés, melynek értelmében Szlovénia egy útépítésre szánt jelentős külföldi hiteltől esett el.

Egyes vitatott elméletek szerzői a korszaknak olyan jelentőséget tulajdonítanak, hogy azt az 1939-es eseményekhez, az egységes jugoszláv nemzet megteremtését célul kitűző politika kudarcát, a „horvát nemzet politikai elismerését” jelentő Cvetković-Maćek egyezményt követő időszakhoz hasonlítják, ami a királyi Jugoszláviában valóban új korszakot hozott, a náci okkupáció miatt azonban csak másfél évet kapott a történelemtől. A második világháborút követő időszakot szintén két részre osztják, s azt bizonygatják, hogy a szocializmuson és a testvériség-egység ideológiáján, azaz a délszlávok etnikai rokonságán alapuló koncepció éppen a tárgyalt korszakban kezdett átalakulni, mely folyamat eredményeképpen az etnikai rokonság háttérbe szorult.¹ Az átalakulás ideológusa Edvard Kardelj volt, akinek koncepciója a nemzeteknek gazdasági önállóságot szánt. Kardelj szerepe olyan mértékű volt, hogy egyes szerzők a hatvanas évek közepétől a titói Jugoszlávia végéről, a kardelji Jugoszlávia születéséről beszélnek. A kísérlet lényege az volt, hogy Jugoszlávia valójában centralista föderációból a szuverén köztársaságok föderációjává alakuljon át.

A szövetségi hatalom visszaszorítása és a köztársasági önállóság, illetve a nemzeti jogok érvényesítésére vonatkozó követelések tekintetében a horvát reformkommunista vezetés ment a legmesszebb, és a párton kívüli szereplők is ebben a tagköztársaságban voltak anyagi és szellemi értelemben is a legerősebbek és legszervezettebbek. A kibontakozó mozgalomban a horvát társadalom széles rétegei vettek részt, a horvát reformerek tömegeket tudhattak maguk mögött, a *horvát tavasz* elfojtását követően nem véletlenül illeték azt a maspok (masovni pokret, azaz tömegmozgalom) elnevezéssel.

A horvát kommunisták vezette mozgalom az önigazgatásért, a gazdasági és társadalmi reform következetes megvalósításáért, a nemzetek valódi egyen-

¹ Jović, Dejan: Jugoslavija: država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije: (1974–1990). Prometej-Samizdat B92. Zagreb–Beograd, 2003. 17.

jogúságáért szállt síkra. Főbb követelései a föderáción belüli ún. tiszta elszámolás, a devizarendszer reformja (a devizabevételek maradjanak azoknál, akik megtermelik!), a szövetségi bankok és exportvállalatok túlsúlyának korlátozása, a horvát nemzet egyenjogúságának garantálása voltak. A Horvát Kommunisták Szövetségén (HKSZ) kívül a legrégebbi horvát kulturális intézmény, a Matica hrvatska tagjai és a politikailag aktív horvát hallgatók voltak a mozgalom főszereplői. Néhány szélsőséges eset kivételével nem volt szó Tito elnök hatalma, a közös állam vagy a rendszer nyílt megkérdőjelezéséről, ilyenre csak a befolyásos horvát politikai emigráció képviselői részéről került sor.

Az események az 1971-es év folyamán érték el csúcspontjukat, a szövetségi alkotmány június 30-i módosítása a föderáció reformja híveinek elképzeléseit valósította meg: erősödött az öngazgatás, a tagköztársaságok és tartományok jogköre jelentősen szélesebb lett. A reformerek törekvései azonban túlmentek a jugoszláv reformizmus lehetőségeinek határain. Az ország legfelsőbb politikai és katonai vezetése megrettent a pártonkívüli erők szervezkedéstől, a nacionalizmus jeleitől, a tömegek aktivizálódásától, veszélyben látta az ország alapjait, a rendszert és saját hatalmát, ezért a jugoszláv egység felett őrködő nagyhatalmak jóváhagyásával a reformerek eltávolítását, a kibontakozó mozgalmak leverését határozta el, erőszakkal zárta le az ország történetének egy jelentős korszakát. A leszámolást a legnagyobb aggodalmat okozó Horvátországban kezdték, a Savka Dabčević-Kučar és Miko Tripalo vezette horvát reformerek karađorđevói pártplénumon történő leváltásával azonban eldőlt Stane Kavčič vezette szlovén, valamint a Latinka Perović és Marko Nikezić irányította szerb reformkommunisták sorsa is, amivel a források tanúsága szerint maguk is a kezdetektől tisztában voltak.

A horvát vezetés reformszárnyának politikai funkciókból történő eltávolítását tisztogatások követték a gazdasági és kulturális életben, a hivatalokban és oktatási intézményekben, amit a „horvát nacionalizmus” elleni harcként állítottak be. A represszió Horvátországban volt a legsúlyosabb, a társadalom általános passzivitásba merült, az új horvát kommunista vezetés sosem tudott maga mellé állítani olyan tömegeket, mint a leváltott reformkommunisták. A Jugoszlávia felbomlásáig tartó időszak „horvát hallgatásként” került be a horvát történelemkönyvekbe. A hetvenes években végrehajtott intézkedések, a vereséget szenvedett mozgalomhoz köthető személyek munkahelyükről és pozícióikból való eltávolítása, ellehetetlenítése, sok esetben bebörtönzése és a „horvát nacionalizmus” elleni küzdelem jegyében történő ideológiai stigmatizációjuk egészen a nyolcvanas évek végéig tartott.

A korszak megítélése Jugoszlávia felbomlását követően

A *horvát tavasz* politikai ellentétei a Jugoszláv Kommunista Szövetsége (JKSZ) felbomlásakor, a függetlenedő Horvátország új pártszerveződése számára fontos hivatkozási pontot jelentettek. A megalakuló pártok és pártszövetségek 1971-et és az azt követő időszakot is másként értékelték. Az ellentétek sok esetben a Karađorđevót megelőző vitákat idézték, a *horvát tavasz*hoz való viszonyulás végül mégsem lett meghatározó a politikai élet alakulása szempontjából.

A kilencvenes évek elején Horvátországban három főbb politikai csoportosulás jött létre: a jobboldali Horvát Demokratikus Közösség (HDZ), a HKSZ utódpártjának tekinthető Szociáldemokrata Párt (SDP) és a Nemzeti Együttműködés Koalíciója (Koalicija narodnog sporazuma – KNS). Mindhárom politikai csoportosulás soraiban voltak a *horvát tavasz* idején tevékeny szereplők: az 1971-ben leváltott vezetés legtöbb újra aktív tagja a KNS-ben vállalt szerepet, többek között a középútas Savka Dabčević-Kučar és a nála hangsúlyosabban baloldali orientációjú Mika Tripalo is itt tűnt fel. A koalíció magában foglalt konzervatív, szociáldemokrata és liberális elveket valló csoportosulásokat is, abban részt vett számos, a *horvát tavasz* idején tevékenykedő pártonkívüli is, így a mérsékelt jobboldalinak tekinthető Dražen Budiša, 1971 egyik meghatározó szerepet játszó diákvezére és Marko Veselica, az erőteljesebb jobboldali nézeteket valló neves közgazdász is. Igen hamar bebizonyosodott azonban, hogy a *horvát tavasz* eszméinek megfelelően különféle ideológiát valló politikusi csoportokat egyesítő KNS-ből nem lesz a horvát politikai élet meghatározó ereje, a *horvát tavasz* egykori vezetőinek nem sikerült a független Horvátország politikai életét tartósan meghatározó szereplőkké válniuk.

A Franjo Tuđman által vezetett HDZ sikeresebbnek bizonyult, a független Horvátország első elnöke pedig 1971-ben nem játszott kiemelkedő szerepet, nem állt érdekében hát a mozgalom tematizálása, a mozgalom legjelentősebb szereplőinek többsége pedig a KNS tagjaként politikai ellenfele volt. Retorikájában mindkét politikai csoportosulás, a HDZ és a KNS is szembehelyezkedett a kommunista múlttal, Tuđman „minden horvát megbékélésének” koncepciójában azonban nem volt kíváncsi a *horvát tavasz* konfliktusainak túlzott felelevenítésére, hangsúlyozása. A korszakra ugyanakkor a Horvátország függetlenné válását előkészítő folyamat fontos állomásaként tekintettek, kiemelték a széles néptömegek aktivizálása és a politikai pluralizmus kezdeteinek jelentőségét.

A HDZ elsősorban „a horvát nemzeti identitás legfőbb őrzője”, a Matica hrvatska szerepét hangsúlyozta, melynek Karađorđevót követően bebörtönzött, prominens tagjai közül sokan csatlakoztak Tuđmanhoz. A horvát értelmiségiek ezen csoportjai felleptek a *horvát tavasz* mítoszáért építő egykori reformkommunisták ellen, megkérdőjelezték azok valódi szerepét. Az 1971-ben Horvátország hátrányos gazdasági helyzetét számos írásban és beszédben bizonygató Šime Đodan² a függetlenség kikiáltását követően a reformkommunista vezetést saját eszméinek elárulásával vádolta, mondván hogy nem harcoltak a horvát szuverenitásért, amire a legjobb bizonyítéknak azt gondolta, hogy azok egyáltalán elmentek Karađorđevóba, elfogadva, hogy Horvátország sorsáról annak határain kívül döntsének. A szintén a Matica hrvatska köréhez tartozó Hrvoje Šošić könyvet írt a horvát reformkommunisták kritizálásának céljából. A többek között 1971-ben Horvátországnak ENSZ-tagságot követelő felszólalásáról ismert közgazdász 1997-ben kiadott, *Az 1971-es horvát kommunista tavasz leverése* című művében a *horvát tavaszt* nemzeti mozgalomnak nevezi, „melyet azonban korlátozott a jugoszlávizmus és a kommunista ideológia,” mivel „ha a kommunista vezetés meg is valósíthatta volna céljait, az sem vezette volna ki Horvátországot Jugoszláviából és a kommunista rendszerből”.³ Šošić érvelésének lényege annak bizonyítása, hogy a horvát állam-eszme igazi harcosai a kezdetektől kizárólag Franjo Tuđman és társai voltak.

A HKSZ utódpartjának tekinthető SDP a rendszerváltást követően is hordozta a *horvát tavasszal* való leszámolás terhét. A párt vezetője, Ivica Račan maga is az 1972-től kiépülő struktúra főszereplője, a „maspok” üldözői közé tartozott. Az új körülmények között azonban nem hallgathattak a múlttól: a párt által 1990. november 3-án kiadott „Történelmi Nyilatkozatban” egyértelműen elítélték az 1971-es mozgalommal való leszámolást, az események nacionalizmusként való beállítást, „az akkori vezetés politikájának reformátor, demokratikus és föderalista aspektusainak tagadását” és az ún. maspokhoz tartozó személyek igazságtalan üldözését. A nyilatkozatban világosan kimondják, hogy „a mozgalom ártatlanul elítélt tagjait rehabilitálni kell”. Az SDP „morális és politikai kötelességének” érezte, hogy nyilvánosan bocsánatot kérjen azoktól, akik „politikai okokból igazságtalanság áldozatai lettek”.⁴

² Ld. Đodan, Šime: *Hrvatsko pitanje 1918-90*. Alfa, Zagreb, 1991.

³ Šošić, Hrvoje: *Slom hrvatskog komunističkog proljeća 1971*. Školske novine, Zagreb, 1997. 5.

⁴ Plečuš, Dušan (szerk.): *Deset godina Socijaldemokratske partije Hrvatske, 1990-2000*. Dokumenti. , Socijaldemokratska partija Hrvatske. Zagreb, 2000. 150.

A baloldalon nem mindenki értett egyet az SDP lépésével, sok tag részben ennek hatására lépett ki és pártolt át a baloldal kisebb pártjaihoz, melyek nem határolódtak el a *horvát tavasz* elfojtásától, nem rehabilitálták a mozgalmat. A *horvát tavasz* eszméinek hordozójaként ugyanakkor csak egy kisebb baloldali pártszerveződés, a mozgalom néhány fiatalabb, 1971-ben kevésbé jelentős szerepet játszó tagját is soraiban tudó Horvátország Szociáldemokrata Pártja (SDSH) vallotta magát. Az Antun Vujić által vezetett párt azonban 1994-ben beolvadt az SDP-be, melynek programdokumentumaiban az alapelvek között azóta hivatkoznak a *horvát tavasz* értékeire.⁵

A *horvát tavasz* vitás kérdései

A *horvát tavasszal* kapcsolatosan a vita rögtön a névválasztásnál kezdődik, többen kritizálják az 1968-as prágai tavasz mintájára, jóval a mozgalom levereése után keletkezett elnevezést is. A horvát reformerek eltávolítását követően használt *masovni pokret*, azaz „maspok” név ugyanakkor negatív konnotációjú, gyakorlatilag ellenforradalmi tevékenységet sejtető elnevezés, melyet az idősebb generáció és a Horvátországon kívüli többi egykori jugoszláv tagállam lakói ma is gyakran alkalmaznak. A politikai indíttatású viták elültével azonban a *horvát tavasz* elnevezés vált széleskörűen elfogadottá Horvátországban.

A horvát történészek között nincs egyetértés az események korszakolásában. A *horvát tavasznak* nevezett időszakot lezáró, 1971 decemberében megtartott karađordevói pártplénum Horvátország modern kori történetének egyik fordulópontja, s az nem is lehet vitás, hogy a horvát reformer vezetés leváltásával, a mozgalom tagjainak eltávolításával lezárult a horvát történelem egy fontos korszaka. Karađorđevo neve bevonult a horvát nemzeti történelem sorsdöntő helyszínei közé, a szerb uralkodóház nevét viselő, egykor a szerb királyi család egyik kedvenc vadászhelyének számító vajdasági vadászbirtok neve sok horvát számára ma is félelmetesen cseng. A JKSZ XXI. pártplénumának nem csak a helyszíne tűnik szimbolikusnak, mintha annak időpontját is ilyen szempontok szerint választották volna meg: december 1. a Szerb-Horvát-Szlovén (SZHSZ) Királyi Állam kikiáltásának évfordulója.

⁵ Vujić, Antun: Političke osnove nekih interpretacija Hrvatskog proljeća. In: Jakovina, Tvrtko (szerk.): Hrvatsko proljeće: 40 godina poslije. Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu. Zagreb, 2012. 25.

A szocialista Jugoszlávia, illetve Horvátország történetének ezen korszakát kutató szakemberek ugyanakkor más-más eseményhez kötik a *horvát tavasz* valódi kezdőpontját, a legtöbben az 1967 márciusában kiadott Horvát Nyelvi Deklaráció vagy a Horvát Kommunista Szövetsége (HKSZ) 1970 januárjában megtartott X. kongresszusának jelentőségét emelik ki. A kezdőpontnak választott események a nyilvánosság megváltozott szerepét jelzik a politikában, az új irányvonal, az új szereplők fellépését demonstrálják, a különbség az, hogy egyesek az értelmiség, mások a kommunista vezetés megnyilvánulásaira helyezik a hangsúlyt.

A *horvát tavasz* eseményeiről elmélkedő egyes szerzők előtérbe állítják tehát a hatvanas évek közepétől jelentősen aktívabb, új problémákat felvető humán értelmiség, illetve az azt összefogó horvát nemzeti intézmény, a fokozatosan egyre inkább politikai pártként viselkedő Matica hrvatska szerepét. A Matica tagjai nyilvános kritikával kezdték illetni az unitarista jugoszlávizmust, és egyre gyakrabban szóltak a nemzeti különállás jelentőségéről is. Több szerző megemlékezik a neves horvát író, Miroslav Krleža 1966 májusában, az illír mozgalom kezdetének 130. évfordulója alkalmából tartott beszédére, melyben negatívan nyilatkozott a mozgalom unitarista koncepciójáról.⁶

A horvát értelmiség a horvát nemzet egyenjogúságának kérdését a horvát irodalmi nyelv helyzetével kapcsolatos vita elindításával vethette fel, ennek kifejeződéseként született meg 1967. március 17-én a horvát irodalmi nyelv nevééről és helyzetéről szóló deklaráció.⁷ A deklarációt aláíró százharminc értelmiségi a horvát nyelv egyenjogúságának alkotmányban történő garantálását követelte, nyelvi ügynél azonban természetesen jóval többről volt szó, az valójában a horvátok nagyobb önállóságra vonatkozó követeléseinek kifejeződéseként értelmezhető. A kortársak és kutatók véleménye is megoszlik arról, hogy a pártnak milyen szerepe volt a deklaráció kiadásában. Az elterjedtebb vélemény szerint a kommunista vezetés nem tudott az értelmiség terveiről, egyesek szerint azonban nagyon is, sőt annak kezdeményezői voltak, így kívánva demonstrálni Belgrád felé azt, hogy Horvátország nem protektorátus és a HKSZ törődik „a horvát nemzeti érdekekkel”. Vannak tehát arra vonatkozó feltételezések, miszerint az aláírók mögött a politika állt, mások abban a veszélyes-

⁶ Čičak, Ivan Zvonimir: Bio sam dogmatik i manipulator. In: Baletič, Milovan (szerk.): Ljudi iz 1971: prekinuta šutnja. Vjesnik, Zagreb, 1990. 86.

⁷ Jandrić, Berislav: Kontroverze iz suvremene hrvatske povijesti: osobe i događaji koji su obilježili hrvatsku povijest nakon Drugoga svjetskog rata. Srednja Europa, Zagreb, 2006. 95.

nek tartott értelmiség elleni fellépés ürügyét látják.⁸ A korabeli Jugoszláviában általános vélekedés volt, hogy Tito elnök körei tudtak a horvát értelmiség szándékairól,⁹ az események szereplői, így Miroslav Brandt, a Matica hrvatska akkori alelnöke ugyanakkor visszaemlékezéseiben egyértelműen tagadja, hogy a deklarációhoz a pártnak bármiféle köze lett volna.¹⁰ A HKSZ KB-t már ekkor támadták amiatt, hogy nem ítéli el elég határozottan a horvát nacionalista jelenségeket, az aláírók ellen ugyanakkor szigorúan felléptek, a párttagok közül sokakat kizártak. A horvát közvélemény azonban mindvégig pozitívan viszonyult az értelmiség követeléseivel, azokat jogosnak tartotta, s noha a következő években nem változott a deklarációról vallott hivatalos álláspont, követeléseivel vitathatatlanul beépültek a politikai programokba.

Meggyőzőbb azon szerzők érvelése, akik a *horvát tavasz* eseményeinek elemzéséhez a kommunista vezetés által szervezett eseményeket veszik alapul. A növekvő politikai hatalmához azzal arányos gazdasági befolyást elérni kívánó köztársasági vezetés¹¹ a meggyengített szövetségi központ által még kézben tartott eszközök újraosztására pályázva komoly konfliktusokat vállalt. A tömegek felé való nyitást több szerző elsősorban a szövetségi szintű elszigetelődéssel magyarázza, mint ahogyan azt is, hogy a horvát nemzeti érdekek védelmezőjének szerepét vette magára: a Titóval történő egyeztetés után, a HKSZ KB 1970. január 15-17. között tartott X. ülésén harcot hirdettek a „demokratikus szocializmust és a horvát nemzeti érdekeket leginkább veszélyeztető” unitarista erők ellen.¹²

Savka Dabčević-Kučar két és fél órás beszédét sokan tartják a *horvát tavasz* politikai platformjának, az a horvát kommunisták programjának bemutatásaként értelmezhető, annál is inkább, mivel az ülés a nyilvánosság előtt zajlott, azt a televízió is közvetítette, így Horvátországban rendkívül sokan láthatták.

⁸ Pavičić, Josip: Drugi narodni preporod. In: Babic, Stjepan–Brozović, Dalibor–Hekman, Jelena (szerk.): Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika: građa za povijest Deklaracije. Matica hrvatska, Zagreb, 1997. 147.

⁹ Dragović-Soso, Jasna: Spasioci nacije: intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma. Edicija REČ, Beograd, 2004. 61.

¹⁰ Brandt, Miroslav: Ni Partija ni Bakarić. In: Babic, Stjepan–Brozović, Dalibor–Hekman, Jelena (szerk.): Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika: građa za povijest Deklaracije. Matica hrvatska, Zagreb, 1997. 188.

¹¹ Rusinw, Denisson: The Yugoslav Experiment 1948-74. University of California Press, Berkeley-Los Angeles, 1977. 253.

¹² Deseta sjednica CK SKH 15. i 17. siječnja 1970. Vjesnik, Zagreb, 1970.

A horvát vezető beszédében elítélte a régi gazdasági rendszert, mely szerint az unitarizmus alapját jelentette, és szólt „az unitaristák számára nem létező” nemzeti kérdéstről, a nacionalizmus elítélését követően pedig a nemzetek szuverenitásának és egyenjogúságának ügyéről szónokolt. A horvát kommunisták már említett követeléseinek kifejtése után hangzott el nagy hatású kijelentése, miszerint „a horvát kommunistáknak nem felel meg akármilyen Jugoszlávia, csakis egy föderalista, szocialista, demokratikus, öngazgatói és el nem kötelezett közösséget tudnak elfogadni.”¹³

Dušan Bilandžić horvát történész úgy véli, hogy ekkor fejeződött be a majd tíz évig tartó folyamat, melynek során a kommunisták többsége „áttért saját nemzete polgári ideológiájára”.¹⁴ Az ülést a korszak kutatóinak többsége Horvátország második világháborút követő történetének egyik legjelentősebb eseményeként tartja számon, hiszen a kommunista vezetés nyíltan vetette fel Horvátország föderációban betöltött helyzetének kérdését és fejtette ki Jugoszlávia további fejlődéséről vallott elképzeléseit. Több szerző kiemeli annak a jelentőségét, hogy a horvát vezetés nem egyeztetett a többi köztársasági vezetéssel, ez lehetett az első alkalom, hogy alapvető ideológiai kérdéseket érintő problémáról a JKSZ egyetlen szintjén fogalmaztak meg véleményt.¹⁵

A korszakkal foglalkozó, jórészt a fiatalabb generációhoz tartozó kutatók ugyanakkor komoly érveket sorakoztatnak fel amellett, hogy a mozgalom valódi kezdőpontjának a HKSZ KB községi bizottsági titkárainak azelőtt keveset emlegetett, 1968. május 28-29-én megtartott tanácskozását kellene tekinteni.¹⁶ A horvát tagköztársaság minden részéről érkező politikai vezetők részvételével megtartott eseményről, mely *májusi tanácskozás* néven vonult be Horvátország történelmébe, hamar bebizonyosodott, hogy a Jugoszláv Kommunista Szövetsége (JKSZ) kongresszusa előtt szokásos egyeztetésnél sokkal többről van szó: célja gyakorlatilag már ekkor a nyilvánosság tájékoztatása volt a horvát vezetés elképzeléseiről. Miko Tripalo a gazdasági reform végrehajtását követelte, s figyelmeztetett, hogy annak megvalósításához a kommunistáknak először a saját soraikban kell rendet tenniük. Nem kevésbé fontos a horvát ve-

¹³ Tripalo, Miko: *Hrvatsko proljeće*. Globus, Zagreb, 1990. 112.

¹⁴ Bilandžić, Dušan: *Hrvatska moderna povijest*. Golden Marketing, Zagreb, 1999. 582.

¹⁵ Bilandžić, Dušan: i.m. 568.

¹⁶ Klasić, Hrvoje: *Svibanjsko savjetovanje 1968.: ekonomsko-politička platforma Hrvatskog proljeća*. In: Jakovina, Tvrtko (szerk.): *Hrvatsko proljeće: 40 godina poslije*. Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu. Zagreb, 2012. 57–73.

zető azon kijelentése, miszerint a párbeszédet a társadalom szélesebb köire is ki kell terjesztetni, illetve hogy a gazdasági reform végrehajtásához a politikai rendszernek, valamint a föderáció és a tagköztársaságok viszonyának is változnia kell. A tanácskozáson számos statisztikai adatot idéztek, aminek fő célja Horvátország Jugoszláviában belüli egyenlőtlen helyzetének bizonygatása volt.

A májusi tanácskozás jelentőségét az adja, hogy a horvát kommunista vezetés a többi köztársasági vezetéssel kibontakozó vitával párhuzamosan ekkortól kezd egyre nagyobb hangsúlyt fektetni a hazai nyilvánosságra, a médiában rejlő lehetőségek kihasználásával a horvát társadalom széles rétegeinek mobilizálására, ami az események alakulása szempontjából kulcsfontosságúnak bizonyult.

A különböző szerzők műveiben más-más értékeléseket olvashatunk a párt-on kívüli szerveződések valódi szerepéről. A Matica hrvatska elleni fellépés nem vethette vissza annak népszerűségét, a legrégebbi horvát intézmény tagsága a korszakban többszörösére duzzadt, 1971 novemberére 41.000 tagot számlált,¹⁷ az értelmiségi mozgólódás valódi központjává vált. Az események alakulására komoly hatással voltak a kibontakozó diákmozgalom szereplői is, elsősorban a két kiemelkedő diákvezér, Dražen Budiša és Ivan Zvonimir Čičak. A hallgatói mozgalom mitizálása elsősorban annak köszönhető, hogy a hallgatók fogalmazták meg a legradikálisabb véleményeket, és hogy a horvát vezetés leváltására a hallgatók sztrájkja adott ürügyet. Meg kell említenünk az igen népes horvát emigrációt, illetve annak politikailag aktív tagjait. Az unitarista politikával való szembeszállás, a horvát jogokért való határozott kiállás miatt jelentős részük szimpátiával tekintett a horvát reformkommunisták tevékenységére, azokban a horvát szabadság ügyének harcosait látták,¹⁸ azt remélték, hogy a horvát nemzeti mozgalom olyan folyamatokat indíthat el, melyek elvezetnek majd Horvátország Jugoszláviából való kiválásához, segítik a függetlenség kivívását. Egyes szerzők hajlamosak az emigráció szerepének eltúlzására, főleg ami a korszak legbefolyásosabb horvát emigráns vezetője, Branko Jelić személyét illeti. A Szovjetunióval kombináló, egyszerre szocialista és semleges Horvátország létrehozásáról ábrándozó Jelić a *horvát tavasz* idején a

¹⁷ Rusinow, Dennison: i.m. 292.

¹⁸ Jandrić, Berislav: Hrvatska politička emigracija (prema priložima iz Hrvatske revije) o zbivanjima u Hrvatskoj tijekom 1971./1972. godine. (<http://www.cpi.hr/download/links/hr/7289.pdf> 5. – Letöltés: 2010. április 16.)

vele, azaz az ellenséges emigrációval való kapcsolatáról szóló hírek terjesztése miatt komoly gondot okozott a horvát vezetésnek. A horvát kommunisták az ügy mögött a X. plénumon legyőzött erőket és azok Horvátországon kívüli támogatóit sejtették,¹⁹ ezt a szövetségi vizsgálat meg is erősítette, a pontos részleteket azonban máig homály fedi.

A Jelić-ügy a horvát vezetéssel való leszámolás előkészítése volt, a mozgalom elfojtása körül pedig nem ez az egyetlen vitás kérdés. Nem világos az 1971 decemberét követő tisztogatások áldozatainak pontos száma, egyesek ma is az 1974-es jelentés adataira hivatkoznak, melyek szerint 1972 első felében 731 személyt távolítottak el a KSZ-ből, más pártdokumentumokból azonban világosan látszik, hogy 20.000 ember tagságát törölték. Nehezen vitatható azonban, hogy 1972-ben Horvátországban 2000-rel nőtt a büntetőeljárások száma.²⁰ A *horvát tavasz* vezetői által írott memoárokban 50.000 és 70.000 közöttre teszik a munkahelyüket elvesztő, üldözött személyek számát.²¹

A *horvát tavasz* végét megelőzte a HKSZ egységének megbomlása. A horvát kommunisták két szárnyra szakadásának jelei egyértelműen 1971 februárjától voltak tapasztalhatóak,²² a győztes vonalat Vladimir Bakarić vezette. A mozgalom elfojtásában közreműködő horvát kommunisták tárgyalásakor egyes szerzők unitarista eszmékről beszélnek, többen hangsúlyozzák a szerb káderek magas arányát is. A valóságban a két szárny ideológiája nem sokban különbözött, ugyanakkor eltérő nézeteket vallottak a nemzeti történelemről, azt eltérő módon interpretálták, és a gazdasági ügyeket illetően sem értettek egyet. Bakarić egyre kritikusabb volt a nemzeti államiság és a szabadpiac kérdéseit illetően. A nemzetek önállóságának koncepcióját nem vetette el, de hangsúlyozta, hogy az állam nem lehet a legfőbb társadalmi érték, a piac pedig meglátása szerint új osztályt teremt. A HKSZ két frakciója közötti különbség lényege valójában a Matica hrvatskához és a hallgatókhoz fűződő viszonyban rejlett. Bakarić szerint a föderáció reformja már eddig is nagy eredménynek számít, a tömegek politizálását, a nacionalista jelenségeket és a többi köztársasággal történő konfrontációt pedig veszélyesnek érezték, ezért további kö-

¹⁹ Tripalo, Miko: i.m. 146.

²⁰ Vujić, Antun: Političke osnove nekih interpretacija Hrvatskog proljeća. In: Jakovina, Tvrtko (szerk.): Hrvatsko proljeće: 40 godina poslije. Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu. Zagreb, 2012. 36.

²¹ Dabčević-Kučar, Savka: Sedamdeset i prva: hrvatski snovi i stvarnost I-II. Interpublic, Zagreb, 1997. 996.

²² Rusinow, Dennison: i.m. 292.

vetelések megfogalmazásával várni kívántak, míg Tripalo és Dabčević-Kučar folytatni kívánta a megkezdett harcot.

Összességében elmondható, hogy a győztes szárny tagjai sem tagadták a nemzetek létét, nem támogatták a jugoszláv nemzet megteremtését, ha kisebb jelentőséget is tulajdonítottak a nemzeti identitásnak. A két csoport ugyanúgy gondolkodott az államról, a funkcióit fokozatosan elvesztő, elhaló állammal, mely lassan „a dolgozó nép közvetlen hatalma felé tart”.

A téma szempontjából igen fontos kérdést jelent a horvát reformmozgalom és a külpolitika kapcsolata. A két szuperhatalom között lavírozó Jugoszlávia esetében a külső hatások körül mindig is több volt a kérdőjel. Kétségtelen tény, hogy a szovjetek a horvát (és a többi reformer) vezetés törekvéseire mindig is gyanakodva tekintettek, hiszen azok által a jugoszláv rendszer tovább távolodott a szovjettől. A jugoszláv-szovjet viszony romlását jelezte, hogy Moszkva többéves szünet után ekkor tette ismét lehetővé a Kominform-konfliktus idején elmenekült kommunisták és Tito egyéb baloldali bírálóinak szervezkedését.²³ Az is bizonyos, hogy Brezsnyev megpróbált nyomást gyakorolni Titóra, a szovjetek események alakulásában játszott szerepének teljes feltárása azonban még nem történt meg. Nem világos, hogy a szovjet támadás veszélyét Tito mennyiben használta a horvát vezetés riogatására, annak a valóságban milyen hatása volt. Szinte mitikus eseménnyé vált a JKSZ XXVII. kiterjesztett ülésén, Brionin megtörtént eset, amikor is a jugoszláv elnök szokása ellenére az ülést megszakítva távozott, majd visszatérve a Brezsnyevvel folytatott telefonbeszélgetéséről számolt be a döbbséget résztvevőknek.²⁴

Szintén sok a kérdés Brezsnyev 1971. szeptemberi belgrádi látogatása körül, melynek során biztosították Titót arról, hogy a Szovjetunió nem fenyegeti Jugoszlávia függetlenségét,²⁵ Miko Tripalo állítása szerint pedig a „szovjet-ellenes” köztársasági vezetések leváltását is ekkor kérték Titótól. A szovjet beavatkozásra valószínűleg semmi esély nem volt, hiszen a Nyugat nem hagyta volna szó nélkül a „szürke zónába” tartozó Jugoszlávia megtámadását. A horvát tavasz eltiprását ugyanakkor az Egyesült Államok vezetése is helyeselte, hiszen Jugoszlávia egységének fenntartása volt az elsőrendű érdekük. Nixon elnök

²³ Vuković, Zdravko: *Od deformacije SDB do maspoka i liberalizma: moji stenografski zapisi 1966–1972. godine.*, Narodna knjiga, Beograd, 1989. 525.

²⁴ Dabčević-Kučar, Savka: *Sedamdeset i prva: hrvatski snovi i stvarnost I-II.* Interpublic, Zagreb, 1997. 559.

²⁵ Jakovina, Tvrtko: *Jugoslavija, Hrvatsko proljeće i sovjeti u detantu.* Kolo 2005/4, 175.

1970 októberében Jugoszláviába látogatott, egy évre rá pedig az Egyesült Államokban fogadta Titót, Savka Dabčević-Kučar állítása szerint ekkor kapott „zöld utat” a horvát vezetés eltávolításához.²⁶

Az amerikai szálát alaposabban felderítették a szovjetnél,²⁷ a kutatók a levéltári anyagok további feltárásával egészen biztosan számos tisztázatlan kérdésre fogják megtalálni a választ. A korszakkal kapcsolatos viták aktualitásának elmúlásával, a források objektív elemzésével a tudomány a többi vitás ügy végére is pontot tehet, mint amilyen a katolikus egyház valódi szerepe, a föderáció gazdasági kérdései, Horvátország valós helyzete a föderációban vagy a horvátok jelentős kivándorlása mögött álló folyamatok. A történéseket azonban mindig foglalkoztatni fogja a kérdés, melyre tudományuk eszközei nem adhatnak választ: vajon a horvát reformerek ügyesebb politizálással, hatalmon maradásukkal miként alakíthatták volna az eseményeket, s ez hogyan befolyásolta volna a későbbi fejlődést. Jól tudjuk, hogy az 1971-es horvát követelések közül sok utólag teljesült, a reformerek leváltása nem jelentette a centralizmus visszaállítását, az 1974-ben elfogadott szövetségi alkotmány tovább növelte a köztársaságok és tartományok önállóságát. A kérdés Jugoszlávia felbomlása szempontjából is igen érdekes, hiszen egyes vélemények szerint az 1971-es horvát események hozzájárultak a felbomlás előkészítéséhez, mégpedig azzal, hogy minden társadalmi kérdést a nemzeti kérdéssel hoztak összefüggésbe, mások szerint éppen a „demokratikus” átalakulás elfojtása pecsételte meg a közös állam sorsát, a reformerek eltávolításával Jugoszlávia elmulasztotta az utolsó esélyét arra, hogy békésen demokratizálódjon és modernizálódjon.

Felhasznált irodalom:

- BABIĆ, Stjepan–BROZOVIĆ, Dalibor–HEKMAN, Jelena (szerk.): Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika: građa za povijest Deklaracije. Matica hrvatska, Zagreb, 1997.
- BALETIĆ, Milovan (szerk.): Ljudi iz 1971: prekinuta šutnja. Vjesnik, Zagreb, 1990.
- BILANDŽIĆ, Dušan: Hrvatska moderna povijest. Golden Marketing, Zagreb, 1999.
- ĆOSIĆ, Dobrica: Stvarno i moguće: članci i ogledi. Otokar Keršovani. Rijeka, 1982.

²⁶ Dabčević-Kučar, Savka: i.m. 958.

²⁷ lsd. Jakovina, Tvrtko: „Titovi ciljevi sukladni su našima”: američki izvori o Hrvatskom proljeću. Historijski zbornik, 2003–2004, LVI–LVII. 71–90.

- DABČEVIĆ-KUČAR, Savka: Sedamdeset i prva: hrvatski snovi i stvarnost I–II. Interpublic, Zagreb, 1997.
- ĐODAN, Šime: Hrvatsko pitanje 1918–90. Alfa. Zagreb. 1991.
- ĐUKIĆ, Slavoljub: Slom srpskih liberala: tehnologija političkih obračuna Josipa Broza. Filip Višnjić. Beograd, 1990.
- DRAGOSAVAC, Dušan: Aktualni aspekti nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Globus, Zagreb, 1984.
- DRAGOVIĆ-SOSO, Jasna: Spasioci nacije: intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma. Edicija REČ. Beograd. 2004.
- JAKOVINA, Tvrtko: „Titovi ciljevi sukladni su našima”: američki izvori o Hrvatskom proljeću. Historijski zbornik, 2003–2004, LVI–LVII.
- JAKOVINA, Tvrtko: Jugoslavija, Hrvatsko proljeće i sovjeti u detantu. Kolo 2005/4.
- JANDRIĆ, Berislav: Hrvatska politička emigracija (prema prilogima iz Hrvatske revije) o zbivanjima u Hrvatskoj tijekom 1971./1972. godine. <http://www.cpi.hr/download/links/hr/7289.pdf> 5. – Letöltés: 2010. április 16.
- JANDRIĆ, Berislav: Kontroverze iz suvremene hrvatske povijesti: osobe i događaji koji su obilježili hrvatsku povijest nakon Drugoga svjetskog rata. Srednja Europa, Zagreb, 2006.
- JOVIĆ, Dejan: Jugoslavija: država koja je odumrla: uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije: (1974–1990). Prometej-Samizdat B92. Zagreb-Beograd, 2003.
- JUHÁSZ József: Volt egyszer egy Jugoszlávia: a délszláv állam története. Aula Kiadó, Budapest, 1999.
- KLASIĆ, Hrvoje: Svibanjsko savjetovanje 1968.: ekonomsko-politička platforma Hrvatskog proljeća. In: Jakovina, Tvrtko (szerk.): Hrvatsko proljeće: 40 godina poslije. Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu. Zagreb, 2012.
- MATES, Leo: Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije. Izdavačko preduzeće Nolit. Beograd. 1976.
- PIRJEVEC, Jože: Jugoslavija 1918–1992. Nastanak, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije. Založba Lipa. Koper. 1995.
- PLEČAŠ, Dušan (szerk.): Deset godina Socijaldemokratske partije Hrvatske, 1990–2000. Dokumenti. Socijaldemokratska partija Hrvatske. Zagreb, 2000.
- REPE, Božo: „Liberalizem“ v Sloveniji. Borec. Ljubljana, 1992.
- RUSINOW, Denisson: The Yugoslav Experiment 1948–74. University of California Press, Berkeley–Los Angeles, 1977.
- SHOUP, Paul: The East European and Soviet Data Handbook: Political, Social and Developmental Indicators. Columbia University Press, New York, 1981.

ŠOŠIĆ, Hrvoje: Slom hrvatskog komunističkog proljeća 1971. Školske novine, Zagreb, 1997.

TRIPALO, Miko: Hrvatsko proljeće. Globus, Zagreb, 1990.

VUJIĆ, Antun: Političke osnove nekih interpretacija Hrvatskog proljeća. In: Jakovina, Tvrtko (szerk.): Hrvatsko proljeće: 40 godina poslije. Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu. Zagreb, 2012.

VUKOVIĆ, Zdravko: Od deformacije SDB do maspoka i liberalizma: moji stenografski zapisi 1966–1972. godine. , Narodna knjiga, Beograd, 1989.

Pintérné Kazán Beáta

A MAGYAROK HITTÉRÍTÉSÉRŐL A 10. SZÁZADBAN (A MAGYAR ÉS SZLOVÁK TÖRTÉNETÍRÁS E TÉMÁRÓL A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN ÉS A 20. SZÁZAD ELEJÉN)¹

A szlovák, illetve csehszlovák történetírásban a magyarok hitre térítésére csak kisebb mértékben fordítottak figyelmet. A magyar történetírásban fordítva – az egyik legfőbb témakört képezi.

A történetírás történetének megírása ma több módszerrel történ(het)ik. Többek közt megemlíthető a Hayden White nyomán megalkotott, Frank R. Ankersmit² és mások által tovább fejlesztett narrativista szemléletmód vagy a francia Charles-Olivier Carbonell által kidolgozott szociológiai alapon alkalmazott historiografizáló szemlélet. Megemlíteném még Thomas Kuhn elméletét, amelyet eredetileg a fizika történetére, illetve a természettudományok történetére dolgozott ki: a historiográfiára nehezebben alkalmazható, mégis ösztönző lehet, mivel Kuhn elmélete abban áll, hogy a tudomány bizonyos zárt teljességekben zajlik, amelyeknek jellegét a paradigma határozza meg. A tudomány ezekben a ciklusokban fejlődik, bizonyos időpontban a paradigma krízisbe kerül, és a tudomány áthelyeződik egy új/következő ciklusba.³

A feldolgozáshoz egy hagyományosabbnak mondható módszert választottam, amelyet a lengyel Radomski⁴ gyűjtő és rendszerező módszernek nevez, amelyben a történészek nézeteinek összegyűjtésére kerül sor egy bizonyos témakörhöz. Elfogadtam Maternicki⁵ azon nézetét, amelyet szintén a történetírás történetével kapcsolatban fogalmazott meg, mely szerint a történetírás történetét megíró személynek el kell kerülni a történetíró által megírt jelensé-

¹ Ez a cikk a VEGA → 1/0118/11 sz. projekt keretén belül készült.

² Lásd pl. Ankersmit R. Frank: A történelmi reprezentáció. In: Kisantal Tamás (szerk.): Tudomány és művészet között. Budapest, L'Harmattan, 2001. 235–265.

³ Kuhn S. Thomas: The structure of scientific revolutions. Chicago. 1962.

⁴ Radomski Andrzej: Perspektywa kulturoznawcza a badanie dziejów historiografii. In: Maternicki Jerzy (szerk.). Metodologiczne problemy syntezy historii historiografii polskiej. Rzeszów. 1998. 75–76.

⁵ Maternicki Jerzy: Wielokształtność historii. Rozważania o kulturze historycznej i badaniach historiograficznych. Warszawa. 1990. 15.

gek értékelését – amelyek arra vonatkoznak, hogy igazak-e az állításai vagy valótlanok. Tehát a történetírás történetét megíró személynek meg kell gondolni az elején, hogy igaznak ismeri-e el valamelyik történetet, s ahhoz viszonyítja a többit vagy leíró, illetve elbeszélő módon tárja elő a különböző történeteket.

Arra fordítottam tehát a figyelmemet, hogy összegyűjtsem a történészek nézeteit, amelyeket nem vettem össze a forrásokkal, illetve nem értékeltem ki, kinek állításai valósak vagy valótlanok. Azt vettem szemügyre, hogy a politikai változások miként hatottak a történészek nézeteire.

Két témakört vettem szemügyre: van-e kontinuitás a nagymorva és a magyarok által felvett kereszténység között, illetve a Szent István megkeresztelkedésével kapcsolatos eseményeket.

A szlovák történészek közül František Vítázoslav Sasinek, Jonáš Záborský, Július Botto és Václav Chaloupecký munkáit vizsgáltam, a magyar történészek közül pedig Horváth Mihály, Baróti Lajos, Hunfalvy Pál, Marczali Henrik, Pauler Gyula, Hóman Bálint és Karácsonyi János munkáit elemeztem.

A 970-es években Géza nagyfejedelem a megváltozott bel- és külpolitikai helyzet hatására felvette a kereszténységet, s elindította az országban a térítést. A kereszténység felvételével kapcsolatban a későbbiekben alapvetőnek bizonyuló kérdés volt az, hogy a nyugati vagy a keleti egyházhoz csatlakozzon-e Magyarország. Korábban, 948 körül a magyar előkelőségek egy része Bizáncban a keleti kereszténységet vette föl. Konstantinápolyban megkeresztelkedett, és így a császár „barátja” lett Termacsu (Árpád dédunokája), majd Bulcsú karcha (Kál fia) és valamivel később a fejedelem után következő méltóság viselője, a gyula is. A magyarok utolsó kalandozó hadjárataiban azonban éppen délkeletre irányultak, s ez hűvössé tette a Bizánchoz fűződő viszonyt.

Horváth Mihály munkáiban azzal foglalkozik, hogy kit keresztelt meg Szent Adalbert – Gézát vagy Istvánt. Horváth szerint Adalbert nemcsak Istvánt keresztelte meg, hanem az egész fejedelmi családot.⁶ Az ő nézeteivel Hunfalvy Pál is egyetért.⁷

A millenniumi ünnepségekkel kapcsolatban több munka is íródott, amely ezt az időszakot is taglalta.

A Monarchiában fokozatosan erősödött fel a hangja az önállósulni kívánó nemzeteknek, és e politikai események hatással voltak a történészek munkáira is. Baróti Lajos például teljesen kizárta, hogy Géza a kereszténységet egy szláv-

⁶ Horváth Mihály: A magyarok történelme. Budapest, 1871. 142.

⁷ Hunfalvy Pál: Magyarország ethnographiája. Budapest, 1876. 315.

tól vette volna fel, és ezért a kereszténység felvételét Géza udvarában Pilgrim-mel kapcsolta össze. Nem ért egyet azzal a kijelentéssel sem, hogy Istvánt Szent Adalbert keresztelte volna meg.

Marczali Henrik, a Magyarország története című munka középkorral foglalkozó köteteinek szerzője feltételezi, hogy Szent Adalbertet nem érdekelte a magyarok megtérítése, és nagy eredményeket nem is ért el ezen a téren. Kizárta azt is, hogy Gézát vagy Istvánt ő keresztelte volna meg.⁸

Pauler Gyula már Szent Brunóval köti össze Géza megkeresztelkedését. Megemlíti Szent Adalbertet is, aki szerinte megutálta püspöki székét és hazáját is, és 955-ben a magyarokhoz ment.⁹

Hóman Bálint szerint Szent Adalbert fontos szerepet játszott István feleségének kiválasztásában; a keresztelésről nem tesz említést.¹⁰

Karácsonyi János, aki katolikus papként foglalkozott a történettudománnyal, ismét visszatért ahhoz a feltételezéshez, hogy Istvánt Szent Adalbert keresztelte meg.¹¹

Baróti, Pauler és Marczali munkái az előző történészekhez képest új megvilágításba helyezték az eseményeket, amiben megmutatkoztak a kor nacionalista tendenciái is. A két világháború közt a történészek nézeteit meghatározták az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásával kapcsolatos események, többek közt az utódállamok létrejötte is.

A szlovák történészek közül *František Vítazoslav Sasinek* (1830-1914)¹² (az Osztrák-Magyar Monarchia idejében) Magyarország történetét írta meg, mert szerinte a „magyar történészek tollát a saját történelmük túlbecsülése és a

⁸ Szalay János–Baróti László: A magyar nemzet története. Arcanum, Budapest, 2002. (CD vydanie)

⁹ Pauler Gyula: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest, 1900, 108–109.

¹⁰ Hóman Bálint–Szekfű Gyula: Magyar történet. Arcanum, Budapest, 2002. (CD)

¹¹ Karácsonyi János: A magyar nemzet őstörténete 896-ig. Oradea-Mare–Nagyvárad: b.v., 1924, 10–11.

¹² Gimnáziumi tanulmányait Szakolcán, Szolnokon és Pozsonyban végezte, ahol a kapucinusok rendjébe lépett 1848-ban. Teológiai tanulmányait részben Scheibsbén végezte, 1852-ben Pozsonyban abszolvált. 1852-től rendi szónokként működött Tatán, Bazinban, Budán és Pozsonyban. 1864-ben kilépett a rendből, 1869-ig a besztercebányai gimnázium tanáraként, 1869-1876 és 1892-1901 közt plébánosként működött. Š. Moyzes püspök halála után a Matica slovenská titkára volt, és Túrócszentmártonba költözött. A Matica slovenská bezárása után (1875-ben) visszatért Szakolcára. Később Prágába ment, ahol először a Čech katolikus újság szerkesztőségében dolgozott, utána mint a könyörületes nővérek kórházának lelki vezetője. 1892-ben tért vissza a mai Szlovákia területére, de végül Mariazellbe költözött, ahol gyóntatóként működött. Nyugalmazása után 1901-től a grazi irgalmasoknál élt.

büszkeség vezeti”.¹³ Szerinte a magyarok előtt szlovák, román és bolgár keresztények voltak Pannónia területén. Megemlíti, hogy a nagymorva kereszténység biztosan hatással volt az érkező magyarokra. Tudatja viszont, hogy az egyik magyar vezér, Bulcsu már Theophylaktos császár idejében megkereszteltetett. Nem sokkal ezután megérkezett a császárhoz a gyula is, aki szintén felvette a bizánci kereszténységet Bíborbanszületett Konstantin idejében. Sasinek szerint Theophylaktos császár püspököt is szentelt Magyarország számára, mégpedig Hierotheost, hogy térítse meg a magyarokat.

Jonáš Záborský szerint a magyarok pogányok voltak, és az első hittérítések Konstantinápolyban történtek, itt keresztelkedett meg a „magyar nemzet” nagy része és a fejedelmi család is. Porphyrogenetos idejében érkezett ide a magyarok egyik fejedelme, Géza édesapja is (megemlíti Bulcsu keresztelkedését is). A keleti kereszténység híve lett szerinte Géza és testvére, Mihály (és a gyula is). Teophylaktos pátriárka a magyarok számára felszentelte Hierotheost, aki sok magyart térített meg.

Július Botto (1848–1926)¹⁴ ügyészi szakmája mellett foglalkozott a történelemmel, a Szlovák Nemzeti Párt jelentős tagja volt. A *Slováci – vývin ich národného povedomia* (A szlovákok nemzeti tudatának története)¹⁵ című munkájában kifejti, hogy a magyarok a szomszédságukban élő szlávok istentiszteleti formáit vették át; ezután keresték csak a kereszténységet Konstantinápolyban. Ott viszont – elmondása szerint – a magyarokat a szlávokkal azonosították. Amikor püspököt kértek, szláv püspököt küldtek számukra, mégpedig Hie-

¹³ Sasinek, František Vítázoslav: *Dejiny počiatkov Uhorska* (Magyarország kezdeteinek története). Skalica. 1867. 51.

¹⁴ Rozsnyó mellett, Rozložnán született. Édesapja halála után Jolsvára költözött a család, ahol ezek után a népiskolát látogatta. Gimnáziumi tanulmányait Rimaszombatban, Lőcsén és Iglóban folytatta. Az evangélikus teológiát Eperjesen kezdte el, de nem végezte el, mivel az egyik szlovák gimnáziumba, Nagyrőcére hívták tanítani (ahol magyar nyelvet, német nyelvet, földrajzot, történelmet, szépirást tanított, és zenei csoportot vezetett). Miután a gimnáziumot 1875-ben bezárták, folytatta a tanulmányait Eperjesen, ezúttal jogot tanult. Ügyvédi vizsgáját Budapesten tette le 1876-ban. Ezek után Nagyrőcén működött ügyvédként. A Szlovák Nemzeti Párt központjának tagja és bizalmasa Gömör megyében. Különböző funkciókat töltött be az evangélikus egyházban is. Hitbéli hovatartozása fontos szerepet játszott identitása alakulásában – pl. elutasította az evangélikus istentiszteleti könyvek lefordítását szlovák nyelvre a bibliai cseh nyelvről. Hozzájárult a Matica slovenská újjáélesztéséhez.

¹⁵ Botto, Július: *Slováci – vývin ich národného povedomia* (A szlovákok nemzettudatának fejlődése). Bratislava. 1971. [Harmadik kiadás; az első kiadás 1. kötete 1906-ban jelent meg, a második kötet 1910-ben; második kiadást 1923-ban nyomtatták ki.]

rotheost. Botto szerint a legkiáltóbb bizonyítéka annak, hogy a magyarok inkább hallgattak a pomiluj szóra, mint a dominus vobiscumra, a nyelv, mivel szerinte a magyarok sok szót vettek át a kereszténység terén a szláv nyelvből.¹⁶

Csehszlovákia létrejötte után a Pozsonyi Egyetemen több cseh professzor segítette az egyetem működését. Az egyikük Václav Chaloupecký (1882–1951)¹⁷ volt, akinek már voltak kutatási tapasztalatai, mivel levéltárosként dolgozott. A politikai helyzet egy új „csehszlovák” nemzet egységét szorgalmazta, amelynek történeti háttérrel is kellett adni. A magyarokról alkotott kép, akik már a kora középkorban szétverték e két nemzet egységét, az ő munkáiban sem volt pozitív. „Csehszlovakista” nézeteire hatással volt házassága a holičí szlovák evangélikus családból származó Ľudmila Groeblovával, aki magyar nyelvtudásával gyakran segítette férje munkáját.¹⁸ Václav Chaloupecký szerint a magyarok a kereszténységgel összefüggő alapszókincset a szlávoktól tanulták.¹⁹

Daniela Rapant szerint a magyarok megkeresztelkedésében azoknak a szlávoknak volt a legnagyobb szerepe, akik a Dunántúlon laktak, de természetesen azoknak is, akik a mai Szlovákia területén éltek. Rapant szerint csak azután vették fel a kereszténységet, miután elégségesen magukba szívták azoknak a nemzeteknek a kultúráját, amelyek a fejlettség magasabb fokán álltak a Kárpát-medencében, és miután rákényszerültek arra, hogy letelepedjenek a Kárpát-medencében²⁰

A nézetet, miszerint a kereszténység terjedésében a szlávok segítették a magyarokat, Josef Macûrek (1901–1992)²¹ is osztotta: szerinte a hittérítést szláv és német püspökök végezték Géza fejedelem idejében.

¹⁶ Botto, Július: i. m. 112. 45.

¹⁷ Gimnáziumi tanulmányait Mladá Boleslavban és Prágában végezte. 1907-ben végezte el a Károly Egyetemet. 1904–1905 közt katonai szolgálatban volt Bregenzben és Innsbruckban. Ezek után levéltárosként dolgozott Lobkovitz fejedelemnél Roudnicében. 1922-től a pozsonyi egyetemen oktatott, ahol több fontos funkciót is betöltött (dékán, dékánhelyettes, rektor, rektorhelyettes).

¹⁸ Ducháček, Milan: Jak dobyl Slovensko. Kořený čechoslovakismu Václava Chaloupeckého. Díjiny a současnost. 2010. 2. 24–27.

¹⁹ Chaloupecký, Václav: Staré Slovensko. 216.

²⁰ BOKES, ref. 92, 54.

²¹ Egyetemi tanulmányait a prágai Károly Egyetemen végezte. Később több tanulmányúton vett részt. A '30-as években a lengyel 16–17-ik századi történelemről készített tanulmányokat, de ugyanúgy magyar történelemből is. 1935-ben a brünni egyetemen nevezték ki a szláv történelem professzorává. 1946-ban választották a Cseh Tudományos és Művészeti Akadémia tagjává.

A szlovák és cseh történészek nagyrészt megegyeznek abban, hogy a kereszténység gyökerei szláv, pontosabban nagymorva eredetűek, amivel hozzájárultak e témakör mítosszá válásához.

A mindennapi politika és a történelmi események összefonódása nagyrészt politikai és társadalmi fordulatok idején került előtérbe. Ezek a változások eredményezték a magyarok hittérítéséről alkotott kép kialakulását is. Több (fiatalabb) történész tevékenységében azonban már érzékelhető a készség a diskurzusra, a nemzeti mítoszok fokozatos elhagyására.

Slávka Otčenášová

EGY ÚJ MESTERNARRATÍVA FELÉ: A SZLOVÁKIAI TÖRTÉNELEMOKTATÁS EGY VITÁS KÉRDÉSE A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

Absztrakt

Jelen esettanulmány azt mutatja be, hogy a politikai elitek miképp próbálták meg befolyásolni az általános és középiskolai diákok kollektív identitásának alakítását az 1990-es évek közepének Szlovákiájában azzal, hogy egy, a szlovákiai professzionális történettudomány által nem általánosan elfogadott tankönyvet kívántak bevezetni a történelemoktatásba. A tankönyvet nem vizsgálták meg azok a szakértői bizottságok, amelyeknek jóvá kellett volna hagyniuk, mielőtt iskolai tankönyvként használatba kerül, és ezt követően a szlovák társadalmat megosztó üggyé vált. A vita lényege a nemzeti múlt újraértékelésében rejlett – a kommunizmus végét és Csehszlovákia kettéválását követő új társadalmi és politikai kontextusban. Végül, az Európai Unió intézményeinek beavatkozása után, a tankönyvet kivonták a közoktatásból.

A hivatalos történelemtankönyvekben bemutatott narratívák a politikai eliteknek azt a törekvését tükrözik, hogy megteremtsék a népesség kollektív identitását és lojalitását az iránt az állam iránt, amelyben élnek. Így a politikai rendszer minden egyes változása szükségessé teszi a múlt újraértelmezését és a nemzeti történelem újjáépítését úgy, hogy az elit aktuális helyzete vagy aktuális célkitűzései és politikai programja természetesnek, legitimnek és történelmi fejlődés legkívánatosabb eredményének látszon. Az alábbi szöveg egy történelemtankönyvről és a körülötte kibontakozó vitáról szól. A történelemtankönyvet egyes szlovák politikusok ajánlották használatra a szlovákiai általános- és középiskolákban az 1990-es évek derekán, és az egyik legellentmondásosabb könyvvé vált Szlovákiában. Heves vitákat váltott ki a közvéleményben és a szakmai berkekben egyaránt, sőt még az Európai Unió intézményeinek szintjén is szóba került.

1989-ig Csehszlovákiában a történelemoktatást, csakúgy, mint a történettudományt és a történetírást, a kommunista párt ellenőrizte. A keleti tömb összeomlása az 1980-90-es évek fordulóján viszont új kihívások elé állította a

szlovák történetírást. Az 1989-es és az 1993-as évek azonban alapvető változásokkal jártak a szlovák társadalomra nézve. Az egyik politikai berendezkedésből a másikba való, 1989 végén elkezdődött átmenet, valamint a független Szlovákia létrejötte 1993-ban ösztönözte a múlt újraértékelését és teret nyitott a történelem új interpretációi számára. A történészeknek ez nemcsak az előző korszak ideológiai béklyóiból való kiszabadulást és elhatárolódást jelentette, hanem sürgősen választ kellett találni azokra a kérdésekre is, hogy miképp fogalmazzák meg a szlovák történelem új koncepcióját, „esszenciáját”, hogyan haladják meg a múltban a történettudományra kényszerített korlátozásokat, továbbá hogy mily módon használják és értelmezzék a nemzeti múltat az új társadalmi és politikai körülmények között. A történetírás nemzetközi fő trendjeitől való hosszú elszigeteltség következtében a szlovákiai történészek súlyos hiányosságokkal küszködtek az aktuális elméletek és módszertani megközelítések alkalmazása tekintetében. Ám kezdetben mégsem az új kutatási módszerek és elméletek alkalmazása állt az érdeklődésük homlokterében, hanem főként egy új nemzeti történeti mesternarratíva keresése. Ez a körülmény természetes velejárója volt Csehszlovákia felbomlásának és a független Szlovák Köztársaság 1993-as megalapításának. A kilencvenes évek fokozódó nacionalizmusának és izolacionizmusának kontextusában a politikai elit elvárták a nemzeti múlt újrafogalmazását, és a szlovák történelem olyan ábrázolásaira tartottak igényt, amelyekről azt hitték, hogy legitimálhatják az újonnan megalapított államot. Mindez olyan múltbéli példák kereséséhez vezetett, amelyeknek valamilyen módon ki kellett emelniük Szlovákia függetlenségi hagyományait és kidomborítaniuk a szlovák nemzet hősi múltját. Az „egyedi” és „kizárólagosan szlovák” dolgokra való koncentráció pedig általában kéz a kézben járt történelmi mítoszok és „a másik” negatív sztereotípiáinak létrehozásával vagy felelevenítésével.

A hidegháború vége és az új állam megalapítása felkészületlenül érte a történelemtanárokat Szlovákiában. Noha az általános iskolákat a kilencvenes évek elejétől fokozatosan ellátták írott oktatási anyagokkal és tankönyvekkel, a történészeknek eltartott egy ideig, míg új tankönyveket tudtak írni a középiskolák számára. A tanárok egészen a kétezres évek elejéig kénytelenek voltak a még a csehszlovákiai kommunizmus idején készült tankönyvekből tanítani, amikor végre megjelent egy teljes, új tankönyvsorozat, amely felválthatta a régiéket. A régi tankönyvek cseh és szlovák történészek közös munkái voltak, egységes kiadványok minden egyes évfolyam számára, amelyek az ország nyugati felén cseh, keleten pedig szlovák nyelven jelentek meg. Szerzőik a világtörténelmet a marxista szakaszolás alapján osztályharcként értelmezték, vagyis az elnyo-

mók és elnyomottak közötti küzdelemként: míg az előbbieket a feudális urak és a kapitalisták, az utóbbiakat a jobbágyok és a munkások jelenítették meg. A történelemtankönyvek másik fontos témája volt a forradalmi hagyomány. A kommunista tankönyvek szerzői feladták a két világháború közötti csehszlovák nemzet eszméjét, és helyette a plebejus nép, az igazi forradalmárok képének kialakításán fáradoztak, ahol a kollektív identitás az osztály- és nemzeti elv egyvelegére épült. A kilencvenes évek folyamán tehát továbbra is ezek a nyolcvanas években kiadott, a kommunista történelemszemléletet képviselő régi tankönyvek voltak használatban a szlovákiai középiskolákban. A marxista propagandát tükröző, legproblematisabbnak ítélt részleteket egyszerűen áthúzták, a diákoknak pedig a maradék szövegekből kellett tanulniuk.

1996-ban, amikor Milan Stanislav Ďurica tankönyve bekerült a történelem-oktatásba, már forgalomban volt egy új, a kilencvenes évek első felében a Szlovák Tudományos Akadémia történészei által megírt törtélemtankönyv-sorozat. Ezek alapján oktattak a szlovákiai általános iskolákban, miközben a középiskolásoknak be kellett érniük a régi tankönyvekkel. Ebben az időszakban próbált meg az Oktatási Minisztérium új irányt szabni a történelemtanításnak. A szélsőjobboldali Szlovák Nemzeti Párt által irányított Oktatási Minisztérium utasítására elkezdtek kiküldeni a *Szlovákia és a szlovákok története* (Dejiny Slovenska a Slovákov)¹ című könyvet az összes általános- és középiskolába, minden egyes diák számára. A mű szerzője egy emigrációban (1998-ig Olaszországban) élő szlovák történész és katolikus pap, Milan Stanislav Ďurica volt, akit a Szlovákok Világkongresszusának radikális szélsőséges szárnyához soroltak, és aki egy jellemzés szerint „elég nagy tudású, de gyakran folyamodik a politikai mítoszok gyártásához.”²

Ez a kiadvány két éven belül két kiadást is megért. Az 1995-ben megjelent első kiadás meglehetősen csekély érdeklődést váltott ki a szlovákiai közvélemény vagy a történészszakma részéről. Csak két recenzió jelent meg a kötetről, az egyik pozitív, a másik inkább negatív előjellel.³ Peter Greguš publicis-

¹ Milan S. Ďurica: *Dejiny Slovenska a Slovákov* [Szlovákia és a szlovákok története]. PRESSKO, Košice, 1995. Második kiadás: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 1996. A könyv magyar nyelvű ismertetését lásd Futala Tibor: Alternatív történelemtankönyv a szlovák Oktatási Minisztérium kiadásában. *Kisebbségkutatás* (6.) 1997. 4. 444–448.

² Jozef Špetko: *Líšky kontra ježe. Slovenská politická emigrácia 1948–1989. Analýzy a dokumenty* [Rókák sündisznók ellen. A szlovák politikai emigráció 1948–1989. Elemzések és dokumentumok]. Kalligram, Bratislava, 2002. 171.

³ Peter Greguš: *Hľadanie a blúdenie v dejinách* [Keresés és bolyongás a történelemben]. *Nové slovo*. (<http://www.noveslovo.sk/printClanok.php?c=23839> – Letöltés: 2012. június 18.)

ta szerint a könyv nem tekinthető tudományos munkának, és nem emelkedik ki az emigrációban élő – a Szlovákiában művelt professzionális történetírás eredményeit tagadó – történészek írásai közül.⁴ Ám egy évvel később az Oktatási Minisztérium „különleges segédanyagnak” nyilvánította a művet – az egyes tanárok belátása szerint a forgalomban lévő történelemtankönyvekkel együtt használatos kézikönyvnek –, és elrendelte, hogy nyomjanak belőle további 90.000 példányt. A szlovák hatóságok a könyv kiadását az ország európai integrációját elősegítő uniós PHARE-programból kívánták finanszírozni.

A *Szlovákia és a szlovákok története* nem igazán alkalmas arra, hogy oktatási anyagként használják. A könyv tulajdonképpen a nemzeti történelemnek a krónikákat idéző, az időszámításunk előtti első századdal kezdődő és 1995. december 31-vel végződő áttekintése, elbeszélő részekkel a kiválasztott dátumok mellett, a szlovák történelem egyfajta kronológiai kalauza. Mégis hivatalos oktatási segédanyagnak nyilvánították. A történelem értelmezésére Ďurica e könyvében hatással volt František Hrušovský 1939-ben kiadott *Szlovák történelem (Slovenské dejiny)* című műve. Hrušovský számított a második világháborús szlovák állam legbefolyásosabb történészének, munkájának propagandisztikus elemei ennek az államnak a politikáját legitimálták. Ez a történelemszemlélet viszonylag elterjedt volt az emigrációban élő szlovák történészek között, akik közé Ďurica is tartozott, és akiknek a munkái Szlovákiában a kilencvenes évek folyamán terjedtek el és váltak ismertté.

A *Szlovákia és a szlovákok története* gyakorlatilag visszhangtalan első kiadása után az egy évvel későbbi, nagy példányszámban kinyomtatott és az általános és középiskolákba eljuttatott második kiadása már számtalan kritikai reakciót váltott ki. Elsősorban azért, mert a szlovák társadalom egy része túlságosan nacionalistának találta a történelemtankönyvet. Szerzőjét azzal vádolták, hogy mítoszokat gyárt, megközelítése szelektív és tendenciózus, néha egyenesen kitalál dolgokat, múltértelmezése pedig idegenellenes irányultságú. A könyvet főképp a középkori történelem elbeszélése miatt bírálták – a szlovák történészek többsége itt a nemzet és az államiság hagyományának megteremtésére tett kísérletet látott. Kifogásolták továbbá a nácibarát második világháborús szlovák állam dicsőítését is, csakúgy, mint „a másik” – főleg a magyarok, csehek, zsidók és általában a nem katolikusok – negatív képének terjesztését. A leg-erősebb kritikákat a Szlovák Tudományos Akadémia történészei fogalmaz-

⁴ Peter Greguš: Hľadanie... i. m.

ták meg Eva Slavkovská oktatási miniszterhez intézett nyílt levelükben.⁵ Tiltakozását fejezte még ki a Szlovák Antifasiszta Harcosok Szövetsége, a Szlovákiaiában élő zsidó közösség képviselői, valamint az ellenzéki politikai pártok több tagja is. A bírálók egy sor kifogást tettek közzé a könyvben bemutatott narratívákkal kapcsolatban.

Július Bartl történész a *Historický časopis*ban – a szlovák történettudomány mérvadó szakfolyóiratában – megjelent recenziójában megállapítja: „Az objektív, tényekkel és dátumokkal kapcsolatos hibák mellett vannak helytelen értelmezések is, de találkozni egyes tények és események befejezetlen elbeszélésével, és előfordul a leírt események egyes egyenértékű részleteinek elhallgatása is. Ez a szerző szakmaiatlan vagy elfogult megközelítéséről árulkodik. A munka egyetlen pozitív aspektusa, hogy a szerző megpróbálja meghaladni a szlovák történelem régebbi csehszlovakista interpretációit és kiiktatni a szlovák történelem cseh- és cseh-párti nézőpontból való szemlélését. Ez azonban áticsaphat a másik végletbe, és oda vezethet, hogy ott is keressük a szlovákok szlovákságát, ahol nem létezett és nem is létezhetett.”⁶

A történészek említett, Eva Slavkovská oktatási miniszternek címzett nyílt levele a *Práca* nevű napilap 1997. április 19-i számában jelent meg. Aláírói Ľubomír Lipták, a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományok Osztálya Tudományos Tanácsának elnöke és Dušan Kováč, az SZTA Történettudományok Osztályának igazgatója voltak. A levélben kijelentették, hogy Ďurica könyve nem megfelelő iskolai tankönyv, mivel „nem felel meg az elemi tudományos elvárásoknak”⁷, valamint „rég és idejétmúlt mítoszokat idéz fel, illetve nagyszámú valótlanságot és kitalációt tartalmaz [...] nem való az iskolákba sem oktatási, sem pedig morális okokból.”⁸ A nyílt levélben felsorolták a múlt értelmezésével kapcsolatos fő problémákat: a második világháborús szlovák állam politikájának kedvező fényben történő bemutatása; a szlovákiai zsidóság tragédiájának nem megfelelő leírása, illetve antiszemita szövegrészek meg-

⁵ A szlovák történészek válasza M. S. Ďurica: Szlovákia és a szlovákok története című könyvére. Eredeti megjelenés: Práca 1997. április 19. (Az online angol verziót lásd: <http://www.angelfire.com/hi/xcampaign/praca.html> – Letöltés: 2013. február 6.)

⁶ Július Bartl: Recenzia knihy Milana S. Ďuricu Dejiny Slovenska a Slovákov [Recenzió Milan S. Ďurica Szlovákia és a szlovákok története című könyvéről]. *Historický časopis* (45.) 1997. 1. 114–123.

⁷ A szlovák történészek válasza... i. m.

⁸ A szlovák történészek válasza... i. m.

léte; a közös csehszlovák múlt xenofób leírásából áradó csehellenes propaganda; a szlovák történelem elfogult és fanatikusan „katolikus” felfogása.⁹ A történészek következtetése: „Hála a professzionális történetírásnak, a jelenlegi szlovák társadalom képes arra, hogy ezeket a felekezeti konfliktusokat szélesebb történelmi kontextusban lássa elfogultság vagy ellenséges érzület nélkül. Sajnos Ďurica könyve arra törekszik, hogy már rég meghaladott felekezeti gyűlöletet és törésvonalat hozzon létre a szlovák társadalomban. Tisztában vagyunk vele, hogy a könyvpiacunkat elárasztotta a nagyszámú áltudományos és megtevesztő kiadvány, ez olyan tendencia, amelyet nem lehet megakadályozni. Ám az elfogadhatatlan, hogy egy ilyen szakmaiatlan kiadványt közpénzekből finanszíroztak, és az iskolákban terjesztettek. Erkölcsei és szakmai kötelességünknek tartjuk, hogy tájékoztassuk erről a közvéleményt. Nem tehetünk úgy, mintha nem történe semmi, mivel felelősnek érezzük magunkat a jövő nemzedékek útmutatása és nevelése tekintetében.”¹⁰

Ahogy Ivan Kamenec történész megjegyezte: „ez a könyv még jobban polarizálta a már amúgy is megosztott szlovák történetírást.”¹¹ Ugyanakkor voltak hívei is a tankönyvnek, akik hangot adtak a szerzőt támogató véleményüknek. Több, a *Matica slovenská*¹² köréhez tartozó személyen kívül kiállt Ďurica műve mellett a Szlovák Nemzeti Párt, az Oktatási Minisztérium és egyes katolikus körök is. Peter Greguš szerint „a tankönyv körüli vitát hektikusként jellemezhetjük, egyes politikusok megnyilvánulása pedig igazolta azt a tényt, hogy az államhatalom Szlovákiában gyakran elvárja a történészeket, hogy legitimálják és dicsérik a politikusok tetteit.”¹³

Mivel a könyv kiadását európai uniós alapokból finanszírozták, a problémát nemzetközi fórumon is megvitatták. 1997 nyarán Hans van den Broek, az Európai Bizottság külkapcsolatokért és bővítésért felelős biztosa Szlovákia EU-csatlakozási céljaival kapcsolatban szorgalmazta Zdenka Kramplová szlovák külügyminiszternél, hogy távolítsák el az oktatásból az ellentmondásos könyvet, kijelentve, hogy „félreértésekre adhat okot azzal kapcsolatban, mit ta-

⁹ A szlovák történészek válasza... i. m.

¹⁰ A szlovák történészek válasza... i. m.

¹¹ Ivan Kamenec: Hľadanie a blúdenie v dejinách [Searching and getting lost in history]. Kaligram, Bratislava, 2000. 294.

¹² A *Matica slovenská* szlovák nemzeti témákkal foglalkozó, állami finanszírozású kulturális és tudományos intézmény, amely saját, nemzeti irányultságú kutatóközponttal is rendelkezik.

¹³ Peter Greguš: Hľadanie... i. m.

nítanak Szlovákiában a háborús időszakról és az antiszemitizmusról.”¹⁴ A Szlovák Oktatási Minisztérium azonban tiltakozott az EU ilyen kívánságai ellen, és megállapította, hogy a kérés „Szlovákia belügyeibe való beavatkozásként is értelmezhető, és komoly kísérletet jelent az ország nemzetközi diszkreditálására.”¹⁵ A Szlovák Nemzeti Párt kifejezte abbéli véleményét, hogy „nincs okuk megváltoztatni [kedvező] véleményüket a könyvről [...] amely Szlovákia történetének pontos és objektív összefoglalása.”¹⁶ Ám a szlovák miniszterelnök végül elismerte, hogy a könyv egyes részei pontatlan információkat tartalmaznak a történelemről, és a kötetet nem fogják használni iskolai történelemtankönyvként. Ezt követően az Oktatási Minisztérium 1997 júniusában kibocsátott egy közleményt, amely szerint utasítást adott Milan Ďurica *Szlovákia és a szlovákok története* című könyvének azonnali visszavonására a közoktatásból. A tankönyv körüli „ügy” azonban ezzel még nem zárult le. 1997. szeptember 27-én a Szlovákiai Keresztény-szociális Unió sajtótájékoztatót tartott Ďurica könyvének védelmére, amelyen „marxistának” és „csehszlovákiának” nevezték a könyv ellenzőit. A vitatott, ellentmondásos tankönyv nem tűnt el teljesen. A Szlovák Testvériség (Slovenská pospolitost') nevű szélsőjobboldali csoportosulás honlapján, 2009-ben Roman Hofbauer volt parlamenti képviselő pozitív szellemben hivatkozott a munkára. Hofbauer védelmébe vette Ďuricát, akit írásában a legalkalmasabb személynek nevezett egy ilyen tankönyv megírására, bírálót pedig Szlovákia és a szlovákok ellenfeleiként festette le.¹⁷

A fentebb röviden vázolt tankönyvvita híven tükrözte a szlovákiai politikai és társadalmi viszonyokat a függetlenség 1993-as elnyerését követően. Milan Stanislav Ďurica revizionista könyve az Oktatási Minisztérium döntéséből lett iskolai történelemtankönyv anélkül, hogy jóváhagyták volna a történészekből és pedagógusokból álló, ilyen döntések meghozatalában illetékes szakbizott-

¹⁴ Janet McEvoy: EU urges withdrawal of Slovak history book. Slovakia Jewry: News Centre June 25, 1997. (<http://www.angelfire.com/hi/xcampaign/news4.html> – Letöltés: 2013. február 6.)

¹⁵ Jan Krčmár: Slovakia defends controversial history book. Slovakia Jewry: News Centre June 26, 1997. (<http://www.angelfire.com/hi/xcampaign/news3.html> – Letöltés: 2013. február 6.)

¹⁶ Peter Javurek: Slovakia withdraws controversial book from schools. Slovakia Jewry: News Centre July 2, 1997. (<http://www.angelfire.com/hi/xcampaign/news5.html> – Letöltés: 2013. február 6.)

¹⁷ Roman Hofbauer: Krížová cesta slovenského dejepisu [A szlovák történelemtankönyvek keresztútja], a Szlovák Testvériség blogja, 2009. szeptember 23. (<http://pospolitost.wordpress.com/2009/09/23/krizova-cesta-slovenskeho-dejepisu/> – Letöltés: 2013. február 6.)

ságok. A közvélemény egy része kifogásolta, hogy a könyv számos magyar-, cseh- és zsidóellenes utalást tartalmaz, és hogy nem közvetít az igazságnak megfelelő képet a múltból. Különösen a középkori történelemnek azt az értelmezését érték bírálatok, ahogy a szerző a független szlovák államiság hagyományára keresett példákat a múltban. A huszadik századi szlovák történelem értelmezését is problematikusnak tekintették, mivel érezhető volt a háborús szlovák államot magasztaló második világháborús szlovák történetírás erős hatása. Ugyanakkor a közvélemény nacionalista irányultságú csoportjai és egyes hasonló beállítottságú intézmények, mint például az Oktatási Minisztérium, a Szlovák Nemzeti Párt és bizonyos katolikus körök, illetve a Matica slovenská, megvédték a könyvet és múltértelmezését. Mindkét oldal számára a történelem igaz interpretációja volt a tét. Az egész ügy során azonban figyelmen kívül hagyták a történelemoktatás lényegét. Nyilvánvalóvá vált, hogy a kilencvenes évek közepén mind a szlovák történészek, mind pedig az Oktatási Minisztérium hivatalnokai úgy vélték, hogy a történelemórák célja az, hogy egy mesternarratívát adjon a diákoknak nemzeti múltjukról. Senki sem említette meg a diákok kritikai gondolkodásának fejlesztését a történelemórák révén; a történelem tanítását szigorúan úgy fogták fel, mint a múlt egyetlen igaz történetének a kinyilvánítását.

Az egész vitát meghatározta az Oktatási Minisztérium tekintélyelvű hozzáállása, ahogy az ellentmondásos tankönyvet a szakértőkkel való előzetes egyeztetések nélkül bevezette. A minisztérium teljesen figyelmen kívül hagyta a tiltakozó történészek vagy a zsidó közösség kifogásait, és a tudományos vagy oktatási szféra képviselőivel sem bocsátkozott semmilyen konstruktív párbeszédbe. A szlovák kormány csak az Európai Unió külföldi intézményeinek beavatkozása után vonult vissza, és mondott le vonakodva a kiadvány iskolákban történő használatának támogatásáról.

Bibliográfia:

- Július BARTL: Recenzia knihy Milana S. Ďuricu Dejiny Slovenska a Slovákov [Recenzió Milan S. Ďurica Szlovákia és a szlovákok története című könyvéről]. Historický časopis (45.) 1997. 1. 114–123.
- Milan ĎURICA: Priblížiť sa k pravde [Közelebb jutni az igazsághoz]. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 1998.

- Megan KING: The controversy over the textbook History of Slovakia and the Slovaks by Milan Ďurica. Thesis, University of Washington, 1999.
- Ivan KAMENEC: Hľadanie a blúdenie v dejinách: úvahy, štúdie a polemiky [Keresés és bolyongás a történelemben: gondolatok, tanulmányok és viták]. Kalligram, Bratislava, 2000.
- Elena MANNOVÁ: Der Kampf um Geschichtslehrbücher in der Slowakei nach 1990. In: Andrei Corbea-Hoisie–Rudolf Jaworski–Monika Sommer (szerk.): Umbruch im östlichen Europa. Die nationale Wende und das kollektive Gedächtnis. StudienVerlag, Innsbruck–Wien–München–Bozen, 2004. 125–135.
- Andrej FINDOR: Reprezentácie „začiatkov národných dejín“ v slovenských učebniciach dejepisu v 20. storočí. PhD disszertáció, Univerzita Komenského, Bratislava, 2009.
- FUTALA Tibor: Alternatív történelemkönyv a szlovák Oktatási Minisztérium kiadásában. (Könyvismertetés). Kisebbségkutatás (6.) 1997. 4. 444–448.

Fordította: Zahorán Csaba

Győrfi Lajos

PIŁSUDSKI MEGÍTÉLÉSE A LENGYEL TÖRTÉNÉSZEK KÖRÉBEN 1989 UTÁN

A XX. század első felének Józef Piłsudski az egyetlen lengyel történelmi személyisége, akinek tetteit már életében legendák övezték. Előre le kell szögeznünk, hogy a Piłsudski alakját övező legendáknak legtöbbet maga Piłsudski ártott az 1926-ban bekövetkezett katonai hatalomátvételével és az ezt követően kiépített katonai rendszerével.

Kutatásom fő tárgya, hogy milyen megítélés alá esik Piłsudski korszakunkban a lengyel történészek körében. A személye körül kialakult nimbusz elsősorban életének három szakaszára vezethető vissza: a szocialista ifjúságra, a független Lengyelország megteremtésében való közreműködésre, illetve az 1926-os diktatórikus puccsra. Felmerül a kérdés, hogy Piłsudskit diktátorként vagy az egységes lengyel állam megteremtőjeként kell-e vizsgálni, és mennyire volt szüksége Lengyelországnak az erős kéz politikájára. Külön témakört képez Piłsudski szocializmushoz való viszonya, illetve az, hogyan lett egy fiatal szocialista politikusból „diktátor” vagy egyes felfogások szerint „féldiktátor”. E mögött Piłsudski legfőbb motivációs célját, a lengyel függetlenség kérdését kell keresnünk. Piłsudski fő törekvése a lengyel állam újjászületése, függetlenségének kivívása volt. Fiatalon a szocialista útban kereste ennek megvalósulását.

Piłsudski irányváltása fokozatos átmenetben valósult meg elsősorban azért, mert a fiatalkori elképzelés Lengyelországban nem mutatott reális alternatívát, illetve a nemzetközi tendenciák sem kedveztek ennek az útnak, amit csak fokozott Piłsudski oroszellenessége.

Ifjúság és a szocializmus

Józef Piłsudski pályafutását, mint ahogy számos történelmi személyiségét, nagymértékben meghatározta gyermekkorából magával hozott neveltetése. 1867-ben született a Vilniustól 60 kilométerre található Zulówban, egy középmesi család negyedik gyermekeként.

Az oroszellenesség egész gyermekkorát, neveltetését meghatározta,¹ főképpen apja, Józef Wincenty Piotr Piłsudski által, aki az 1863/64-es lengyel szabadságharcban komoly szerepet töltött be, a nemzeti kormány járási biztosaként tevékenykedett.²

Egyetemi évei alatt³ Harkovban, majd Vilniusban ismerkedett meg a szocialista eszmével, és itt került kapcsolatba a Narodnaja Volja nevű orosz titkos szervezettel. A fiatal Piłsudski e szervezet keretében számos rendezvényen és tüntetésen aktívan részt vett, több ízben is börtönbe került. Belekeveredett a III. Sándor cár ellen tervezett merényletbe is,⁴ melynek következtében le is tartóztatták, bár le kell szögezni, hogy bátyjával, Bronisław Piłsudskival ellentétben Józef Piłsudski nem tartozott az összeesküvők közé. Vilniusban többször támogatta és segédkezett is nyújtott egy barátjának, a merénylet egyik főszervezőjének, aki részletes vallomást tett társai – többek között a Piłsudski testvérek – ellen is.

Diákévei után már nemcsak elméleti síkon, hanem hivatalosan is a szocializmus útjára lépett, 1893-ban lett tagja a Lengyel Szocialista Pártnak, amely 1891-ben alakult meg. Nem sokkal később pedig elvállalta a Robotnik illegális kiadvány szerkesztői feladatait is.⁵

Ifjúkori szocializmusáról Piłsudski ekképpen vall önéletrajzi írásában: „1884-ben neveztem el magam szocialistának. Mondom: neveztem el, mert ez korántsem jelenti azt, hogy úrrá lett volna rajtam a szocialista eszme [...] társaimmal együtt én sem tudtam magam kivonni a szocializmus kordivatjának

¹ Piłsudski az Oroszországban betiltott lengyel emigráns irodalmon és az 1863/64-es lengyel szabadságharc hagyományain és ideológiáján nevelkedik, melynek egyik legfőbb képviselője a családban édesanyja, Maria Billewiczówna volt.

² *Wielkie Biografie: Piłsudski*. Szerk. FIOŁKA, K. Warszawa, 2010. 9–12. p.

³ 1885-ben érettségizett a harkovi állami gimnáziumban, a családi elvárásoknak engedelmességgel először a harkovi egyetem orvosi karára iratkozott be, ahol el is végzett egy évet. Nem sokkal később a német tannyelvű vilniusi egyetem hallgatója lesz.

⁴ A Narodnaja Volja a jobbágyfelszabadítás 20. évfordulója alkalmából egyetemi megmozdulást szervezett, de az ifjú Piłsudski ezen a rendezvényen csak amolyan hétköznapi tüntető diákként vett részt. TOPOLSKI, J.: *Zarys dziejów Polski*. Warszawa, 1982. 280. p.

⁵ Politikai hovatartozása miatt Piłsudskit több alkalommal érte atrocitás, ezek közül kiemelkedett az 1900. február 21-ről 22-re virradó éjszaka, amikor Łódźban található lakásában letartóztatták. A házkutatás során pedig megtalálták a Robotnik 36. számának már kiszedett kilenc oldalát, ennek következtében börtönbe került, és a varsói Citadella X. pavilonjában töltött el egy kis időt.

hatása alól [...] Őszintén bevallom, hogy ez divat volt, mert nehéz másként hívni a szocializmus korabeli járványát, amely megfertőzte a forradalmi [...] beállítottságú ifjúság szellemét.”⁶ A fiatal Piłsudski szerint a lengyel függetlenség a szocializmus útján képzelhető el, vagyis egy alulról jövő kezdeményezésre van szükség.⁷ A lengyel szakirodalom többségében egyetért azzal, hogy Piłsudski kezdeti baloldaliságának egyik oka az, hogy eleinte az új mozgalom térnyerésében látta a lengyel függetlenség megvalósulásának lehetőségét.

Piłsudski visszaemlékezései során arra törekszik, hogy úgy tüntesse fel saját magát és fiatalkori munkásságát, mintha a munkásmozgalmat és annak elméleti, eszmei érvrendszerét és ideológiáját ő csak eszköznek tekintette volna a lengyel függetlenség eszméjének terjesztésére. De ha cikkeit jobban megvizsgáljuk, szerteágazóan elemezzük, kiderül, hogy meggyőződéses elkötelezettje volt a szocialista világnézetnek.

Leon Wasilewski szerint a szocialista Piłsudskit „már akkortájt egyfajta legenda övezte, s párttagságának a személyéhez fűződő ragaszkodása e legenda csak növelte és tartalommal töltötte fel.”⁸

A lengyel függetlenségi, nemzeti törekvések nagyszabású voltát bizonyította az is, hogy a rivális pártok vezetői mind ellátogattak Japánba, hogy a japán-orosz háborút a lengyel érdekeknek megfelelően használják ki. A PPS vezetősége Piłsudskira bízta a kapcsolatfelvételt, aki 1904 közepén Tokióba utazott.

Természetesen ugyanezt az utat végigjárta a Narodowa Demokracja is, viszont Roman Dmowski élesen ellenezte a japánok beavatkozását a lengyelek ügyeibe, mert attól tartott, hogy a külföldi beavatkozás nyomán a cári kormány teljesen felhagy az alkotmányos reformokkal.⁹

Piłsudski ezzel szemben egy lengyel légió felállítását szorgalmazta a japánok fogságába esett lengyel katonákból és az Amerikában élő lengyel önkéntesekből. Véleménye szerint Japánnak és Lengyelországnak közös érdeke volt

⁶ Idézi: KOVÁCS, I.: *Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél*. Bp., 2006. 21–22. p.

⁷ Józef Piłsudski w opiniach polityków i wojskowych. Szerk. KOZŁOWSKI, E. Warszawa, 1985. 7–9. p.

⁸ Uo. 8–9. p.

⁹ Az orosz kormányzat végül 1905 áprilisában mégis némi engedményre szánta el magát. Megszületett a vallási toleranciáról szóló pátens, amely megszüntette az unitus közösségek aktív üldözését. A szakszervezeteket törvényesítették, emellett Lengyelországban, a magániskolákban ismét a lengyel lett az oktatás nyelve, az állami intézményekben azonban nem. A következő lépés, engedmény az 1906-os alkotmány volt, melyről utólag már egyértelmű, hogy egyszerű megtévesztésnek szánták: általános választójogot hirdetett, de a törvények kihirdetéséhez cári beleegyezésre volt szükség.

az orosz hatalom meggyengítése és megtörése. A japán kormány végül semmilyen perdöntő lépésre nem szánta el magát, de támogatásáról biztosította a PPS-t.¹⁰

A lengyel baloldal és Piłsudski pályafutása szempontjából is fontos következményekkel járt a PPS 1906-os IX. Kongresszusa Bécsben, ahol a Lengyel Szocialista Párt történetében bekövetkezett a szakadás:

– Az egyik oldalon: Feliks Kon és Henryk Walecki létrehozták PPS baloldali szárnyát, azaz a PPS Lewicát, ez az oldal a kommunizmus felé vezető utat választotta.

– A másik oldalon a PPS forradalmi szárnya, a PPS Rewolucja állt, Piłsudski irányítása alatt, akinek hatalma kiterjedt a harci szervezetre is. A forradalmi szárny vezetősége számára elsősorban a lengyel függetlenség volt a cél, a szocializmust inkább járulékos vesztesékként könyvelték el.¹¹

Lengyelország újjászületése és Piłsudski

A pártszakadás után Piłsudski már akadály nélkül megvalósíthatta az Oroszország elleni harccal kapcsolatos elképzeléseit, de ehhez egy lengyel felkelés önmagában kevésnek bizonyult volna. Világpolitikai jelentőségű eseményre volt szükség.

1914 februárjában Piłsudski Bernben tartott előadást, melyben előrelátóan, egyesek szerint látnoki képességekkel felvértelve megjósolta az elkövetkezendő világméretű háborút, melyben Németország legyőzi Oroszországot, Franciaország és Anglia pedig Németországra mér vereséget. Az I. világháború kitörésekor már felcsillant a lengyel függetlenség reménye. Piłsudski 1914 augusztusában megalakította a lengyel légiókat, melyeket osztrák parancsnokság alá helyeztek, hozzájuk csatlakozott Piłsudski elit alakulata, a Lengyel Katonai Szervezet.¹²

¹⁰ A japán kormány felhatalmazta párizsi és londoni katonai képviselőit a PPS fegyverekkel és robbanóanyagokkal való ellátására, cserébe viszont a lengyel területeken állomásozó orosz hadseregről szóló hírszerző jelentéseket kérték. JĘDRZEJEWIC, W.: *Sprawa Wieczoru: Józef Piłsudski a wojna rosyjsko-japońska 1904–1905*. Paris, 1974. 45. p.

¹¹ Lásd. ŻARNAKOWSKA, A.: *Geneza rozłamu PPS 1904–1906*. Warszawa, 1965.

¹² (POW – Polska Organizacja Wojskowa). Az orosz oldalon a Nemzeti Demokraták a Puławy Légiót hozták létre, melynek egyik legfőbb célja és törekvése Piłsudski befolyásának csökkentése volt. LIPIŃSKI, W.: *Polska organizacja wojskowa*. Bellona, XXXVII. 1931. 171–195. p.

1917-ben a német oldalon való részvétel kilátásait már korántsem itatták át oly mértékben az érzelmek, mint korábban: az értesülések ugyanis arról szóltak, hogy a Polnische Wehrmacht szervezetébe akarják beolvasztani a lengyel légiókat, ezzel is megszüntetve az önálló lengyel harci szervezetet. Mivel Piłsudski a németek teljes győzelmét éppúgy nem kívánta, mint az oroszokét, nem esküdött hűséget Németországnak. Az esküválság következtében Piłsudskit letartóztatták, és Németországban, Magdeburg várában bebörtönözték. Németország nem sejtette, hogy ezzel megalapozza Piłsudski mártírságát, és egyik megteremtője lesz Piłsudski mítoszának.

A katonai küzdelemmel párhuzamosan kiemelkedő jelentőségű politikai harcok is folytak a független lengyel állam megteremtéséért¹³ és a politikai hatalom újraosztásáért. A lengyel közéletben a számos politikai párt közül kettő emelkedett ki és tett szert a társadalom körében viszonylag nagy befolyásra. A jobboldalon a Narodowa Demokracja, vagyis a Nemzeti Demokrata Párt, amely a XIX. századi nemzetállami nacionalizmus örökösének tartotta magát.¹⁴ A baloldalon ott volt a Polska Partia Socjalistyczna, vagyis a Lengyel Szocialista Párt, melyet legalábbis kezdetben a Piłsudski-féle mozgalom képviselt.¹⁵

Mikor 1918. november 10-én Piłsudskit kiengedték a magdeburgi börtönből, szinte már „kész Lengyelország” várta.

Andrzej Garlicki lengyel történész szerint „a német börtönben eltöltött tízegynéhány hónap teljes politikai siker volt Piłsudski számára: lehetővé tette,

¹³ A lengyel függetlenség és államiság megteremtésének előkészületeiben kiemelkedő szerepet játszott Wilson amerikai elnök is. 1917. január 21-én Wilson a szenátus előtt évtértékelő beszédében már az egyesített Lengyelországról beszélt, amelynek joga van tengeri kijáráshoz. 1918. január 8-án Wilson 14 pontján belül a 13.-ban említi az egyesült, független és autonóm Lengyelországot.

¹⁴ Politikai szövetségese a lengyel katolikus egyház, amely a lengyel nemzeti függetlenség egyik legmarkánsabb képviselőjének vallotta magát. A nemzeti demokrácia megtagadta a nemzetiségi és föderalista tradíciót, mindezek mellett a kulturális asszimiláció híve volt (kivételt képeztek a zsidók, akiket kitelepíteni szándékozott). A Nemzeti Demokrata Párt volt a két világháború közötti Lengyelország legkiterjedtebb szervezetével rendelkező pártja. Vezető egyénisége Roman Dmowski.

A lengyel jobboldal a társadalom fejlődését előrébb helyezte, mint az önálló államiságot, ezért számukra Oroszország egyfelől garanciát biztosított a lengyel társadalomra nézve veszélyesnek tartott Németországgal szemben, másrészt az orosz piac a lengyel gazdaság termékeinek biztos felvásárlását, kihelyezését szavatolta.

¹⁵ Magukénak vallották a régi nemesi köztársaság sok nemzetiségi, föderalista és a toleranciára épülő történelmi hagyományait. FARYS, J.: *Piłsudski i piłsudczycy. Z dziejów koncepcji polityczno-ustrojowej (1918–1939)*. Szczecin, 1992. 35. p.

hogy egykori tekintélyét visszaszerezze, és olyan helyzetbe emelje őt, amilyen-nel soha ezelőtt nem rendelkezett. Politikájának eddigi bűnei, baklövésai már mit sem számítottak – bebörtönzésének ténye homályba borította őket.”¹⁶

Varsóba való megérkezése után¹⁷ a társadalmi és politikai zűrzavart ügyesen használta ki Piłsudski, hiszen egyedül csak ő rendelkezett ütőképes fegyveres testülettel, a saját maga által kiépített Lengyel Katonai Szervezettel (POW).¹⁸ Mindez azonban kevésnek bizonyult ahhoz, hogy a politikai és kormányalakítási nehézségek könnyűszerrel megoldódjanak.¹⁹

Másnap a régenstanács felkérésre átvette a főparancsnoki posztot. Három nappal később a régenstanács valamennyi jogkörét átadta Piłsudskinak, és államfői ranggal ruházta fel. Ezzel kezdetét vette a kísérlet, hogy – Lewis Naimerszavaival éle – „felépítsék Lengyelországot, amíg Németország és Oroszország alszik”. Pár évvel később Lubomirski erre így emlékezett: „Ekkor minden párt a szélsőjobbtól a baloldaltól azt követelte, hogy adjuk át a hatalmat Piłsudskinak.”²⁰

¹⁶ Idézi: KOVÁCS i.m. 67. p. Lásd még GARLICKI, A.: *Józef Piłsudski 1867–1935*. Warszawa, 2012.

¹⁷ 1918. november 11-én érkezik meg Varsóba. Szürke légiós egyenruháját öltötte magára, melynek Piłsudski számára politikai és eszmei jelentősége volt: a lengyel függetlenségi harcokban való részvételét, kiemelkedő szerepét jelképezte. A legenda szerint olyan mértékben hozzátartozott, mint példaképéhez, Napóleonhoz az általa hőn szeretett kopottas köpeny.

¹⁸ JĘDRUSZCZAK, T.: *A független lengyel állam újjáépítésének problémái 1918-ban*. In: Századok (122.) 1988. 5–6. 931.p. TOPOLSKI i.m. 293. p.

¹⁹ Ahhoz, hogy a politikai élet megfelelően beindulhasson, mindenféleképpen kormányalakításra volt szükség. A legjobb megoldás – politikai és társadalmi szempontból – egy koalíciós kabinet lett volna, vagyis különböző politikai irányzatok összefogása, de ez a belpolitikai nehézségek miatt kilátástalannak bizonyult, így Piłsudski számára nem kínálkozott más lehetőség, mint hogy a baloldalhoz forduljon. Először a korábbi lublini kormány vezetőjét, Ignacy Daszyńskit kérte fel az új lengyel kormány megalakítására, de az ő személye olyan messzemenő ellenszegülést váltott ki a nemzeti demokraták képviselői körében, hogy Piłsudski kénytelen volt visszalépni e tervétől. Az ugyancsak szocialista, de jóval mérsékeltbebb beállítottságú Jędrzej Moraczewski vezetésével jött létre 1918. november 18-án a kabinet, túlnyomórészt baloldali képviselőkkel. Feladatául az ideiglenes államfő a választások minél gyorsabb megszervezését tűzte ki. Három nap múlva a kormány dekrétumban erősítette meg Piłsudski államfői megbízatását, és egyben meghagyta a hadsereg főparancsnokának is. Azonban a nemzeti demokraták továbbra sem voltak hajlandók kellő mértékben együttműködni, és belépni a kormányba. NAŁECZ, D.: *Józef Piłsudski-legendy i fakty*. Warszawa, 1986. 24. p. LUDWIKOWSKI, R. R.: *Uwagi o badianach polskiej myśli politycznej*. Warszawa, 1977. 78. p.

²⁰ Uo. 56. p.

A függetlenség kérdését illetően sok lengyel történész úgy véli, hogy a lengyel állam újjászületése természetes következménye volt annak a küzdelemnek, amelyet a nemzet folytatott a felosztások idején. A történészek egy másik csoportja szerint ellenben a független Lengyelország létrejötte 1918-ban csupán a vakszerencsén múlt.

Stanisław Bukowiecki szerint „a lengyel állam folytonossága tagadhatatlanul és megszakíthatatlanul 1917 óta létezik [...] töredék államiság volt és ebben az időszakban teljes szuverenitásról, különösképp pedig függetlenségről szó sem lehetett”.²¹ A függetlenséget megelőző néhány évben a lengyel értelmiség véleménye kellően tükrözi, hogy mennyire labilis volt a szétszakadt Lengyelország politikai helyzete. Reményekkel teli, mégis bizonytalan.

Piłsudski mint ideiglenes államfő egészen a törvényhozó szejm összehívásáig diktatori szerepet töltött be. Az általa kinevezett kormányok miniszterei ugyan ellenjegyezték döntéseit, de a végső politikai akarat mindvégig az ő kezében volt. Tevékenységét természetesen más és más nézőpontok alapján közelítik meg, de abban mégis egyetértés született, hogy a társadalom támogatásának megszerzése és megtartása ebben az összetett helyzetben, ahol sem az állami, sem a földrajzi keretek nem dőltek el, nem volt egyszerű feladat.

Piłsudski személye oly mértékig összefonódott a független lengyel állam létrejöttével, hogy hatalmához a politikai ellenfelek sem mertek hozzányúlni, bár korlátozni mindenféle módon megpróbálták.

A jobboldal joggal tartott attól, hogy az általuk gyűlölt (hajdani) szocialista Piłsudski a föderalista politika megtestesítője lesz, és sajátos nemzetiségi politikája révén nem vesz részt a nem lengyel nemzetiségek elnyomásában.²² Ezért a jobboldal – azon belül is elsődlegesen a nemzeti demokrácia – elhatározta, hogy az alkotmányt saját félelmei és elképzelései alapján alkotja meg. Kihasznlta fölényes helyzetét az alkotmányozó nemzetgyűlésben, és minden erejével arra törekedett, hogy az elnöki hatalmat a lehető legnagyobb mértékben csökkentse, és minél nagyobb szerepet adjon a törvényhozásnak. Főképpen az alkotmány 46. cikkelye hátráltatta Piłsudski esetleges elnöki törekvéseit, mely szerint az elnök ugyan a fegyveres erők címzetes feje, de megtiltotta számára, hogy háború esetén gyakorolja a parancsnokságot.²³

²¹ Idézi JĘDRUSZCZAK, i.m. 934. p.

²² Meg kell jegyezni, hogy Piłsudskit a nemzetiségi politika elsősorban elméleti síkon érdekelte, a gyakorlatban a nemzetiségek védelme nem tartozott elsődleges célkitűzései közé.

²³ Az új alkotmányt 1921. március 27-én fogadták el. SŁAWECKI, P.: *Kilka uwag o roli wojska w procesach integracyjnych i dezintegracyjnych II Rzeczypospolitej*. In: *Drogi integracji społeczeństwa w Polsce XIX-XX w.* Szerk.: ZIELEŃSKI, H. Wrocław, 1965. 193–215. p.

Piłsudski és Dmowski, elképzelések Lengyelország jövőjéről és a nemzetiségi kérdésről

A lengyel történészek körében kedvelt vitatéma a két fő rivális, Pílsudski és Roman Dmowski ellentéte. A két politikus közötti eltérés elsősorban a nemzeti, nemzetiségi kérdésben gyökerezik: míg Roman Dmowski a nemzet kizárólagosságában gondolkodott, addig Pílsudski egy soknemzetiségű állam kereteiben képzelte el Lengyelország jövőjét.²⁴

Dmowski egy személyes találkozó alkalmából ekképpen nyilatkozott Pílsudskiról: „Kétségkívül nagy ember, bár semmiben sem értettünk egyet”. Hasonlóképpen vélekedett Pílsudski is: „Ő az egyetlen politikus, akivel érdemes eszmét cserélni, jóllehet a Lengyelország jövőjére vonatkozó nézeteink alapvetően különböznek.”²⁵

Pílsudski eredeti célkitűzése az volt, hogy a háborúban meggyengült, új társadalmi rend felépítésével elfoglalt Oroszország kiszoruljon Európából, és a nem orosz nemzetiségek lakta területek elszakadjanak az Orosz Birodalomtól, és föderációs alapon csatlakozzanak Lengyelországhoz. Az elgondolás a Jagelló-kor koncepcióját elevenítette fel, mely szerint Lengyelország Oroszországot meggyengítve átveszi annak szerepét.²⁶ A fő rivális, Roman Dmowski ellenben ezt a leghatározottabban elutasította, ő „etnikailag tiszta” Lengyelországot akart, lehetőleg olyan nagy területen, amelynek „lakosságát a lengyel nép még meg tudja emészteni”. A Nemzeti Demokraták a „Lengyelország a lengyeleké” jelszó jegyében politizáltak.²⁷

Adam Michnik szerint mindkettőjük gondolkodásmódját meghatározta a totalitarizmus, melynek kiépítési koncepcióját némi túlzással egyfajta fogya-

²⁴ A két politikus egyforma véleményen volt abban a kérdésben, hogy az újjászülető, független Lengyelországnak a lehető legnagyobb területen kell létrejönnie.

²⁵ Idézi: KOVÁCS i.m. 101–102. p.

²⁶ PIŁSUDSKI, J.: *Przemówienia, wywiady, artykuły*. Warszawa, 1931. 198–210. p.

²⁷ A Nemzeti Demokrácia vezetője, fő ideológusa, Roman Dmowski szerint a nemzet faji és történelmi hagyományait tekintve lelkileg és területileg jól elkülöníthető, biológiailag kódolt közösséget alkot. A különböző társadalmi csoportok közössége, az osztályok közötti szolidaritás meghatározó tényező, ami egyben kizárja a más nemzetekkel, az „idegenekkel” való közösségvállalást, s annak legszélsőségebb formáját, az internacionalizmust. Az internacionalizmus fogalmi abszurditás, mert minden nemzet érdeke más. DMOWSKI I.m. Lásd még DASZYŃSKI, I.: *Nieczesne żale*. In: *Piłsudski w opiniach polityków i wojskowych*. Szerk. KOZŁOWSKI, E. Warszawa, 1985. 207–227. p.

tékosság jellemezte. Mindketten hajlottak arra, hogy felülről szervezzék meg a nemzetet. Michnik abban látja közöttük az eltérést, hogy Dmowski a nemzet és nemzeti kormány megszervezése mellett egyetemesen kötelező érvényű ideológiát is rá akart erőltetni a lengyel társadalomra, Piłsudski ezzel szemben egy olyan katonai nemzetet álmodott meg, amely bármely pillanatban hadsereggé alakítható, de ettől függetlenül nem akart egységes jellemvonást rákényszeríteni.²⁸ A szocialisták is Lengyelország föderatív átszervezésében képzelték el a nemzetiségi kérdés megoldását.²⁹

Bár ez nem feltétlenül a témához kapcsolódik, érdekességgéppen meg kell említeni, hogyan viszonyult a két rivális Magyarországhoz. Roman Dmowski úgy definiálta Magyarországot, mint a Habsburg Monarchia civilizáció szempontjából kevésbé fejlett tagját. Elmélete szerint a magyarok, akik a saját hazájukban kisebbségben éltek,³⁰ domináns pozíciójukat Németország protekciójára és a zsidók támogatására, illetve a szlávok üldözésére hasznosították.³⁰ Arkadiusz Adamczyk geopolitikáról szóló tanulmányában hangsúlyozza, hogy Dmowski elképzelései a magyarokról főképp a pánszláv koncepciók hatása alatt fogalmazódtak meg, hasonlóképpen jutottak kifejezésre a nemzeti demokraták vezetőjének a magyarokat sértő, csehekét támogató nyilatkozatai is. Mégis a lengyel politikai gondolkodásmódban a magyarokat érintő, ennyire szélsőséges megjegyzések ritka kivételnek minősültek, és Dmowski kritikái sem számíthattak akceptálásra még a nemzeti jobboldali elit képviselői körében sem.³² A magyarok iránti szimpátiát legfőképpen a középbal körök mu-

²⁸ Különböző elméleti felfogásuk alapján más és más karakterrel személyesítették meg a lengyel társadalmat. Dmowski elsősorban szorgalmat, önfegyelmet, józanságot, nemzeti egoizmust várt a lengyel néptől. Piłsudski a tradíciók tiszteletét, hősiességet, áldozatkészséget, odaadást a hazáért és igazságosságot a közös hazában élőkkel szemben. MICHNIK, A.: *Rozmowa w Cytadełki*. Zeszyty Historiczne. Paris, 1983. 64. p

²⁹ CHOJNOWSKI, A.: *Koncepcja polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*. Wrocław Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1979. 18–26. p.

³⁰ Dmowski többek között azt állította, hogy ha a dualizmus korszakában „a csehekhez hozzámítjuk a szlovákokat is, akkor számszerűen többségben lesznek a magyarokhoz képest, akik a kultúra és a népoktatás szintjén, a gazdasági fejlődés és szervezett nemzeti erő tekintetében magasabb szinten állnak. Hozzá kell tenni, hogy Közép-Európában kifejezetten németellenes elemet alkotnak. [...] Az egyetlen felsőbb érv, amelyre a magyarok igényt támaszthattak, a történelmi fejlődés folytonossága”. DMOWSKI, R. I. m. 248. p.

³¹ DMOWSKI, R. I. m. 244–245. p.

³² ADAMCZYK, A.: *Közép-Európa térben és politikában. Lengyel és magyar elképzelések a régió geopolitikai szerkezetének átalakítására a XX. században*. Kézirat. Ford.: Györfi Lajos. Belchatów, 2011. 5. p.

tatták ki. A magyarok iránti jóindulatú hozzáállás magát Piłsudski marsallt is jellemezte, ami tükröződött történelmi témájú nézeteiben, melyek a két nép egymásrautaltságáról szóltak.

Lengyel-szovjet háború

Az újonnan létrejött Lengyelország legfontosabb kérdése határainak rendezése volt. Lengyelország határainak megteremtéséért, helyreállításáért hat háborút vívott, többek között az ukránokkal, németekkel, csehekkel, de a legnagyobb volumenű kétséget kizáróan a lengyel-szovjet háború volt, melyben a Piłsudski-kormány a keleti határok kiterjesztéséért küzdött, Lenin kormánya pedig azért harcolt, hogy a szocialista forradalmat a fejlett nyugat-európai kapitalista országokba exportálja.³³

Piłsudskit sokszor vádolták azzal, hogy figyelme elsősorban a keleti területek felé irányult, és kevés erőfeszítést tett a nyugati és északi határsávok kiszélesítéséért. Arkadiusz Adamczyk és Kazimierz Badziak lengyel történészek is azon a véleményen vannak, hogy a nyugati és a déli határok kérdésében a döntést a győztes koalíció államai hozták meg, és az újonnan megszületett Lengyel Köztársaság számára a területi kérdésekbe való beleszólás csak keleten volt lehetséges.³⁴

A lengyel-szovjet háború kapcsán több kérdés merül fel. A háború okai az orosz- vagy kommunistaellenességben rejlenek, esetleg a lengyel revíziós akarat következményei? Valószínűsíthetően valamilyen mértékben mindegyik hozzájárulhatott a háború kitöréséhez. Piłsudskit elsősorban Lengyelország határainak helyreállítása és az ország „megtépázott dicsfényének” visszaszerzése izgatta. A „Kommendant” mindenekelőtt az oroszokat és Oroszországot

A Dmowskihoz közel álló konzervatív Marian Zdziechowski, aki sajnálta az Osztrák-Magyar Monarchia szétesését, Európa Németország és Szovjetunió általi veszélyeztetettsége miatt azt nyilatkozta, hogy „a magyarok (...) a mi (tehát Lengyelország) természetes szövetségeseink, csak nem kaptunk velük közös határt.” ZDZIECHOWSKI, M.: *Widmo przyszłości*. Warszawa, 1999. 59. p.

³³ PACZKOWSKI, A.: *Lengyelország, az „ellenséges nemzet”*. In: *A kommunizmus fekete könyve. Bűntény, terror, megtorlás*. Szerk.: COURTOIS, S. Bp., 2000. 371. p.

³⁴ BADZIAK, K.: *W oczekiwaniu na przełom. Na drodze od odrodzenia do załamania państwa polskiego: listopad 1918 – czerwiec 1920*. Łódź, 2004. 261–293. p. 341–356. p. ADAMCZYK I.m. 5. p. PIŁSUDSKI, J.: *Przemówienia, wywiady, artykuły*. Warszawa, 1931. 198–210. p.

nem szeretne függetlenül attól, hogy milyen társadalmi vagy politikai berendezkedés válik meghatározóvá a lengyel határoktól keletre.³⁵ Ezt bizonyítja, hogy Piłsudskit a fehérek esetleges győzelme sokkal jobban nyugtalanította, mert úgy vélte, hogy a lengyel kérdés akkor foglalkoztatja leginkább a nagyhatalmakat, ha Oroszország státusa labilissá válik, a fehérek restaurációja viszont csökkentette volna érdeklődésüket az újjászületett lengyel állam iránt.

Kozieleŕo lengyel történész tanulmányában kifejti, hogy a különböző politikai körök más és más nézőpont szerint viszonyultak Oroszországhoz.³⁶ A kommunistákon kívül a Nemzeti Demokraták fogadták el leginkább Lengyelország keleti szomszédját.³⁷ Ezért a nemzeti demokraták 1.) nem vették tudomásul az Oroszország oldaláról kísértő veszedelmet, az országot gazdaságilag és a kultúra terén is elmaradottnak tartották Lengyelországhoz képest, amit ráadásul számos konfliktus gyengített; 2.) lehetségesnek vélték a Szovjetunió bevonását a germán expanzió elleni együttműködésbe a pánszláv ellenállás nevében; 3.) azt gondolták, hogy a Szovjetunió nagyobb eséllyel érvényesítheti saját terjeszkedését Ázsia felé, ezért érdekében állhat a béke fenntartása a nyugati határon.³⁸ „Már 1918-ban – írja Piłsudski – mindenkitől függetlenül kitűztem magamnak a szovjettel viselt háború célját. Elhatároztam, hogy a legnagyobb erőt fogjuk kifejteni [...] minden lehetőt megteszünk, hogy elkerüljük a nekünk vetett kelepccéket és az idegenektől szabályozott életet.”³⁹ Mindenesetre jól látszik, hogy Piłsudski véleménye az volt, a keleti szomszéd túl nagy veszélyt okozhat a lengyelek számára, és felismeri, hogy Lengyelország mindig csak „akadályként” jelenik meg a két szomszédos „nagyhatalom” előtt. 1920. augusztus

³⁵ Bár hozzá kell tenni, hogy nem igazán rajongott a kommunistákért, az általuk kiépített hatalmat is csak futólagosnak vélte.

³⁶ A Szovjetunió megnyerése a Lengyelországgal való együttműködés céljából alapul szolgálhatott volna a szovjet-német együttműködés megakadályozásához. Lásd: ZACKIEWICZ, G.: *Polska myśl polityczna wobec systemu radzieckiego 1918–1939*. Kraków, 2004. 216. p.

³⁷ A nem kommunista baloldal, illetve a Piłsudskihoz közelállók is a Szovjetuniót tartották Lengyelország fő ellenségének. Velük ellentétben a lengyel kommunisták a Szovjetunió vízióját terjesztették mint a nemzetközi proletáriátus hazáját. A nemzeti demokraták elfogadták Lengyelország keleti szomszédját, de inkább a volt cári monarchiát, főként Lenin és Sztálin politikai céljainak ismeretében.

³⁸ KOZIELEŦO, T.: *Narodowodemokratyczna krytyka piłsudzczykowskiej polityki zagranicznej (1918–1939)*. Świat wokół Rzeczypospolitej [...] 310. p.

³⁹ PIŁSUDSKI, J.: 1920. válasz M. Tuchaczewski: „A visztulali hadjárat” című hadtörténeti tanulmányára. Bp., 1934. 134. p

12-18. között a lengyelek által „visztulai csodának” nevezett varsói csata következtében a szovjetek kiszorultak Lengyelország területéről. Végül 1921 márciusában a rigai béke rögzítette Lengyelország keleti határait. Nem sokkal később lezárult Wilno kérdése is, amit Żeligowski tábornok oldott meg a terület megszállásával, illetve a hatalom szentesített a lengyel államhoz való csatolásával.⁴⁰

A korszak Lengyelországában és többé-kevésbé Európa nagyobb részében általánosnak volt mondható az a vélekedés, miszerint ha Piłsudski nem tartóztatja fel a varsói csatában a szovjet hadsereg diadalmas előremenetelét, akkor nem csak a kereszténység szenvedett volna hatalmas csapást, de talán az egész nyugat civilizáció léte veszélybe került volna. A szovjetek, vagyis Lenin és kormánya egy „árnyalatnyit” más nézőpontból közelítették meg a kérdést, kénytelenek voltak belátni, hogy „a lengyelországi forradalom”, amire számítottak, elmaradt, ezáltal terveiket néhány évtizeddel későbbre halasztották.

A lengyel-bolsevik háború után rögzített keleti határ vonala nem elégítette ki sem a föderációs, sem az inkorporációs koncepció képviselőit.⁴¹ Aleksander Skrzyński 1924-ből származó értékelése szerint „a lengyel-szovjet határ olyan tűzvonalat alkotott, mely egyszer majdnem kialszik és csak pislákol, máskor fényes és messzire kicsapó lángokkal kilövell, de mindig ugyanúgy veszélyes Lengyelország és Európa számára egyaránt”.⁴²

A demokratikus vagy féldemokratikus Lengyelország és Piłsudski

Egy és negyedszázadon át éltek a lengyelek abban a reményben, hogy az államiságot, függetlenséget visszaszerző Lengyelországban gyorsan és szinte automatikusan megoldódnak a gazdasági és szociális gondok, de a hón áhított vágyakat és álmokat a független, ráadásul politikailag is kellően instabil Lengyelország sem hozta el.

⁴⁰ A Népszövetség 1923-ban ismeri el. LECZYK, M.: *Druga Rzeczpospolita 1918–1939. Społeczeństwo, Gospodarka, Kultura, Polityka*. Warszawa, 2006. 95–102. p.

⁴¹ Lásd: BARTOSIEWICZ, P.: *Polskie koncepcje geopolityczne w XX w. świat wokół Rzeczypospolitej, Problematyka zagraniczna w polskiej myśli politycznej w pierwszej połowie XX w.* Szerk.: PARUCH, W. Trebnicka, K. Lublin, 2007. 36–42. p.

⁴² SKRZYŃSKI, A.: *Polska a pokój*. Warszawa, 1924. 6. p.

Piłsudski 1922. december 4-én bejelentette, hogy nem jelölteti magát újra az államfői posztra. Végül Gabriel Narutowiczot választják meg, melynek következtében (a nemzeti demokraták által szervezett) zavargások törnek ki. Narutowiczot december 16-án a nemzeti demokraták híve, Eligiusz Niewiadomski festőművész a varsói Műcsarnok egyik kiállításának megnyitó ünnepségén agyonlőtte. Piłsudskit sokkhatásként érte Narutowicz meggyilkolása. Kollégája elvesztésének traumája mellett minden bizonnyal az is közrejátszhatott a Kommendant idegállapotának romlásában – bár egyes feltételezések szerint nem ez volt a döntő tényező, hanem sokkal inkább az erkölcsi trauma –, miszerint a merénylő őrizetbe vételét követően, a kihallgatás során elárulta, hogy eredetileg magának Józef Piłsudskinak, az előző államfőnek szánta a golyót.⁴³ A történészek és a kortársak közül is többen e sokk által kiváltott pszichikai átalakulással, személyiségváltozással próbálják magyarázni Piłsudski 1926-os erőszakos hatalomátvételét és ezt követő diktatórikus tetteit. Piłsudski nagy megdöbbenéssel vette tudomásul a jobboldal, a Nemzeti Demokraták brutalitását, és mélyen megrendítette az a hatalmas társadalmi erő és dotáció, amely a nemzeti oldal mögött rejtett. 1923. május 30-án lemondott a vezérkari főnökségről. Mindezt megelőzte, hogy a Sikorski-kormány visszaadta mandátumát és Wojciechowski az ő megkérdezése nélkül Wincenty Witost bízta meg a kormányalakítással. Piłsudski utolsó hivatali megbízatásáról, a Legszűkebb Haditanács elnöki tisztéről július 2-án mondott le.⁴⁴

Közben a társadalmi és politikai események hatására a baloldal is eltávolodott Piłsudski mellől. Az elhidegülést a PPS vezetősége Piłsudski politikai felfogásának változásával magyarázta, de a legfőbb indok az volt, hogy az egykori PPS-vezető nem vette szárnyai alá, nem támogatta kellőképpen az 1923 novemberében Lengyelország több városában is lezajló tüntetéseket, megmozdulásokat, amelyeket csak katonai beavatkozással tudtak leverni, elfojtani. A PPS szavazóbázisa, támogatói számára pedig nem volt kielégítő, hogy Piłsudski

⁴³ Eligiusz Niewiadomski rendőrségi vallomásából kiderült, hogy december 6-án az államfő által meglátogatott rendezvény ideje alatt próbálta volna meg a merényletet végrehajtani.

⁴⁴ A pártpolitikai kérdésekbe eddig talán kevésbé beleszóló marsall élesen hangot adott ellenvéleményének. Lemondott a vezérkari főnökségről és a szűkebb haditanács elnöki pozíciójáról is, visszavonult vidéki magánbirtokára. Cselekedetét azzal magyarázta, hogy nem kíván olyanokkal együttműködni, akik erkölcsileg felelősek Narutowicz haláláért. PIŁSUDSKI, J.: *Przemówienia, wywiady, artykuły*. Warszawa, 1931. 233. p. TOPOLSKI I.m. 318-319.p. *Polska dzieje ojczyste*. Szerk.: KOŁODZIEJSKI, S.–MARCINEK, R.–POLIT, J., Kraków, 2008. 98–99. p.

sokadszorra „sem csinált forradalmat”. 1923. december 30-án a PPS XIX. kongresszusán a Központi Végrehajtó Bizottság főszónoka, Feliks Perl ki is jelentette: „Piłsudski nem a mi emberünk...”. Piłsudski a baloldaltól való eltávolodását mindezekről függetlenül a következőképpen magyarázza: „mindannyian felszálltunk ugyanarra a vörös vonatra, de miközben én leszálltam a Lengyel Függetlenség állomáson, önök egészen a Szocializmus állomásig kívánnak utazni.”⁴⁵

A diktatúra vagy féldiktatúra?

Piłsudski 1926-os puccsa kapcsán felvetődik a kérdés, hogy mennyire és milyen mértékben tekinthetjük a Piłsudski és követői által létrehozott rendszert diktatúrának, vagy esetleg az egyes lengyel történeti körökben kedvelt féldiktatórikus jelzővel kell-e illetnünk.

A puccs előtt néhány héttel, 1926. április-májusában a złoty összeomlott. Sok bank csődbe jutott, miután a befektetéseket pánikszerűen kivették, ennek következtében a munkanélküliség is elképesztő méreteket öltött. Mindennaposak voltak a tüntetések, zavargások. A diktatúrát követelő hangok is egyre általánosabbak és nyíltabbak lettek.

Mindemellett a szomszédos két nagyhatalom sem ült tétlenül. Lengyelországot nyugtalanította a szovjet-német közeledés, amely először 1922-ben Rapallóban, majd 1926-ban Versailles-ban öltött testet.⁴⁶

A politikusok és a társadalom egy jelentős része a kemény kéz politikáját követelte, a nemzetközi háttér, Mussolini hatalomra kerülése is ezeket a nézeteket erősítette. E körülmények hatására sokak szemében Piłsudski és táborára tűnt a demokratikus berendezkedés védelmezőjének. Magától értetődő lett volna egy piłsudskista kormány kinevezése, de erre nem került sor, hiszen ismét Wincenty Witos alakított kormányt.

Piłsudski 1926 tavaszán egy nem közreadott interjúban így nyilatkozott: „Harcra kelek az államot sújtó legfőbb rosszal, az öntelt pártok és klikkek Lengyelország fölött gyakorolt uralmával szemben.” A miniszterelnök, Wincenty Witos válasza erre a következő volt: „Mondják, a hadsereg Piłsudski mögött áll, ha így van, vegye át erőnek erejével a hatalmat. Én a helyében egy pillana-

⁴⁵ Idézi: ZAMOYSKI, A.: *Paderewski*. London, 1982. 158. p. Uo. 320–321. p.

⁴⁶ BUEHAK, H.: *Sojusz polsko-francuski wobec Locarno, Locarno z perspektywy siedemdziesięciu lat*. Szerk. BAUMGART, M. Szczecin, 1998. 25–58. p.

tig sem haboznék ezt tenni; ha nem ezt cselekszi, én úgy vélem, ezeket az erőket Piłsudski nem tudhatja maga mögött.”⁴⁷

1926. május 12-14. között Piłsudski marsall államcsínyt hajtott végre a nemrégiben saját maga által megteremtett, nevével fémjelzett struktúra ellen. Az előző négy évet visszavonultan töltötte vidéki birtokán, miután a márciusi alkotmányban lefektetett zord feltételek mellett nem volt hajlandó elfogadni a köztársasági elnöki posztot, és rendkívüli mértékben ellenezte a hadsereg civil irányítását.⁴⁸

Az 1926-os puccs következtében megszerezte a politikai irányítást, de az eset mégis személyét érintő érzelmi csapásként érte. Várakozásaival ellentétben a hadsereg nem támogatta kellőképpen, nem álltak együttesen személye mellé. Így fel sem merülhetett, hogy a katonaság segítségével (erkölcsi értelemben) arra kötelezze a politikusokat, hogy ellenállás nélkül adják át neki a hatalmat. A hadsereg teljes mértékben megosztott volt. Piłsudski alapjában véve a szocialista vasutasoknak köszönhette hatalmi diadalmenetét, akik nem voltak hajlandók ellenfelei katonai utánpótlását a fővárosba, Varsóba szállítani. Voltaképpen segédkezet nyújtott a Witos-kormány is azzal, hogy megfontolt ítélőképessége révén három nap után megadta magát, s annak dacára, hogy az országban erős politikai és katonai pozíciói voltak még, felhagyott a harccal, nehogy a kitörő polgárháború német vagy orosz beavatkozásnak, vagy ezzel összefüggésben nemzetiségi felkelésnek tegye ki Lengyelországot.

Piotr. S. Wandycz Piłsudski 1926-os fellépését bizonyos tekintetben de Gaulle-éhoz hasonlítja: „Elutasította a fasizmust, de a megtisztított szejmmel sem kereste az együttműködést. Mi több, szándékosan megpróbálta lejáratni a parlamentet a politikai pártokkal együtt, és a kormányzást teljes egészében a kabinetre bízta volna.”⁴⁹

Piłsudski május 27-én a következőképpen válaszolt a *Le Matin* riporterének kérdéseire: „Diktátornak kell-e lennem? Erős ember vagyok, szeretek egyedül dönteni. De ha végigtekintek hazám történetén, nem hiszem, hogy lehetséges

⁴⁷ PIŁSUDSKI, J. op. cit., VIII, 336.p. Lásd WITOS, W.: *Po przewrocie*. In: *Pamiętniki 1918–1926*. In: *Józef Piłsudski w opiniach polityków i wojskowych*. Szerk. KOZŁOWSKI, E. Warszawa, 1985. 21–45. p.

⁴⁸ Lásd: GARLICKI, A.: *Przewrót majowy*. Warszawa, 1978. RATAJ, M.: *Pamiętniki 1918–1926*. In: KOZŁOWSKI I.m. 162–204. p.

⁴⁹ Idézi: SZOKOLAY, K.: *Köztársasági alkotmányok a 20. századi Lengyelországban. Lengyelország Köztársaság, de hányadik*. In: *Köztársaság a modernkori történelem fényében*. Tanulmányok. Szerk.: FEKETE, I. Bp., 2007. 76. p.

itt korbáccsal kormányozni [...] Nem! Nem vagyok a mellett, hogy diktatúra legyen Lengyelországban. Másként képzelem el az állam fejét, joga kell, hogy legyen ahhoz, hogy gyors döntéseket hozhasson a nemzet érdekeit érintő kérdésekben.”⁵⁰

A Piłsudski által kiépített rendszer nevét a sanacja, vagyis a szanáció szó után kapta, amely számos értelemmel bír, többek között jelenthet „visszatérést az egészséges politikai élethez”, rendbetételt, gyógyítást. A lengyel humor némiképpen más tartalommal ruházta fel. A szanációs rendszer ellenzéke szerint a szanáció Nietzsche és Kant filozófiájának egyvelege, ugyanis a varsoói szlengben a „nic” semmit jelent, míg a „kant” szélhámosságot.

Piłsudski egyes feltételezések ellenére sem hozott létre nyílt diktatúrát, hivatalosan nem is vállalta a politikai élet irányítását, de nem tűrte el a vele szemben elhelyezkedő, önállóságra törekvő hatalmi csoportokat, gócpontokat. Kilenéves politikai uralmát azzal kezdte, hogy nem fogadta el az elnökséget, és megválasztotta a Wojciechowski által üresen hagyott elnöki székbe az elektrokémikus Ignacy Mościcki professzort, ugyanakkor nem folytatta az általánosan elvárt parlamenti választásokat, attól félve, hogy a baloldal fog győzni akkor, amikor még nincs megszervezett piłsudskista párt. Okosan megengedte a már megtisztított jobb és centrum többségű parlamentnek, amelynek hasonló oka volt félni a korai választásoktól, hogy kitöltse mandátumát.⁵¹

Piłsudski a hatéves gazdasági és politikai válság által sújtott lengyel társadalom két tendenciáját használta ki:

- 1) A tömegek még mindig baloldali embernek tartották, és tőle várták megváltásukat.
- 2) Ebben a zűrzavaros helyzetben szükség volt a rendre, vagyis az erős kéz politikájára.

A piłsudskista párt végül csak 1928 elején alakult meg a Józef Piłsudski Marsall Kormányát Támogató Pártonkívüliek Blokkja (BWR)⁵² néven. Laza szervezatként jött létre, megpróbált mindenkit a támogatói között tudni. Programja, ideológiai elvei nem voltak, ezzel is a mozgalom jellegét hangsúlyozta. Egyedüli küldetése az volt, hogy támogatást nyújtson Piłsudskinak.

⁵⁰ Idézi: SZOKOLAY, K.: *Lengyelország története*. Bp., 2006. 169. p.

⁵¹ ROTHCHILD, J.: *Lengyelország története a két világháború között*. Kézirat, Szeged, 1995. 35–37. p.
Lásd PRAGIER, A.: *Czas przeszły dokonany*. In: KOZŁOWSKI I.m. 100–114. p.

⁵² Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem Marszałka Józefa Piłsudskiego

A szanációs korszakban a demokratikus ellenzék működését fokozatosan korlátozták. 1929-ben a kereszténydemokraták (ChD),⁵³ a Nemzeti Munkapárt (NPR),⁵⁴ a Lengyel Néppárt (PSL),⁵⁵ és a szocialisták (PPS)⁵⁶ egy balközép pártközi szövetséget hoztak létre Centrolew néven. Mivel Piłsudski nem tűrte az ellene irányuló hatalmi góccokat, kemény kézzel válaszolt: szeptember 9-éről 10-ére virradó éjszaka a balközép vezetőit letartóztatták, és a Brezśc-nad-Bugiem-i börtönbe hurcolták.⁵⁷

Joseph Rothschild sajátos véleménnyel ír a Piłsudski által kiépített rendszerről: úgy vélte, hogy a Kommandant nem nagyon bízott a nemzetben, és nem is tekintette valódi politikai partnernek; talán jobban tette volna, ha nyílt diktatúrát vezet be a puccs után, és nem viszi keresztül az országot egy demoralizáló, ál-parlamentáris paródián.⁵⁸

A szanációs politika képviselői 1935-ben új alkotmányt fogadtak el, melynek értelmében az államfő rendkívül széles jogkörrel rendelkezett. A népi legendák szerint jogköre kiterjedtebb volt, mint a lengyel királyoké. Arra számítottak, hogy Piłsudski veszi át az államfői posztot, de ő súlyos májrákban 1935. május 12-én meghalt.⁵⁹ Az általa kiépített rendszer azonban utódai révén Lengyelország 1939-es lerohanásáig (sőt az emigráció alatt még hosszú ideig) tovább élt.⁶⁰ Wincenty Witos szavaival élve a Szentírás már régen megírta, hogy „aki megszületett, annak meg is kell halnia”. Szerinte „Piłsudski halála nemcsak Lengyelország számára volt sorsdöntő esemény, hanem csaknem az egész világ számára”.⁶¹ Piłsudski sírját a rendszerváltás után a nagy lengyel királyok panteonjába, a krakkói Wawelbe helyezték át, amit egész Lengyelországot átható társadalmi-politikai vita kísért, illetve előzött meg. Az ellenvélemények dacára támogatói elérték, hogy Lengyelország „újáteremtőjének” méltó teret biztosítsanak a nemzet legnagyobbjainak emlékhelyén.

⁵³ Chreścijańska Demokracja

⁵⁴ Narodowa Partia Robotnicza

⁵⁵ Polskie Stronnictwo Ludowe

⁵⁶ Polska Partia Socjalistyczna

⁵⁷ TOPOLSKI I.m. 327p. GARLICKI, A.: *Piękne lata trzydzieste*. Warszawa, 2008. 69. p.

⁵⁸ ROTHSCCHILD, I.m. 42. p.

⁵⁹ LECZYK: I.m. 325–326. p. AJNANKIEL, A.: *Ustrój polityczny II Rzeczypospolitej*. Z dziejów Drugiej Rzeczypospolitej. Warszawa, 1986. 139. p. GARLICKI 2008. 240–242. p.

⁶⁰ LÁSD ADAMCZYK, A.: *Piłsudczycy w izolacji (1939–1954)*. Studium z dziejów struktur i myśli politycznej. Bełchatów, 2008. 41. p

⁶¹ WITOS, W.: *Po przewrocie*. In: KOZŁOWSKI, I.m. . 41–42. p.

Mindenestre jól látszik, hogy Piłsudski megítélése napjainkban kedvezőnek mondható. Kultusza a mai napig virágzik, történelmi emlékezetét szobrok, nevével fémjelzett utcák és terek biztosítják. Végül Piłsudski szavaival zárom: „Mindig úgy gondolom, hogy úgy élni, ahogy éltem – érdemes volt...”⁶²

Bibliográfia

- ADAMCZYK, Arkadiusz: *Közép-Európa térben és politikában. Lengyel és magyar elképzelések a régió geopolitikai szerkezetének átalakítására a XX. században*. Kézirat. Ford.: Gyórfi Lajos. Bełchatów, 2011.
- ADAMCZYK, Arkadiusz: *Piłsudzczy w izolacji (1939–1954). Studium z dziejów struktur i myśli politycznej*. Bełchatów, 2008.
- AJNANKIEL, Andrzej: *Ustrój polityczny II Rzeczypospolitej. Z dziejów Drugiej Rzeczypospolitej*. Warszawa, 1986.
- BADZIAK, Kazimierz: *W oczekiwaniu na przełom. Na drodze od odrodzenia do załamania państwa polskiego: listopad 1918 – czerwiec 1920*. Łódź, 2004.
- BARTOSIEWICZ, Piotr: *Polskie koncepcje geopolityczne w XX w. świat wokół Rzeczypospolitej, Problematyka zagraniczna w polskiej myśli politycznej w pierwszej połowie XX w.* Szerk.: PARUCH, W. Trebnicka, K. Lublin, 2007.
- BUEHAK, Henryk: *Sojusz polsko-francuski wobec Locarno, Locarno z perspektywy siedemdziesięciu lat*. Szerk. BAUMGART, M. Szczecin, 1998.
- CHOJNOWSKI, Andrzej: *Koncepcja polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1979.
- DASZYŃSKI, Ignacy: *Nieczeszne żale*. In: *Piłsudski w opiniach polityków i wojskowych*. Szerk. KOZŁOWSKI, Eugeniusz. Warszawa, 1985.
- DMOWSKI, Roman: „Pisma”, t. IV, Częstochowa, 1938.
- FARYŚ, Janusz: *Piłsudski i piłsudzczy. Z dziejów koncepcji polityczno-ustrojowej (1918–1939)*. Szczecin, 1992.
- GARLICKI, Andrzej: *Józef Piłsudski 1867–1935*. Warszawa, 2012.
- GARLICKI, Andrzej: *Piękne lata trzydzieste*. Warszawa, 2008.
- GARLICKI, Andrzej: *Przewrót majowy*. Warszawa, 1978.
- JĘDRUSZCZAK, Tadeusz: *A független lengyel állam újjáépítésének problémái 1918-ban*. In: *Századok* 122. évfolyam.

⁶² PIŁSUDSKI, J.: op. cit, t. IX. 331. p.

- JĘDRZEJEWIC, Wacław: *Sprawa Wieczoru: Józef Piłsudski a wojna rosyjsko-japońska 1904–1905*. Paris, 1974.
- Józef Piłsudski w opiniach polityków i wojskowych. Szerk. KOZŁOWSKI, Eugeniusz. Warszawa, 1985.
- KOVÁCS István: *Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél*. Bp., 2006.
- KOZIEŁŁO, Tomasz: *Narodowodemokratyczna krytyka piłsudczykowskiej polityki zagranicznej (1918–1939)*. Świat wokół Rzeczypospolitej.
- LECZYK, Marian: *Druga Rzeczpospolita 1918–1939. Społeczeństwo, Gospodarka, Kultura, Polityka*. Warszawa, 2006.
- LIPiŃSKI, Wacław: *Polska organizacja wojskowa*. Bellona, XXXVII. 1931.
- LUDWIKOWSKI, Rett. R.: *Uwagi o badaniach polskiej myśli politycznej*. Warszawa, 1977.
- MICHNIK, Adam: *Rozmowa w Cytadeli*. Zeszyty Historyczne. Paris, 1983.
- NAŁEcz, Daria: *Józef Piłsudski-legendy i fakty*. Warszawa, 1986.
- PACZKOWSKI, Andrzej: *Lengyelország, az „ellenséges nemzet”*. In: *A kommunizmus fekete könyve. Bűntény, terror, megtorlás*. Szerk.: COURTOIS, Stéphane. Bp., 2000.
- PIŁSUDSKI, Józef: *Przemówienia, wywiady, artykuły*. Warszawa, 1931.
- PIŁSUDSKI, Józef: 1920. válasz M. Tuchaczewski: „A visztulali hadjárat” című hadtörténeti tanulmányára. Bp., 1934.
- PRAGIER, Adam: *Czas przeszły dokonany*. In: *Józef Piłsudski w opiniach polityków i wojskowych*. Szerk. KOZŁOWSKI, Eugeniusz. Warszawa, 1985.
- RATAJ, Maciej.: *Pamiętniki 1918–1926*. In: *Józef Piłsudski w opiniach polityków i wojskowych*. Szerk. KOZŁOWSKI, Eugeniusz. Warszawa, 1985.
- ROTHSCHILD, Joseph: *Lengyelország története a két világháború között*. Kézirat, Szeged, 1995.
- SKRZYŃSKI, Aleksander: *Polska a pokój*. Warszawa, 1924.
- Polska dzieje ojczyste*. Szerk.: KOŁODZIEJSKI, Stanisław–MARCINEK, Roman–POLIT, Jakub, Kraków, 2008.
- SŁAWECKI, Piotr: *Kilka uwag o roli wojska w procesach integracyjnych i dezintegracyjnych II Rzeczypospolitej*. In: *Drogi integracji społeczeństwa w Polsce XIX–XX w.* Szerk.: ZIELEŃSKI, Henryk. Wrocław, 1965.
- SZOKOLAY Katalin: *Köztársasági alkotmányok a 20. századi Lengyelországban. Lengyelország köztársaság, de hányadik*. In: *Köztársaság a modernkori történelem fényében*. Tanulmányok. Szerk.: FEKETE István. Bp., 2007.
- SZOKOLAY, Katalin: *Lengyelország története*. Bp., 2006.
- TOPOLSKI, Jerzy: *Zarys dziejów Polski*. Warszawa, 1982.

- Wielkie Biografie: Piłsudski*. Szerk. FIOŁKA, Katarzyna. Warszawa, 2010.
- WITOS, Wincenty: *Po przewrocie*. In: *Pamiętniki 1918–1926*. In: *Józef Piłsudski w opiniach polityków i wojskowych*. Szerk. KOZŁOWSKI, Eugeniusz. Warszawa, 1985.
- ZACKIEWICZ, Grzegorz: *Polska myśl polityczna wobec systemu radzieckiego 1918–1939*. Kraków, 2004.
- ZAMOYSKI, Adam: *Paderewski*. London, 1982.
- ŻARNAKOWSKA, Anna: *Geneza rozłamu PPS 1904–1906*. Warszawa, 1965.
- ZDZIECHOWSKI, Marian: *Widmo przyszłości*. Warszawa, 1999,

Bózsó Péter

ŠTÚR, MIKROTÖRTÉNELEM, NEMZETI KÁNON, MÍTOSZOK

A pozsonyi Kalligram Kiadó és a 19. századi magyar történelem

„Visszaút nincs, előre kell menni.” Ludovít Štúr

A közelmúltban jelent meg az első monográfia Ludovít Štúrról, ami nagy lépésnek tekinthető a szlovák-magyar történeti irodalom legújabb fejleményeit vizsgálva. Ennek apropóján érdemes szemügyre vennünk, hogy a könyv milyen munkákkal egy sorban jelent meg, amiből következtethetünk a Kalligram, e pozsonyi magyar és szlovák nyelvű műhely szándékaira vagy arra az irányvonalra, amit e sajátos helyzetben lévő kiadó képvisel.

Demmel József Štúr-biográfiája jelentős munka, amely elméleti alapvetést is tartalmaz, ahol a szerző bővebben kifejti módszerét és céljait. Hiánypótló mű vagy ha úgy tetszik, áttörő jellegű, mivel a korábbi magyarországi Štúr-recepció, ahogy könyvében a szerző is áttekinti, hiányos és esetleges volt. Ezt a „beszédes hallgatást”¹ csak röpiratok, lexikoncikkek, irodalomtörténeti munkák, illetve Steiner Lajosnak az 1848-49-es polgárháború történetét feldolgozó munkái törik meg, és ezért *A szlovák nemzet születése – Ludovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon* az első monográfia a „legnagyobb szlovákról”². Mi lehet e látszólagos érdektelenség oka? Feltételezésem szerint az okokat mindig az aktuálpolitika mentén érdemes keresni. Az egyik lehetséges magyarázat, hogy Štúr életművének vizsgálata szükségessé teszi a Magyar Királyság nemzetiségi politikájának elemzését, amely során – ha komolyan vesszük – nem kerülhető ki a magyar politikai osztály felelősségének felvetése. Ez a téma még a Horthy-féle királyságban is kényes kérdés lehetett a vezető garnitúra számára, már csak a kormányzó személyében megtestesülő folytonosság miatt is. A létező szocializmus idején pedig kényelmetlen lehetett a szlovák önállóság mellett fellépő Štúr magyarországi vizsgálata a csehszlovakizmus nemze-

¹ Demmel József: *A szlovák nemzet születése – Ludovít Štúr és a szlovák társadalom a 19. századi Magyarországon*. Kalligram, Pozsony, 2011. 43.

² *A szlovák nemzet születése*: 45.

ti ideológiáját követő baráti ország számára, ezért a hazai politika számára jobbnak tűnt a konfliktusok kerülése, a téma mellőzése. Most, mikor mind Szlovákia, mind Magyarország az Európai Unió tagja, a helyzet megváltozott, és eljött az idő a továbblépésre. Lehetővé vált, hogy a Visegrád Fund és az NKA is nyugodtan felsorakozzon a szerző támogatói közé.

A monográfia nemcsak pusztán létével, de módszertani megközelítése okán is újat nyújt. Demmel célkitűzése szerint kötetének „legkomolyabb tétje az, hogy eltávolodva a nagy nemzeti narratíváktól, olyan beszédmodot találjon, amely egyaránt érvényes lehet szlovákul és magyarul”.³ Egy mindenre kiterjedő, átfogó, lineáris elbeszélés helyett – ami a kialakult Štúr-kánonhoz állna közelebb – Demmel inkább mikrotörténelmi hozzáállást, „egyfajta speciális attitűdöt” alkalmaz: egy-egy kérdéskör köré szerveződve képeket villant fel az életútból. Azonban „a választott módszertan következetes érvényesítésénél fontosabb” számára „hogyan Ludovít Štúrt elhelyezze [...] a kor társadalmi valóságában, lefejtve róla a kánon által utólagosan ráruházott szerepeit.”⁴ Ennek során megismerhetjük Štúr egyes magánéleti-, kulturális- és politikusi szerepeit, amelyek hangsúlyosan szerepek, tehát egy összetett személyiség különböző oldalait mutatják, és így nem feltétlenül vannak mindig összhangban egymással, ellentmondásosak lehetnek. Demmel a döntéseit mérlegelő és nem a tévedhetetlen embert állítja középpontba, akivel így könnyebben azonosulhatunk. Ezzel több célt is elérhet a szerző – és itt érkezünk el a mítoszok vagy pontosabban mítoszrombolás területére. Hangsúlyosan nem Štúr dehonesztálásáról van szó, hiszen akkor hogyan is lehetne a szöveg szlovákul is érvényes – és nemcsak elvont értelemben, mivel a mű fordítása készülóban van. E megközelítés szembeáll a fekete-fehér értelmezésekkel, valamint a tévedhetetlenség és a teleológia mítoszával. Másrészt a született magyargyűlölő mítoszt is megkérdőjelezi, ha személyiségfejlődését megpróbáljuk döntései során végigkövetni, és szembesülünk dilemmáival.

A személyes mérlegelés kérdéseit azonban csak a (mikro)társadalmi háttár viszonylag alapos felvázolásával érthetjük meg, e nélkül a személyes dilemmák érthetlenné válhatnak. Demmel két generációra visszamenőleg mutatja be a Štúr család életstratégiáit. Kimutatja, hogy a korábbi takácsdinasztia hagyományos létezmódja, a társadalmi-gazdasági körülmények megválto-

³ A szlovák nemzet születése: 15., kiemelés az eredetiben

⁴ A szlovák nemzet születése 24.

zása miatt egyre nehezebben vált folytathatóvá, gondoljunk csak a kapitalizmus megjelenésére és a céhek felbomlására. Štúr számára megoldásként az evangélikus lelkész, illetve az értelmiségi pálya kínálkozott. Apjához hasonlóan Ľudovít is az utóbbit választotta, mai szóhasználattal, második generációs értelmiségi volt.

A könyv témáján, megközelítésmódján kívül több területen új adalékokkal is szolgál Štúr életművével kapcsolatban. Talán a kánon legismertebb tételén keresztül mutathatjuk ezt be a legszemléletesebben: Štúr a modern szlovák irodalmi nyelv megalkotója. (Štúr eredeti tervzetéhez képest azért kisebb változtatásokat tettek később, de ezt nem szokták hangsúlyozni. Például a világháló szlovák irodalmi tárházában, a Zlatý Fond oldalán Ľudovítosítani lehet a megadott szövegeket, ami lényegében az ipszilonok mellőzését jelenti.) A kánon szerint Štúr a közép-szlovák nyelvet, a nép nyelvét tette meg kodifikációjának alapjául. Folyóiratot szeretett volna indítani az új helyesírással, ehhez keresett támogatókat, amire az engedélyezéshez is szüksége volt. Demmel rávilágít arra, hogy az irodalmi nyelv megalkotója számára esetleg szempontként merülhetett fel a turóci szlovák ajkú nemesek támogatása, akik Kossuth György vezetésével – valószínűleg megyei hatalmi megfontolások alapján – egy levélben felajánlották folyóirat-előfizetési szándékukat. Štúr bizonyára megfontolta a nemesek ezen ajánlatát. Az újra megtalált levél ahhoz is adalékkal szolgál, hogy a nemeseket ne tekinthessük teljesen egységes csoportnak és szándékaikat változatlanoknak. Ezzel a mikrovizsgálat a nemesek egységes magyar etnikai csoportként való kezelését is megkérdőjelezi.

A szlovák kánon szerint Štúr a szlovák nép zólyomi követe volt a pozsonyi diétán. Közelebbről szemügyre véve, az anyagi gondokkal küzdő városban az ingyen munkára ajánlkozó „Štúrt egy kevesebb mint két tucat főnyi városi magisztrátus valamivel több mint fele választotta meg képviselőnek”.⁵ Tehát nem szabad a későbbi népképviselési választásokat visszavetítenünk erre a korra. Országgyűlési felszólalásai pedig főleg városi kérdések köré szerveződtek, nem kizárólag nemzeti tematikájúak voltak. Demmel a magyar nyelvű felszólalások másolatát is megtalálta, amelyek eddig nem szerepeltek a szlovák szöveggyűjteményekben. Ez természetesen nem vonja kétségbe, hogy ő volt az első, aki „ha nem reprezentálta is, de legalább megjelenítette kifejezetten a szlovák anyanyelvűek érdekeit”,⁶ de bemutatja Štúr beágyazódottságát a ma-

⁵ A szlovák nemzet születése: 238.

⁶ A szlovák nemzet születése: 267.

gyarországi társadalomba, megmutatja lehetőségeit és azt is, hogyan élt e lehetőségekkel. Például „a szláv fajú nép” nyelvhasználatának védelmében tartott beszédét – mai szóhasználattal élve – médiapolitikai eseményként értékelte egyik képviselőtársa, aki szerint „a követ úr azért szólalt fel: hogy legyen valami nyoma az újságban.”⁷ Tehát Štúr már akkor korszerű médiapolitikusnak számított.

A szerző azonban a magyar kánont is kikezdi, mikor megértést mutat a „hazaáruló” iránt: „számára az identitását meghatározó közösség nem a magyar állampolgárok összessége, hanem a szlovák nemzet volt, ezt pedig aligha van lehetőségünk (akár pozitívan, akár negatívan) értékelni – egyszerűen tudomásul kell venni. Ha pedig hozzátesszük, hogy főleg az 1840-es években a magyar állam különböző szervei, a magyar politikai tényezők jelentős része és a magyar társadalom bizonyos struktúrái kifejezetten ellenségesek voltak vele szemben, még motivációit is megérthetjük.”⁸

Nem hagyományos életrajzával, a saját társadalmi közegében tevékenykedő és döntéseket hozó embert középpontba állító módszerével Demmel elindított egy folyamatot. Ambíciója szerint az „újfajta szemléletmód révén azonban talán sikerülhet a magyar múlt egyik kiemelkedően fontos, ám eddig fehér foltként jellemezhető területét a magyar történettudomány számára is »birtokba venni«. ... Štúr ugyanis nemcsak a szlovák, de a magyar múlt kiemelkedő személyisége is.”⁹ Ezzel kitágítja a magyar történelem körét a hazai nem magyar nyelvű társadalom vizsgálatára is, nemcsak a magyar etnikumhoz fűződő kapcsolatok miatt, hanem immár saját jogon is. Ha úgy tetszik, Štúr Lajos immár Lúdvít Štúrként térhet vissza a magyar történelembe.

A Kalligram Kiadó könyveit olvasva úgy tűnik, hogy a Demmel által megfogalmazott tétel, miszerint „olyan beszédmodot találjon, amely egyaránt érvényes lehet szlovákul és magyarul” is, a kiadó tevékenységének irányát is tükrözi; ezért választottuk e könyvet kiindulópontként. A gondolatmenetet továbbfűzve, fontos, hogy a történelmi szereplőket beágyazzuk koruk társadalmi realitásába, megismerjük tevékenységük közegét. A kiadó ezt a célt azzal segíti, hogy könnyen hozzáférhetővé tesz 19. és 20. századi műveket, teljessé téve a Demmel által kifejtett törekvést.

⁷ Idézi Demmel: *A szlovák nemzet születése*: 263.

⁸ *A szlovák nemzet születése*: 274.

⁹ *A szlovák nemzet születése*: 301.

A könyvek sorában erre jó példa a Štúr-monográfiát jól kiegészítő, Demmel által szerkesztett vaskos forrásgyűjtemény, amely *Ludovít Štúr: A szlávok és a jövő világa – Válogatott írások*¹⁰ címen jelent meg 2012 tavaszán. A címadó mű kiválasztása bizonyára nem véletlen. Ez a munka mai szóhasználatával élve politológiai elemzésnek tekinthető, és kalandos utóéletet mondhat magáénak. Ezt jól mutatja az a cím is, amit Daniela Kodajová történész adott előadásának a budapesti Szlovák Intézet Štúr-emléknapján: „*A szlávok és a jövő világa*” kanyargós útja a szlovák olvasóhoz, avagy miként befolyásolta a szlovákok generációinak Štúrhoz való viszonyát e mű deformálódó emlékezete. Štúr e német nyelven írt munkája először és másodszor is oroszul jelenik meg (1867, 1909), majd németül (1931), és a szlovák nagyközönség számára csak 1993-ban vált hozzáférhetővé. Most hozzátehetjük, hogy 2012-ben magyarul is megjelent, így könnyebben megérthetjük, hogy mi okozhatott problémát a szlovák politika számára. Ahogy a fordítás utószavában Rudolf Chmel rámutat, Štúr „meg volt győződve róla, hogy a romlott, szocialista, liberális Nyugat nem kerüli el a hanyatlást és a tiszta orosz világ [...] jelenti a szlávok boldog jövőjét.”¹¹ Továbbá „Štúr autoritás és az autokrácia iránti vonzalma egészen az abszolutizmus, sőt a despotizmus tiszteletéhez, a parlamentarizmus és az alkotmányosság elvetéséhez vezetett. A Nyugat válságának megoldását nem a parlamentarizmusban látja, hanem az obszcina eszményített rendszerében, a patriarchális cári önkényuralomban.”¹² Ezek olyan, a mai világban számunkra is ismerős gondolatok, melyek alapján már érthető, hogy a Szlovák Testvériség [Slovenská pospolitost'] honlapján miért kerülhetett Štúr e munkája első helyre a letölthető ideológiai szövegek között. A kiadónak hála, most már a magyar nyelvű olvasó is jobban eligazodik a történelmi gyökerekbe kapaszkodó mai világunkban.

A szlovák-magyar viszony szempontjából kiemelhető még e kötetből Štúr reakciója Samo Vozár *Hlas od Tatier* [A Tátra hangja] című röpiratára, amelyben elveti a Vozár által javasolt, egyenjogúságon alapuló együttműködést a magyar politikusokkal. Ezzel talán nemcsak a kooperációt hátráltatta, hanem gátolta a szlovák nemzeti emancipáció összekötését is az általános polgárjogi emancipációval. Ha úgy tetszik, szembeállította a haza és a haladás eszméjét.

¹⁰ Ludovít Štúr: *A szlávok és a jövő világa – Válogatott írások*. Kalligram, Pozsony, 2012.

¹¹ *A szlávok világa*: 713.

¹² *A szlávok világa*: 715

Ennek fontos következményei voltak, amiben az ambiciózus kötet további segítséget nyújt, hiszen nemcsak Štúr írásait, levelezését tartalmazza, hanem recepciójukat is. A róla szóló, vele foglalkozó írások átölelik a történelmi idő változásait.

A kritikai forráskiadás folyamatába illeszkedik *A Felvidék – Grünwald Béla és Michal Mudroň vitairatai*¹³ című kötet. Jó példa a štúri eszmék ellenfelének bemutatására, hiszen Grünwald Béla már életében, majd halálában is mitikus hőssé vált. A „szlovákfaló” szerző vitapartnerének bekapcsolásával a „hírhedt” mű kontextusba kerül – amiben segít Romsics Ignác elő- és Roman Holec utószava –, és talán a kevésbé ismert Michal Mudroň is beemeli a köztudatba. Ennek ismét vannak aktuálpolitikai vonatkozásai, hiszen az új kötettel Grünwald könyve – egy sorozat részeként – nemcsak olyan művek társaságában érhető el, mint például a *Történelmi jogunk hazánk területi épségéhez*, vagy *A magyar nagyhatalom I–II*¹⁴. A Kalligram *A Felvidéket* egy vita részeként mutatja be, ezzel hangsúlyozva a párbeszéd szükségességét. Ahogy Holec figyelmeztet utószavában: „Grünwald körül bőven termettek a mítoszok. Leginkább akkor értjük meg ezeket, ha tudatában vagyunk személye értékelésében megmutatókozó egyoldalúságnak, a felfogásával kapcsolatos fekete-fehér látásmódnak. Nézeteinek ellentmondásossága lehetővé teszi, hogy kifejezetten iskolai módszertant alkalmazva ki lehessen emelni belőlük valamit más gondolatok rovására.”¹⁵ Grünwaldból szimbólum vált, az „összes szükséges egyszerűsítéssel együtt.”¹⁶

A régi szlovák és magyar szerzők kritikai újakiadásán túl, a mai magyar szerzők szlovák témájú művei mellett a kiadó mai szlovák szerzők szlovák közönségnek szánt alkotásai magyar nyelvre történő átültetésére is vállalkozik – tovább segítve ezzel a párbeszédet. Ilyen átfogó munka Dušan Kováč *Szlovákia története*¹⁷ című kötete. Mint a kritikai kiadásoknál, itt is érdemes az előszót szemügyre vennünk, mivel ezek épp tömörségük, illetve esszéisztikus jellegük miatt sokat elárulnak a kiadás indokairól, háttéréről. Előszavában Kováč

¹³ *A Felvidék – Grünwald Béla és Michal Mudroň vitairatai* Kalligram, Pozsony, 2011.

¹⁴ A *Historica Incognita* sorozatban Asztalos Miklós: *A magyar nagyhatalom I–II*. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2003., és Karácsonyi János: *Történelmi jogunk hazánk területi épségéhez*. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2009. (Szt. István Társulat, Budapest, 1921).

¹⁵ *A Felvidék*: 249.

¹⁶ *A Felvidék*: 258.

¹⁷ Dušan Kováč: *Szlovákia története*. Kalligram, Pozsony, 2011.

figyelmeztet, hogy az időbeni egymásutánosság nem feltétlenül jelent oksági összefüggést a történelemben. „Éppen a kazualitás túlbecsülése felelős a történelmi mítoszok keletkezéséért. Ilyen például a szlovákoknak a szlovák államiaságért folytatott ezeréves küzdelmének mítosza. [...] A történészek már tudják, hogy az ok-okozati összefüggésekkel nagyon óvatosan kell bánniuk, az ideológusokat viszont ez nem érdekli.”¹⁸ A magyar kiadás utószavában pedig a hazai vakfoltokra utalva Szarka László ezt azzal egészíti ki, hogy „a Magyarországgal szomszédos országok többségi nemzeteinek története nélkül nincs reális magyar történelmi önismeret.”¹⁹

Megállapíthatjuk, hogy a Kalligram Kiadó, talán sajátos helyzetéből fakadóan, mivel egyszerre magyar és szlovák kötődésű, fontos küldetést teljesít. Kiadói munkájával támogatja a magyar történelem teljessé tételét, beemelve abba a nem magyar nyelvű magyarországi történelmet. Ha úgy tetszik, a területi elv következetes érvényesítését viszi végbe a történelmi Magyarország vonatkozásában, így a magyar történelem magába foglalja a magyarországi népek történetét is. Ezzel kiszélesíti az etnikai megközelítést, ami szerint a magyar történelem (csak) a magyarok történelme.

A kiadó ilyen működésére könnyen párhuzamot találhatunk szlovák vonatkozásban a már idézett Kovácnál: „A szlovák történetírásban már hosszabb idő óta állandósult Szlovákia történetének tárgya: a mai szlovák territórium története a szlovák etnikum történetével kombinálva.”²⁰

*

Miután nagy vonalakban érzékeltettük a Kalligram Kiadó tevékenységének jelentőségét, most már foglalkozzunk szűkebb témánkkal, a szlovák-magyar viszonytal, illetve mítoszokkal – természetesen a kiadó gondozásában megjelent szlovák szerzők tollából, hogy gondolataikat népszerűsítsük a magyar közgondolkodásban. Két esszékötetre szeretném a figyelmet fölhívni: a kiváló szakember, Ľubomír Lipták *Száz évnél hosszabb évszázad*²¹ című, 2000-ben kiadott könyvére, illetve Rudolf Chmel *Egy érzelmes (közép)-európai*²² című, 2007-ben megjelent munkájára.

¹⁸ Szlovákia története: 6–7.

¹⁹ Szlovákia története: 441.

²⁰ Szlovákia története: 5.

²¹ Ľubomír Lipták: *Száz évnél hosszabb évszázad*. Kalligram, Pozsony, 2000.

²² Rudolf Chmel: *Egy érzelmes (közép)-európai*. Kalligram, Pozsony, 2008.

Vissza is térhetünk az előző szakasz zárógondolatára, a nemzeti történelem tárgyára. Vajon az csupán az etnikum története, vagy célszerű-e a „területi elvet” is alkalmazni? Hogy ez miért probléma a szlovák történelemmel foglalkozók számára, azzal kapcsolatban tanulságai miatt hosszabban idézzük – a magyar nyelvű *Kalligram* folyóiratból – Bohumila Ferenčuhovát: „Szlovákia érdekes kérdést vet fel a történettudomány számára. Annak a néhány világháborús évnek a kivételével, amikor Szlovákia a hitlerista Németország csatlósa volt, a szlovákságnak még sohasem volt saját állama. A szlovákok mégsem szívesen hallanak olyat, hogy ők nem »történelmi nemzet«. Hiszen mégiscsak léteznek, a szülőföldjükön élnek, van múltjuk és vannak őseik. Meg akarják ismerni és büszkéik szeretnének lenni a múltjukra, tudni akarják, miként jártak hozzá az európai történelemhez: mindig is a periférián voltak vagy néha az európai események centrumába is bekerültek. És ha az akadémiai történetírás emészthetetlennek bizonyul számukra, a szép meséket részesítik előnyben, melyek olykor a hivatalos diskurzusba is beszívárognak és így valamiféle »hivatalos mitológiává« lényegülnek át, amit aztán rendkívül nehéz helyreigazítani.”²³

Ha a szlovák és magyar történelmet, illetve egymáshoz való viszonyukat vizsgáljuk, legtöbbször óhatatlanul elérkezünk a mítoszok földjére. Az itteni kalandozásunkban hívjuk segítségül a fenti két esszékötet szerzőjét, gondolataikat. Chmel definíciója szerint „a mítosz bármilyen messze nyúljon is vissza az időben, híradás, mese, amelyet abban a közösségben, amelyben létrejött és tovább él, minden valószínűtlensége ellenére igaznak tartanak. Valótlanság, kitaláció, amelyet igaznak hiszünk.”²⁴ Ha a történelem helyett a történelmi mítoszokat vizsgáljuk, akkor elemzésünk tárgya megváltozik, nem közvetlenül magát az eseményeket, hanem az azt értelmező, befogadó és mitizáló közösséget kell tanulmányoznunk. „A mítoszokhoz ugyanis nem bizonyítékokra, hanem hitre van szükség,”²⁵ írja Chmel. Itt a hagyományos történelmi módszereket a lélektan és csoportlélektan eszközeivel is ki kell egészítenünk, mivel a mítoszok leginkább identitásunkkal állnak kapcsolatban. Ahogy Chmel *Ilyenek volnánk?* című írásának kezdőmondatában fel is teszi a kérdést: „Mondd

²³ Bohumila Ferenčuhová: Megbékél Szlovákia a maga nacionalizmusával? *Kalligram*, 2000. január-február, Hízsnyai Zoltán fordítása (<http://www.kalligram.eu/Kalligram/Archivum/2000/IX.-evf.-2000.-januar-februar-OS/Megbekel-Szlovakia-a-maga-nacionalizmusaval>)

²⁴ *Egy érzelmes (közép-)európai*: 143.

²⁵ *Egy érzelmes (közép-)európai*: 154.

meg, milyen mítoszokat vallasz magadénak, s megmondom, ki vagy.”²⁶ Tehát „a mítoszok identitásunk részét képezik, de csak ezért még nem érdemelnek automatikus tiszteletet. Inkább kritikus megközelítést. Hogy tudjuk, milyenek vagyunk. Legalább egy kicsit.”²⁷

Vajon történettudományi szempontból megelégedhetünk-e azzal, hogy megállapítjuk: a mítoszok nem tudományos nézetek? Ahogy a posztmodern érzékenységgű Halina Janaszek-Ivaničková írja Štúrral kapcsolatban a már említett szöveggyűjteményben: „Štúr nemzeti mítosza [...] tovább él, hiszen a mítoszok, vagyis narrációk – melyek szubsztátuma nem az értelem, hanem mindenekelőtt az érzelem – hosszabb életűek, mint a tudomány által megfogalmazott *grand récit* és *metarécit*.”²⁸ Azt hiszem, ennél tovább kell jutnunk, hiszen a nagy narratívák megkérdőjelezése *önmagában* még nem jelenti a mítoszok hatásmechanizmusának megértését. Nem hivatkozhatunk arra sem, hogy nem tudományos nézetek, mivel ezzel elkerüljük a velük való foglalkozást. Azonban lehet, hogy a klasszikus történelemtudomány mellett más tudományokat is segítségül kell hívnunk vizsgálódásainkhoz. Szerintem a mítoszokra is általánosítható Roger Brubacker tanácsa: nem elég azt mondani, hogy az etnicitás, a faji és a nemzeti konstruált, hanem azt is részletezni kell, hogy miként vannak konstruálva.²⁹

Miért is ilyen nehéz a mítoszok „helyreigazítása”? Talán mivel elhagyjuk a szűken vett szaktudomány területét, és az identitás és ezen keresztül az identitáspolitikát felhasználó politika területére kell lépünk. Ahogy Ľubomír Lipták, a – Rudolf Chmel szavaival jellemezve – szakképzett demitizátor³⁰ fogalmazott: „...a mítosztól a tudományig megteendő út [...] nemcsak módszertani, hanem politikai kérdés is.”³¹ Mivel Štúr kitüntetett szerepet tölt be nemcsak a szlovák történelemben, hanem a szlovák mitológiában is, ezért a róla folyó beszéd akaratlanul is mindig hordoz politikai elemeket. Ahogy Lipták kiemeli: „a Štúrról és követőiről szóló politikai elmélkedéseknek (és valamennyi róluk szóló eszmefuttatás ilyen) van egy nagy előnyük és egy nagy hátrányuk. Hát-

²⁶ Egy érzelmes (közép-)európai: 143.

²⁷ Egy érzelmes (közép-)európai: 159.

²⁸ A szlávok világa: 679.

²⁹ Rogers Brubacker: Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, 2001/6. (http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf672.pdf)

³⁰ Egy érzelmes (közép-)európai: 149.

³¹ Száz évnél hosszabb évszázad: 50.

rányuk elsősorban abból ered, hogy [...] a munkásságukról és szellemi hagyatékukról folyó viták [...] már a kezdet kezdetén annyira kimerítő, hogy aligha jutnak el oda, ahonnan kiindultak, ahhoz, amiről szó van – a jelenhez. Az előnyük is ugyanebben rejlik: nevezetesen abban, hogy a vitatkozó felek nem jutnak el ahhoz, amiről szó van, tehát a jelenhez. Ami sajnálatos, de kockázatmentes.”³² Így kapcsolódik egybe a jelen politikája a múlt kutatásával.

Chmel is hasonlóan kiemeli és talán sajnálattal állapítja meg a jelen politika szerepét a mítoszok felélesztésében: „1989 után a nemzeti mítoszok újjáélesztése, beleszámítva a határok átrajzolásán vagy megkérdőjelezésén alapuló térképészeti rögeszméket, egyre inkább a hanyatló, nemegyszer vulgáris politika és a politikai bulvársajtó érdekévé vált.”³³ Lipták ennél tovább megy, és a regionális összehasonlítást, illetve a politika igényeihez való alkalmazkodást hangsúlyozza: „a régi mítoszok és felfogásmódok ismétlődési idejének lerövidülése csupán az 1989 utáni politikai folyamatokat követi – nemcsak a szlovákiaiakat, hanem azokat is, amelyek a szomszédos posztkommunista országokban mennek végbe.”³⁴ A politika és a történettudomány kapcsolatában Lipták az utóbbi kiszolgáltatott szerepét hangsúlyozza 1996-ban tartott előadásában: „ha nem volt a hatalom engedelmes kiszolgálója, kimerült, és alighanem leraagadt a védelmi harcoknál,”³⁵ állapítja meg. Csak reméljük, hogy a szerző ma nem lenne ennyire borúlátó.

Lehet, hogy a történelmi mítoszok elleni küzdelem nem mindig tartozik a fősodorba, de mint láttuk, létezik a mítoszok megértésére és ezzel demitizálásukra való törekvés. Hadd említsek meg egy talán követésre méltó példát korunk információval szórakoztató (infotainment) irodalmából. A pozsonyi *Sme* napilap 2003-ban cikksorozatot tett közzé a népszerű szlovák mítoszok „leleplezésére”, ami 2005-ben könyv formában is megjelent *Mýty naše slovenské* [A mi szlovák mítoszaink] címmel. A sorozatot Lipták utószava zárta, melynek zárógondolatát mi is megszívlelhetjük: „...a mítoszok »örök« volta nem azt jelenti, hogy meg kell velük békülnünk. Mivel nem tudhatjuk, hogy melyikük ártalmas, és mikor jön el pusztításuk ideje.”³⁶

³² Száz évnél hosszabb évszázad: 43.

³³ Egy érzelmes (közép-)európai: 150.

³⁴ Száz évnél hosszabb évszázad: 63–64.

³⁵ Száz évnél hosszabb évszázad: 64.

³⁶ Koniec mýtov na slovensku? in *Mýty naše slovenské*, Academic Electronic Press, Bratislava, 2005: 241.

Szalai László

A PATRIOTIZMUS A SZOVJET TÖRTÉNETÍRÁSBAN

Tanulmányomban a patriotizmus fogalmának rövid tisztázása után a szovjet patriotizmus kérdését vizsgálom, majd a szovjet történetírásnak az 1917 előtti korszakra vonatkozó hazafias megnyilvánulásait keresem.

Patriotizmus, nemzet, etnikum

A patriotizmus 18. század végi forradalmi-népi formájában az állami (territoriális-politikai) tényező volt a döntő az etnicitással, a történelmi folytonossággal vagy a nyelvvel szemben. Az elért társadalmi vívmányok megvédése állt a patrióta-hazafias lelkesedés háttérében. A nacionalizmus viszont másokkal szemben határozza meg magát, az egyes nemzetek közötti különbséget hangsúlyozza.¹

Anthony D. Smith figyelmeztet, hogy a nemzet mint képzelt közösség, szellemi konstrukció túlhangsúlyozása könnyen összeesküvés-elméletekhez vezethet (pl. az értelmiség eszköze a hatalom megragadására). Smith Hobsbawmhoz hasonlóan rámutat a nemzetek mint konstrukciók és a korábbi etnikai kötelek (Hobsbawmnál proto-nacionalista) közötti kapcsolatokra. A nemzetek ilyen premodern gyökerei az ősi mítoszok, történelmi emlékek, a közös kultúra elemei vagy a közös haza. A nyelv és a vallás is megkülönböztető jelleget és azonosságtudatot adhat egy társadalmi csoportnak.²

Az etnikai terminust Smith kulturális értelemben használja: „az egyének a családnál nagyobb kulturális egységekkel azonosulnak, ha etnikai közösségekhez tartoznak, és azokkal érznek szolidaritást. [...] Az etnikumok rendelkeznek közös szabályokkal, valamint közös jelképekkel és mítoszokkal is, melyek egy állítólagos közös őstől való leszármazásról szólnak. Ezek a szabályok,

¹ Eric J. Hobsbawm: A nacionalizmus kétszáz éve. Maecenas, H. n., 1997. 112–116.

² Anthony D. Smith: A nacionalizmus. In: Bretter Zoltán–Deák Ágnes (Szerk.): Eszmék a politikában: a nacionalizmus. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995. 14–18.

jelképek és mítoszok, valamint a közös múltbeli tapasztalatokhoz társított, bár szelektív történelmi emlékezet képezik a kollektív kulturális identitások fő sajátosságait a legtöbb társadalomban; és ezek különböztetik meg az etnikait az embercsoportok és társadalmi kötelékek más típusaitól.”³

Patriotizmus a Szovjetunióban

Az általunk szűkebben vizsgálni kívánt témában, a szovjet patriotizmus kialakulásában több fejlődési fokot lehet elkülöníteni. Az októberi forradalmat követő években az oroszországi marxisták internacionalista szellemben fogták fel a hazafiság kérdését, és a területi határoknak nem tulajdonítottak jelentőséget. A forradalmi patriotizmus az új állam védelmét szolgálta a Hobsbawm-tól fentebb idézett módon, vagyis az új társadalmi formáció volt a döntő, nem a nemzeti hovatartozás.⁴ A szocialista rendszer létrehozása iránti büszkeség is szerepet játszott az új hazafiság kialakulásában, az „úttörő” tudat, a „világ első szocialista államának felépítése” stb. A patriotizmus a bolsevik ideológiában is megjelent. Az orosz nyelvet is átalakították 1918-cal kezdődően, egyszerűsítették a helyesírást, ez átmenetileg megnehezítette a régi helyesírással írt klasszikus szövegek megértését.⁵ Sztálin meghirdette a szocializmus egy országban tézisé, amivel a szovjet állam érdekeit a világforradalom elé helyezte. Ez az aktuális világpolitikai helyzet tudomásulvétele volt, 1921-től a szovjet kormány a kapcsolatok normalizálására törekedett a világ többi államával. A német forradalom 1923-as bukása csak tovább erősítette ezt a folyamatot. Az októberi forradalomtól kezdve a szovjet külpolitika elkötelezett volt a világforradalom iránt, de ezt mérsékelte az ország gazdasági, külpolitikai és hadipotenciáljának pragmatista felismerése. Az 1920-as, 1930-as évek izolációja felülírta a világforradalom célkitűzését. A Szovjetunió védelme a nemzetközi kommunista mozgalomban is a fő feladat lett.⁶ Sztálin 1931-es cikkében a Proletarszkaja

³ Anthony D. Smith: Kiválasztott népek: miért maradnak fenn egyes népcsoportok? In: Bretter Zoltán–Deák Ágnes (Szerk.): Eszmék a politikában: a nacionalizmus. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995. 29.

⁴ Krausz Tamás: Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció. Napvilág. Bp., 2008. 362–367.

⁵ И. В. Родионова: Советский патриотизм: генезис концепции. (<http://www.hdirussia.ru/> 498-2013. március 11.)

⁶ E. A. Rees: Stalin and Russian Nationalism. In: Geoffrey Hosking and Robert Service (ed.): Russian Nationalism Past and Present. Macmillan & Co.-Saint Martin's Press, London–New York, 1998. 82.

Revoljucijában a párt történetéről írva a nemzetközi munkásmozgalomban is a Moszkva-központúságot erősítette: „Az orosz forradalom a világforradalom csomópontja volt.”⁷ Az 1920-as évek nemzetiségeket pártoló politikája a párt támogatottságát volt hivatva növelni a nemzetiségi káderek megbízásával, illetve különböző nyelvi és kulturális engedményekkel. Ez a politika a kulturális és a politikai nacionalizmus különválasztására épült.⁸ A hivatalos szovjet ideológia befogadó volt az egyes etnonacionalista csoporttudatokkal szemben, nem tüntette el a többi nemzeti tudatot.⁹ Egyidejűleg több identitás is keveredett az emberekben, pl. gyári munkás, a világproletariátus része, ukrán, a Szovjetunió polgára, harkovi lakos stb. Az élet különböző terein eltérő identitásokat alakíthat ki egy ember, ahogyan erről Hobsbawmnál olvashatunk: „Aligha jelenthet gondot, ha valaki egy ír fiának tekinti magát, közben egy német nő férje, a bányászközösség tagja, munkás, a Barnsley Futball Egyesület támogatója, liberális, primitív metodista, angol hazafi, valószínűleg republikánus és a brit birodalom híve.”¹⁰ A hivatalos szovjet ideológiát a szovjet kormány terjesztette a hivatalos lapokban, a Pravdában, a Krasznaja Zvezdában vagy a háború után a Krokogyilban, ezen túlmenően filmekben, színdarabokban és a média egyéb területein. Az orosz esztétörténetben már a 19. században megjelent a sajátos orosz önazonosság keresése következményeként a nyugatos, illetve a szlavofil irányzat, ennek a tradíciónak a továbbélése hatással volt a szovjet korszak ideológiájára is. A Nyugathoz, a kapitalista országokhoz való viszonyítás a marxista-leninista ideológiából fakadóan is következett, és lényeges hatással volt a hivatalos identitás formálódására. A média tájékoztatta a szovjet munkásokat nyugati társaik sanyarú helyzetéről, a gazdasági válságokról, a munkásokkal szemben elkövetett jogtalanságokról stb. Az 1920-as években az internacionalizmus virágkorát érte, nyugati filmeket néztek a mozikban, ez a kulturális forradalommal véget ért. A külföldi technológiával és tudománnyal hasonló jelenségek zajlottak le, mint a művészetekkel, itt is a bezárkó-

⁷ Sztálin művei. 13. köt. Szikra. Bp., 1951. 100.

⁸ Rees. 1998. 82., v. ö. Terry Martin: *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Cornell UP, Ithaca, 2001.

⁹ Gyóni Gábor: Orosz birodalom volt-e a Szovjetunió? In: Juhász József–Krausz Tamás (Szerk.): *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után*. L'Harmattan–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék. Bp., 2009. 81–83.

¹⁰ Timothy Johnston: *Being Soviet. Identity, Rumour, and Everyday Life under Stalin 1939–1953*. Oxford University Press. New York, 2011. xxv–xxvi. És Hobsbawm. i. m. 156.

zás vált jellemzővé az 1920-as évek végére, a Nyugat önerőből való meghaladása lett a jelszó.¹¹ Az 1930-as évektől visszatérés történt a történelmi gyökerekhez, a nemzeti hazafias hangvételhez. Ezt jelezte Sztálin 1933. május 1-jei beszéde a nagy orosz népről. A világ első nemzetiségének nevezte, amely a legtöbbet tette a bolsevik állam létrehozásáért. A május elseji jelszavak között ebben az évben jelent meg a *haza* nagy transzparenszen és a párt fő orgánumban, a Pravdában is ekkor jelent meg egy cikk „A hazáért!” címmel. Az átalakulás okai:

- a nemzetközi környezet ellenséges változása, a náci Németország felemelkedése, növekvő háborús fenyegetés;
- már nem remélték, hogy más országokban is győz a proletárforradalom, az ideológia elfordult a világforradalomtól;
- a közös történelmi gyökerek hangsúlyozásával a szovjet társadalom egységének megerősítése, a kormány legitimitásának növelése.¹²

1939 után az 1917-ben elveszített balti köztársaságok visszaszerzése mint a korábbi orosz birodalmi terület visszaállításának első lépése stratégiai és ideológiai következményekkel járt. Az 1941. júniusi német támadással a patriotizmusra való hivatkozás az első helyre lépett az ideológiai értékek sorában. Sztálin 1941. július 3-i rádióbeszédében a polgárokat nem elvtársaknak, hanem testvéreknek nevezte, ezzel is jelezve a harc nemzeti háború jellegét. A harc elnevezése – az 1812-es, Napóleon elleni küzdelemre utalva – nagy honvédő háborúnak a kezdetektől támogatást élvezett.¹³ Sztálin 1941. november 7-i beszédében valószínűsítette a forradalom előtti orosz történelem nagy hőseiről, akiket hazafias színben tüntettek fel a háború alatt: Alekszandr Nyevszkij, Dmitrij Donszkoj, Kuzma Minyin, Dmitrij Pozsarszkij, Alekszandr Szuworov és Mihail Kutuzov. Jóllehet a fenti személyek mind a cári rendszer védelmezői voltak, ennek ellenére a háború alatt a szovjet propaganda alapfigurái lettek.¹⁴ Sztálin óvatos volt és gondosan vigyázott rá, hogy minden patrióta kijelentését Lenin nevével, illetve a munkás-paraszt szövetséggel egyensúlyozza ki. A beszéd utáni napokban készült hangulatjelentések a szovjet rendszerbe és a győzelembe vetett bizalom növekedéséről tanúskodnak.¹⁵ 1941. augusztus 10-én össz-szláv találkozót tartottak a Szovjetunióban, majd októberben Moszkvában

¹¹ Timothy Johnston. 2011. xxv–xxxi.

¹² Родионова.

¹³ Rees. 1998. 87–90.

¹⁴ Sztálin: A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújáról. Szikra, Bp., 1949. 35–36.

¹⁵ Geoffrey Roberts. Stalin's Wars. New Haven–London, 2008. 110–111. és Rees. 1998. 89.

megalakult az Össz-szláv Bizottság. Olyan nevek fémjelezték, mint Alekszej Tolsztoj, Alekszandr Fagyejev, Nyikolaj Tyihonov vagy Dmitrij Sosztakovics. A bizottság kongresszusain a szlávok összetartozását hangsúlyozták, a békés, szabad fejlődést és a szlávok iránti büszkeséget. 1943 januárjától havonta jelent meg a Szlavjanye című folyóirat.¹⁶ 1944-ben már csökkent a nacionalizmus a forradalmi ideológia javára, visszatérést hirdettek a lenini egyszerűséghez. A hidegháború megszilárdulásával a nyugatellenesség is felerősödött. Ez egészült ki egyéb elemekkel, például az antiszemitizmussal.¹⁷

A Sztálin halála utáni időszakban hangsúlyeltolódás történt az orosz primátustól az összes nép számára elfogadható koncepció irányába. Ez a kampány összefüggésben állt az 1961-es pártprogrammal. Preferált forrásai voltak a korszak szovjet patriotizmusának az októberi forradalom, a polgárháborús győzelem, a védelem a szövetségesek intervenciója ellen, a szocializmus felépítése, a győzelem a nagy honvédő háborúban, a világűrutazás sikere és a csak most kezdődő átmenet a kommunizmusba. A fiúknak az apák hőstetteit kellett követniük, és saját maguknak produkálniuk a patrióta előképeket, amelyek milliók konkrét harcában a tervet teljesítik és túlteljesítik.¹⁸ Az 1960-as, 1970-es évek szovjet patriotizmusfogalmát a Nagy Szovjet Enciklopédia szócikke alapján mutatom be. „A hazaszeretet az egyik legmélyebb érzés, ami fennmaradt évezredek óta” – itt Leninre hivatkozik az enciklopédia. A patriotizmus egyes elemei (a szülőföld, az anyanyelv, hagyományok szeretete) már az ókorban kialakultak. „A szocialista forradalom után a szocialista össznépi hazafiasság ötvözte a legjobb nemzeti hagyományokat a szocializmus iránti odaadással és a más népek iránti tisztelettel. A szocialista patriotizmus elválaszthatatlanul összefonódik a proletár internacionalizmussal. A szovjet nép kifomálódásával elkezdtek kialakulni az össz-szovjet politikai és társadalomlélektani értékek. [...] A szovjet ember össznemzeti büszkesége a szocialista patriotizmus legfontosabb eleme.” A szocializmus építésében is komoly szerepet játszik a szocialista patriotizmus.¹⁹

¹⁶ Gecse Géza: Bizáncról Bizáncig. Az orosz birodalmi gondolat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2007. 227.

¹⁷ Rees. 1998. 92–93.

¹⁸ Erwin Oberländer: Sowjetpatriotismus und russischer Nationalismus. In: Andreas Kappeler (Hg.): Die Russen. Ihr Nationalbewusstsein in Geschichte und Gegenwart. Köln. 1990. 86–87.

¹⁹ М. М. Скибицкий: Патриотизм. In: Большая советская энциклопедия. – М., Советская энциклопедия 1969–1978. (http://bse-soviet-encyclopedia.info/Большая_Советская_Энциклопедия/46520/Патриотизм – 2013. március 11.)

A történettudomány és patriotizmus

A forradalom után a történettudományban M. N. Pokrovszkij koncepciója volt alapvető, aki még az orosz történelem kifejezést is ellenforradalminak tartotta. A forradalom előtti múlt negatív értékelést kapott. Pokrovszkij az orosz történelmet a nyugat-európai sémák alapján tárgyalta, a történelmi sajátosságokat figyelmen kívül hagyta, ezzel a forradalom egyetemes érvényességét próbálta bizonyítani, a szocialista rendszer általános megvalósulásaként fogta fel a kiépülő társadalmi alakulatot.²⁰ A fentebb már jelzett okok következtében az 1930-as évek elején elmozdulás történt a szovjet ideológiában a nemzeti-patrióta hagyományok felé. 1934. március 20-án bizottság ült össze, hogy új tankönyveket készítsen a hazai történelemről, továbbá a történelmi tanszékek helyreállításáról is döntést hoztak. 1934. május 15-én az ÖKP KB és a Népbiztosok Tanácsa állásfoglalást fogadott el „A hazai történelem oktatásáról a Szovjetunió iskoláiban”. Ebben a dokumentumban a történelmi folyamatot hazafias szempontból vizsgálták, kritizálták a korábbi történelemoktatás absztrakt és sematikus megközelítésmódját, amely társadalmi-gazdasági formációkat emelt ki az események kronológiai sorrendje, a tények és a történelmi személyiségek rovására. Ezen hiányosságok miatt M. N. Pokrovszkijt és iskoláját hibáztatták. Ez vezetett a Pokrovszkij elleni kampányhoz, amelynek csúcspontját az a két kötet jelentette 1939-40-ben, amelyben leplezték mint antileninistát. A fő bírálatot a nemzeti szempontok hiánya, az osztályérdekek „szűkössége” váltotta ki.²¹ 1934. szeptember 1-jén minőségi szakemberek képzésének szándékával újraindult a történészképzés a moszkvai és a leningrádi egyetemeken. 1938-ban már tizenkét egyetemen folyt ilyen képzés. Sztálin levele 1934. júl. 19-én a Politbürohoz Engels A cárizmus külpolitikája a 19. században című cikkéről iránymutatóul szolgált a történészek számára az új történelmi koncepció megalkotásához.²² Sztálin kritizálta Engelst, szerinte az agresszív külpolitika nem a cári rendszer monopóliuma volt, hanem a korabeli államok többségét jellemezte. Sztálin 1937 áprilisában javasolta, hogy a legjobb, forradalom előtti

²⁰ Krausz Tamás: Pártviták és történettudomány. Viták „az orosz történelmi fejlődés sajátosságairól”, különös tekintettel az 1920-as évekre. Akadémiai, Bp., 1991. 153–154.

²¹ Maureen Perrie: Nationalism and History: The Cult of Ivan the Terrible in Stalin's Russia. In: Geoffrey Hosking and Robert Service (ed.): Russian Nationalism Past and Present. Macmillan & Co.–Saint Martin's Press, London–New York, 1998. 109.

²² A levelet csak 1941 májusában publikálták a Bolsevik című lapban.

tankönyveket használják, amíg elkészülnek az új tankönyvek. Az egyik ilyen új könyv, Sesztakov A Szovjetunió rövid története című könyve díjat is kapott, a mű több helyen is rehabilitálni akarta a hazai történelem több korábbi elemét. Az új történeti koncepciónak megfelelően a kereszténység felvétele progresszív jelentőségre tett szert a pogány barbársággal szemben, a kolostorok az írásbeliség menedékeként jelentek meg. A hazafias történeti és kulturális értékek iránti igény megnövekedését jelezte V. A. Szolovjov Kutuzov tábornok éneke című műve (1939), illetve Sz. P. Borogyin történelmi regénye, a Dmitrij Donszkij (1941). 1937-ben Puskin halálának 100. évfordulójára emlékeztek nagyszabású ünnepségek keretében. Ebben az évben volt a borogyinói csata 125. évfordulója. A nagyszabású ünnepségek széles körben hatottak az emberek történeti tudatára. Az 1930-as évek közepétől a forradalom előtti személyiségek, események évfordulóit is megünnepelték (750 éves az Igor-ének, a poltavai csata 230. évfordulója, Lermontov születésének 125. évfordulója, Csajkovszkij születésének 100. évfordulója stb.). Brosúrákat adtak ki patrióta tartalommal. A honvédelmi népbiztosság szervezésében 1940. május 10-én a katonák hazafias neveléséről volt ülés. L. Z. Mehlisz A katonai ideológiáról szóló előadásában bírálta a korábbi internacionalista szemléletet, és a korábbi nagy hadvezérekre: Szuvorovra, Kutuzovra, Bagratyionra hívta fel a figyelmet, akik mint nagy orosz hadvezérek élnek a nép emlékezetében.²³ A cári korszakkal foglalkozó művekben a korábbi osztályharcos tendencia átértékelődött, és a nagy hadvezérek, államférfiak is bekerültek a hősök közé, így a fent említett hadvezérek mellett IV. Iván és I. Péter. Az orosz nemzeti hősök újradefiniálása során az 1930-as években a regényírók, a drámaírók és a filmkészítők a történészek iránymutatása alapján készítették műveiket.²⁴ Ezek alapján az 1930-as évek végén filmek, regények sorozata jelent meg, dicsőítve az orosz múlt kiemelkedő személyiségeit. Alekszandr Nyevszkijről Sz. Eisenstein filmje 1938-ban jelent meg. IV. Ivánról 1943-ban Félelmetes Iván címmel A. Tolsztoj színdarabja látott napvilágot, 1944-ben Sz. Eisenstein filmje hasonló címmel jelent meg. I. Péterről 1937-ben V. Petrov filmje, illetve 1945-ben A. Tolsztoj regénye készült el. Kutuzovról 1939-ben jelent meg V. Szolovjov színdarabja, 1943-ban V. Petrov filmje.

Az első személy ebben a folyamatban Nagy Péter volt, aki Alekszej Tolsztoj több regényének és drámájának volt főszereplője.²⁵

²³ Родионова.

²⁴ Perrie. 1998.107–108.

²⁵ Perrie. 1998. 110.

Alekszandr Nyevszkij, aki a Csúd-tónál legyőzte a livóniai lovagokat, Eisenstein 1938-as filmjével került a filmszínházak közönsége elé, de nyílt németellenessége miatt a német-szovjet meg nem támadási szerződés után, 1939 szeptemberében lekerült a vásznáról. 1941. november 7-én, amikor a náci katonák csupán pár kilométerre voltak Moszkvától, Sztálin beszédében a Vörös téren Dmitrij Donszkoj, Minyin és Pozsarszkij, Szuworov és Kutuzov mellett Nyevszkij nevét is felsorolta mint nagy őst, akiket bátor előképként jelenített meg, hogy lelkesítse a katonákat. 1942-ben alapították a Nyevszkij-, Szuworov- és Kutuzov-rendeket a katonatisztek kitüntetésére.

V. I. Kosztiljev regénye Kuzma Minyin címmel 1939-ben jelent meg. Minyin és Pozsarszkij patrióta kultuszát elősegítette korábbi modellek használata, például Glinka operája, az Életünket a cárért!, amelyet átdolgozva újra bemutatták a Nagy Színházban 1939-ben Iván Szuszanyin címen.²⁶

A IV. Iván pozitív értékelését előmozdító hivatalos kampány 1940-41 telén indult Alekszej Tolsztoj színdarabjával és Eizenstein filmjével. A téma napirendre kerülését az aktuális külpolitika motiválta, mivel a balti államok bekebelezése és Iván livóniai háborúja jó párhuzamot kínált, illetve hosszú évszázadokra visszamenő nagyhatalmi érdekeltséget igazolt.²⁷

A sztálini korszak történetírásának legmeghatározóbb munkája az Összszövetségi Kommunista (bolsevik) Pártjának története. Rövid tanfolyam (Kratkij kursz) volt, a párttörténeten túl a marxizmus-leninizmus alapjait is összefoglalta egy fejezetben, az oktatásban elfoglalt helye miatt is nagy volt a hatása, illetve az SzKP KB szerkesztőbizottsága felügyelte a kiadást.²⁸ A könyv hatását jól szemlélteti, hogy az 1939-es akadémiai Szovjetunió története is hosszasan idézi a bevezetőjében a történelemszemléleti alapok bemutatásánál. A Kratkij kursz alapján a történelemben a termelési módok, a termelőerők fejlődésének története a legfontosabb, a termelési viszonyok forradalmi úton megvalósuló átalakulása, az osztályharc.²⁹ A patriotizmus tematikája is ebben a történe-

²⁶ Perrie. 1998. 111.

²⁷ Perrie. 1998. 112.

²⁸ История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. М., 1938. Magyarul is több kiadásban megjelent.

²⁹ История СССР. С древнейших времен до конца XVIII в. Под редакцией Б. И. Лебедева, Б. Д. Грекова, С. В. Бахрушина. Государственное социально-экономическое издательство, М., 1939. 5. A sztálini korszak szocializmusfelfogásáról lásd: Krausz Tamás: A „sztálini szocializmus” In: Krausz Tamás (Szerk.): A sztálinizmus hétköznapijai. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2003. A sztálini termelési mód fogalom kritikáját lásd: Tőkei Ferenc: A társadalmi formák marxi elméletéhez. Kossuth, Bp., 1988. 15–34.

lemszemléleti keretben helyeződött el: „Szocialista hazánk minden polgárának ismernie kell a függetlenségért vívott harc hősi lapjait, a munkások és parasztok harcát a jogukért, hogy felépíthessék a kommunista társadalmat.”³⁰ A középiskolai tanárok számára készített 1954-es segédkönyv lapjain A. M. Pankratova³¹ világosabban fogalmaz: „A Szovjetunió történetének mint a világtörténelem részének tanulmányozása fel kell, hogy tárja a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit, meg kell mutatnia a történelem haladó irányát, ki kell alakítani fiataljainkban a forradalmi-nemzeti büszkeség és a szovjet patriotizmus érzését, elő kell segíteni a proletár internacionalizmus megerősítését.”³² A történet-szemléleti folytonosságot és a vizsgált tematikák bővülését is jelzi, hogy az 1989-es, a pedagógiai intézetek hallgatóinak szánt Szovjetunió történetének bevezetésében is az első fő téma a néptömegek termelő tevékenysége. További kiemelt témák: az állam kialakulása, változása a Kijevi Rusztól az Orosz Birodalomig, a társadalmi konfliktusok, városi- és parasztfelkelések, a kultúra és az életmód változásai.³³

Az alábbiakban egyes kiemelt személyiségek, korszakok metszetében vizsgálom a patriotizmus kérdését a nagy példányszámban, meghatározó történetészek által írt Szovjetunió története összefoglalásokban, illetve pár, a korszakra és az adott témára jellemző műben.

A kijevi Rusz megalakulása – a varégek

Egy nemzet történelmében különösen fontos az eredet kérdése; az orosz történelemre vonatkozóan a varégkérdést vizsgálom pár összefoglaló mű alapján. A Kijevi Rusz megalakulására a normann elmélet szerint viking harcosok (varégek) segítségül hívásával került sor, míg az antinormann teória hívei cá-

³⁰ История СССР. 1939. 7–8.

³¹ Anna Mihajlovna Pankratova (1897–1957) 1917-ben végzett az odesszai egyetemen. 1926–1930 között különböző felsőoktatási intézményekben tanított, 1939-től a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetében dolgozott. 1953-tól a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának rendes tagja. Kutatási területe: a munkásmozgalom- és a munkásság története, a forradalmi mozgalom története.

³² А. М. Панкратова: Предисловие. In: Л. П. Бущик: История СССР. Академии Педагогических Наук РСФСР, М., 1954. 5.

³³ История СССР с древнейших времен до 1861 года. Под редакцией Н. И. Павленко. Просвещение, М., 1989. 3–5.

folják ezt, és a belső okokra hivatkoznak.³⁴ B. D. Grekov³⁵ az 1939-es Szovjetunió történetében a varégokat mint rablókat és kereskedőket ábrázolja. Kereskedő tevékenységük mellett ugyanis zsákmányszerzéssel is foglalkoztak, ha kellett, meg is ölték az ellenszegülőket. A szlávok védekeztek a zsákmányszerző hadjáratok ellen, de néha a varégek hatalmuk alá vetették a városkák lakosságát, kiirtották vagy leigázták a helyi fejedelmet. Pár fejedelemségben felbukkannak fejedelmi dinasztiák, amelyek a varég bevándorlótól eredeztetik magukat. Grekov megjegyzi, hogy a varégek nem álltak magasabb kulturális színvonalon, mint a szlávok, a szláv környezetben gyorsan elszlávosodtak. Rurik unokája, Szvjatoszláv már tiszta szláv nevet viselt. Ez az általam vizsgált későbbi szovjet történeti összefoglalásokban is megtalálható. A varégek foglalkozására helyezi a hangsúlyt a szerző, az államszervező tevékenységre nem tér ki, de a fejedelemségek létéből egyértelmű, hogy már azelőtt is léteztek államok, hogy a varégek fejedelmi címet szereztek volna. Fontos a varégek és a szlávok azonos kulturális színvonalának kiemelése. Az 1949-es Szovjetunió történetében is rablókként jelennek meg a varégek. A szlávok és a terület többi népe felkelt ellenük, és elűzte őket, de egyes fejedelemségekben magukhoz ragadták a hatalmat. Rurik is ilyen kalandor volt, aki a 9. század közepén elfoglalta Novgorodot. A varégek nem voltak hatással a keleti szlávok életére, kulturálisan sem voltak magasabb szinten, hamarosan elszlávosodtak.³⁶ Az 1976-os Szovjetunió története szerint is kialakultak már az államiség elemei a szlávoknál az osztályok létrejöttével egy időben. Kijev és Novgorod körül alakult ki az óorosz állam magja. A kazárokkal és a varégekkel is harcban álltak az államalapítás befejező szakaszában. A varégek rablótámadásokat indítottak a keleti szláv törzsek ellen, egyenlőtlen kereskedelemre kényszerítették őket.³⁷ „Az orosz krónikák megemlítik, hogy a varégek erőszakos cse-

³⁴ Szili Sándor: A szerkesztő előszava. In: Szili Sándor (Szerk.): A normannkérdés az orosz történelemben. I. Források. Russica Pannonica, [Bp.] 2009. 10.

³⁵ Borisz Dmitrijevs Grekov (1882–1953) a varsói, majd a moszkvai egyetemen tanult, 1921-től a petrográdi egyetem professzora. 1935-től a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának rendes tagja. 1938-tól a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének igazgatója. Kutatási témái: A Kijevi Rusz, Novgorod története, az Arany Horda, a parasztság története a 17. század végéig.

³⁶ Anna Mihajlovna Pankratova (Szerk.): A Szovjetunió története. I. kötet. Szikra, Bp., 1950. 50–51. Az 1949-es orosz kiadás magyar fordítása.

³⁷ N. J. Noszov-R. S. Ganyelin-D. Sz. Lihacsov (Szerk.): A Szovjetunió története. Első rész. Kossuth–Progressz, Bp.–Moszkva, 1980. 37. Az 1976-os orosz kiadás magyar fordítása.

lekményeket követtek el a szlávok és más törzsek ellen. Ezért azután a szlovének, a krivicsek és más törzsek felkeltek a varégok ellen, elűzték őket a »tengeren túlra« és »a maguk uraivá váltak«.³⁸ Ezután testvérharc tört ki a nemzetiségfők között Novgorodban. A normann elmélet elbeszélése szerint a szlávok „primitív, barbár törzsek”, akik „képtelenek voltak maguk megteremteni államiségukat”. A varégok a „szlávok leigázói” és „az orosz állam megteremtői”. „A valóságban viszont a szlávok államisége kialakulóban volt már jóval a 9. század előtt, amikor a normannok-varégok hadjáratokat folytattak Kelet-Európába. A varégok rablótámadásai csak akadályozták a szlávok társadalmának és államának fejlődését.”³⁹ Az 1989-es Szovjetunió történetében V. B. Kobrin⁴⁰ is megemlíti a varégok adószedését, de az államszervezésben vitt szerepüket is megengedi. A varégok eleinte adót szedtek a novgorodiaktól, később belvillongások törtek ki a keleti szláv, valamint a finnugor törzsek között, és behívták a varégokat, hogy kormányozzák őket.⁴¹ A korai osztályállam mindig véres belharcok között született meg, ilyenkor előfordult, hogy egy harmadik felet hívtak meg az államalapításra. A formálódó államiség kezdetén ragadták meg a hatalmat a varégok, a krónikákban nem az államalapításról, hanem a varégok behívásáról van szó. Csak a marxista-leninista államelmélet megjelenése után mutatták ki az államfejlődés belső mozgatóit, az osztályok elkülönülését és a harcot ezek között. Az etnikai kérdést másodlagosnak tartja V. B. Kobrin: a szovjet történészek számára másodlagos a fejedelmi dinasztia etnikai származása, sokkal fontosabb, hogy a varégok könnyen asszimilálódtak a lakossághoz és Rurik unokája, Szvjatoszláv már szláv nevet viselt. Az államiség nem export vagy import kérdése, hanem hosszú történeti folyamat eredménye. Meglehet, hogy jelentős szerepet játszottak a varégok a Rusz korai történetében, de a régészeti feltárások alapján az uralkodó osztály kisebb részét adták. Borisz Ribakov szovjet régész az 1950-es években kidolgozta a Kijevi Rusz előzményeként fennálló, ruszok vezette dnyeperi törzsszövetség elméletét, bizonyítékot szolgáltatva ezzel az önálló államfejlődés számára.⁴² Kobrin arra is emlé-

³⁸ A Szovjetunió története. 1976. 37–38.

³⁹ A Szovjetunió története. 1976. 38.

⁴⁰ Vlagyimir Boriszovics Kobrin (1930–1990) 1951-ben végzett az MGU-n. 1971-től a Moszkvai Állami Pedagógiai Intézetben tanított. Fő kutatási témája IV. Iván és kora, a 15–16. századi nagybirtok, a történelem segédtudományai

⁴¹ История СССР. 1989. 44.

⁴² Szili Sándor: Ruszok és varjakok. A kompetitív történeti-nyelvészeti elméletek áttekintése. In: Szili Sándor (Szerk.): A normannkérdés az orosz történelemben. I. Források. Russica Pannonica. [Bp.] 2009. 285.

keztet, hogy a normann elméletet a náci fajelmélet felhasználta nézetei igazolására. Itt is megjelenik a szlávok és a varégek azonos fejlődési színvonalának hangsúlyozása.⁴³

Alekszandr Nyevszkij

A sztálini korszak történetírásában a balti területekért folytatott küzdelem első felvonását jelentette Alekszandr Nyevszkij harca a német lovagrend ellen. A második szakasz IV. Iván livóniai háborúja, a harmadik, immár győztes rész I. Péter győzelme a svédek ellen az északi háborúban. A második világháború kontextusában a náci-szovjet összeecsapás visszavetítéseként jelenhet meg ez a harc, gondoljunk Sztálin 1941-es beszédeire, a balti tengerre való kijutás pedig az ország fejlődésének egyetlen útjaként jelenik meg IV. Iván és főként I. Péter uralkodásának ábrázolásánál. Az 1939-es Szovjetunió történetében V. I. Picseta⁴⁴ a svédek támadásával kezdi az Alekszandr Nyevszkijről szóló részt. Alekszandr Jaroszlavicsot nagy politikusnak és jelentős hadvezérnek mondja Picseta. Okos politikájával az egész Rusz érdekeit védelmezte, a kétfrontos küzdelem elkerülése végett támogatta a békés kapcsolatokat az Arany Hordával. A Néva jegén legyőzte a svéd sereget.⁴⁵ A svédek után a balti német lovagok tevékenységéről ír Picseta. A német lovagok elfoglaltak városokat, fosztogatták a kereskedőket, parasztokat. Az idegen agresszor elleni védekezésnél hangsúlyosan jelenik meg a személyi kultusz, a történelmi személyiség szerepe: a novgorodi vezetés nem tudta megvédeni a lakosságot, ezért Alekszandr Jaroszlavicshoz fordultak segítségért. A megsemmisülés elkerülése volt a cél. A fő árulókat felakasztották. Az árulók felakasztása a nagy terror korszakában politikai áthallásokat is tartalmazott. Végül az orosz nép hősiségét emeli ki a szerző, ők mentették meg hazájukat: „Alekszandr Nyevszkij serege népfelkelőkből és szuzdali önkéntesekből állt, vele szemben kiválóan felszerelt, tetőtől talpig vasba öltözött lovagok álltak. [...] Az orosz nép vitéz-

⁴³ История СССР. 1989. 44–45.

⁴⁴ Vlagyimir Ivanovics Picseta (1878–1947) 1901-ben végzett a moszkvai egyetemen. 1917-től a moszkvai egyetemen tanított, 1921–1929 között a Belorusz Állami Egyetem rektora. 1930-ban eltávolították az egyetemről. 1937-től a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetében dolgozott, 1938-tól a Moszkvai Állami Pedagógiai Intézet professzora. 1946-tól a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának rendes tagja. Kutatási területe: a belorusz történelem, Lengyelország és Litvánia története, a parasztság gazdaság- és társadalomtörténete.

⁴⁵ История СССР. 1939. 191.

sége, harca a függetlenségért, a nemzetiségéért, nyelvéért és kultúrájáért eldöntötte a csata sorsát.” A lovagok feladták követeléseiket az orosz föld iránt. „A Csúd-tavi csata megállította a lovagok előrenyomulását az orosz földön. Dicsőség Alekszandr Nyevszkijnek és győzelmeinek a Névánál és a Csúd-tónál, kiterjesztette a Rusz határait.”⁴⁶ A történelmi személyiség szerepének túlértékelése Sztálin személyi kultuszának korszakára jellemző. 1956 után az orosz hadakra helyeződött a hangsúly, bár a sztálini korszakban is megjelent a személyiség mellett a nép hősiességére való utalás. Az 1949-ben megjelent Szovjetunió története korának egyik legkiválóbb fejedelmeként jellemzi Nyevszkijt: „Bátor és ügyes, [...] keményakaratú ember volt, és tudta, hogy háborús időben erős hatalomra van szükség.”⁴⁷ Az 1976-os Szovjetunió története Nyevszkij személyiségét nem elemzi, népfelkelő sereget szervezett és a vlagyimiri fejedelemség csapatait is bevárta, ezzel az egyesített orosz sereggel győzte le a németeket. A német hódítás háttérében a balti kereskedelmi utak feletti ellenőrzés állt. A Csúd-tavi csata itt is részletesen megtalálható az oroszok hősiességének részletezésével és a németek teljes vereségével. A csata jelentőségét az adta, hogy „megszűnt az a veszély, hogy az orosz nép is osztozik a német hűbérurak által leigázott balti törzsek sorsában.”⁴⁸ V. B. Kobrin az 1989-es Szovjetunió történetében hangsúlyozza, hogy Nyevszkij milyen előkészületeket tett a svéd támadás ellen. A harcban Alekszandr személyesen találkozott a svéd királlyal, és súlyos sebet ejtett rajta. Itt is megjelenik, hogy teljes győzelmet arattak az orosz hadak. A küzdelem értékelése: a névai győzelem megakadályozta a svéd előrenyomulást.⁴⁹

IV. Iván

Az 1939-es Szovjetunió történetében Sz. V. Bahrusin⁵⁰ a bojárok dezintegráló, a feudális szétdarabolódást idéző szerepéről ír, akik általános pusztulást hoztak az országra, a parasztok és a városlakók mellett a kishemesek is megszén-

⁴⁶ История СССР. 1939.

⁴⁷ A Szovjetunió története. 1976. 119. és 125–126.

⁴⁸ A Szovjetunió története. 1976. 66.

⁴⁹ История СССР. 1989. 85–86.

⁵⁰ Szergej Vlagyimirovics Bahrusin (1882–1950) történész, a moszkvai egyetemen szerzett diplomát. 1927-től az MGU professzora. Munkássága időben (a 9. századtól a 17. századig), és témákában (a Kijevi Rusz, az oroszországi piac kialakulása, a Moszkvai Oroszország belpolitikája, Szibéria története) is széles kört fedett le.

vedték ezt a korszakot.⁵¹ A kazanyi hadjárat okaiként megjelent a tatár betörések megszüntetése, az orosz foglyok kiszabadítása, valamint a kereskedelmi érdekek. „A Kazanyi Kánság megnehezítette az orosz állam kialakulását, zavarta Moszkvát a feudális szétdarabolódás elleni harcban, a nyugati tengeri kijárat megszerzésében, és nagy erőket kötött le a védekezés.”⁵² A livóniai háborúról szóló résznél olvashatjuk: a balti „blokádnak” „sértette az orosz állam érdekeit és zavarta a gazdasági és kulturális élet fejlődését, csak a partszakasz meghódításával lehetett áttörni.” Sz. V. Bahrusin történeti érvet is felhoz az oroszok mellett, miszerint korábban a Balti parttal szoros kapcsolata volt az orosz földeknek, ezt csak a 13. századi német agresszió szüntette meg. A nemesség a kazanyi hadjáratához hasonlóan itt is új földek szerzésében reménykedett.⁵³ Moszkva sikerrel harcol Livónia ellen, de a sikerek felkeltették más hatalmak érdeklődését is a terület iránt, így Litvánia, Dánia és Svédország szövetezett a moszkvai állam ellen. IV. Iván ekkor megtámadta Litvániát és „sikert sikerre halmozott.” De „erős akadályra talált a hatalmas feudálisokban, akik elégedetlenek voltak a politikájával. A bojárok változtattak pártállásukon és az ellenség oldalára álltak.” Az árulás miatt Iván rákényszerült a békére. „IV. Iván számára ez a Livóniáról való lemondást és a huszonnégy éves súlyos harcok teljes eredménytelenségét jelentette. Másrészt a nemesi köztársaságnak is le kellett mondania keleti támadó terveiről.”⁵⁴ A háborús viszonyok között a szövetségbe tömörült ellenség iránti sikeres küzdelemnek lelkesítő ereje lehetett.

R. Ju. Vipper⁵⁵ népszerűsítő könyve Iván uralmáról 1942-ből származik. Ljubimirov Minyin és Pozsarszkij könyvéhez hasonlóan ez is egy korábbi könyv újraírt változata. Rettegett Iván könyvének új kiadása a hatalom támogatásával találkozott: a szerzőt 1943-ban akadémiai taggá választották, 1944-ben megjelent a könyv harmadik kiadása, 1947-ben angol, német, spanyol és magyar fordítások készültek. Az oroszok baltikumi behatolásának gazdasági szükség-

⁵¹ История СССР. 1939. 353.

⁵² История СССР. 1939. 365.

⁵³ История СССР. 1939. 370.

⁵⁴ История СССР. 1939. 373–374.

⁵⁵ Robert Jurjevics Vipper (1859–1954) 1880-ban végzett a moszkvai egyetemen, 1897–1922 között a moszkvai egyetem professzora. 1924-ben emigrál, a Lett Egyetemen tanít 1941-ig, 1941–1950 között a Moszkvai Állami Egyetemen tanított, 1943-tól a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának rendes tagja. Kutatási területe: a kereszténység története, az antik Hellász és Róma, történetelméleti és középkor történeti tárgyú könyvei is jelentek meg.

gességét hangsúlyozta, amely lehetővé teszi a manufaktúrák áruinak importját és a mezőgazdasági termékek exportját. Vipper nem hódító hadjáratként írja le a háborút, hanem az agresszív livóniai lovagok elleni orosz harc harmadik fázisaként, akik a Baltikum azon területeit foglalták el, amelyek korábban a Kijevi Rusz örökletes részét képezték (a harc első két szakasza 1242-ben Alekszandr Nyevszkij alatt és 1502-ben III. Iván alatt volt).⁵⁶ A szerző cáfolja, hogy Moszkóvia a 15. és a 16. században bármely jelentős szegmensben elmaradt lett volna Nyugat-Európához képest. Oroszország „katonai monarchiáját” az olyan állam megfelelő formájaként taglalta a szerző, amelynek történeti küldetése az ázsiai török-tatár népek nyugati előrenyomulásának megállítása. Néhány vonásában Moszkóvia ázsiai modelleken alapult, de ez a kultúra nem volt semmilyen tekintetben sem alávalóbb a Nyugathoz képest.⁵⁷ Nyugati utazók helytelenítették Oroszország keleti despotizmusát: de a Nyugat dicsekvése a liberalizmussal, az alkotmányossággal és a parlamentarizmussal pusztá maszkja volt a nemesség oligarchikus hatalmának.⁵⁸ Vipper az opricsnyinát a katonai monarchia fejlődésének kontextusában helyezi el, amely a livóniai háború kihívásaira adott adminisztratív hadi reform volt. Ez javította a hadsereg hatékonyságát a korábbi arisztokrácia felszámolásával és új hadi szervezet kialakításával.⁵⁹ Az 1942-es kiadás új fejezetet tartalmaz: „Harc az árulás ellen”. Ebben Vipper részletesen okadatolja a terror legintenzívebb szakaszát, 1568-72 között. Azt állította, hogy az 1922 óta feltárt új források és a szovjet kutatás kétséget kizáróan demonstrálta, hogy Iván valós fenyegetésekkel nézett szembe 1567-1570 között.⁶⁰ Vipper a terror patrióta indoklását adja művében: az árulók nem csak az autokrata hatalom határát sértették meg Iván visszahívásával a cári trónról, de a területi egységet és Oroszország függetlenségét is.⁶¹ Nem véletlen, hogy az áruló bojárok ilyen beállítása virágzott a nagy honvédő háború ideje alatt. A Sztálin nagy terrorja (1936–38) és Iván opricsnyinája közötti párhuzam kiviláglott az 1930-as évek közepétől, a terror áldozatainak a külső hatalmak ügynökeiként való nyomatékos bemutatása is különösen érzékelhetővé vált a háborús viszonyok között. A szovjet lakosságnak gyakran észé-

⁵⁶ R. Vipper: *Rettegett Iván*. Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, Moszkva, 1947. 77.

⁵⁷ Vipper. 1947. 29–40.

⁵⁸ Perrie. 1998. 118. vö. Vipper. 1947. 22–25.

⁵⁹ Vipper. 1947. 174–176.

⁶⁰ Perrie. 1998. 118–120. vö. Vipper. 1947. 137–177.

⁶¹ Vipper. 1947. 159–160.

be juttatták, hogy a katonai vereségek és a területveszteségek gyakran árulás következményei, és a kegyetlen megtorlás az erős és előrettekintő vezető hazafias tette. A külső és belső ellenség elleni harc összefonódott a haza védelmével.⁶²

Az 1949-es Szovjetunió történetében a Kazanyi Kánság elfoglalásáról így írtak: IV. Iván alatt veszi kezdetét a „szomszédos népek leigázása és az orosz állam fokozatos átalakulása soknemzetiségű állammá.” Az okok: a nemeseknek föld és jobbágy kellett, de hangsúlyozzák a kazanyi tatárok betöréseit is orosz földre, továbbá Kazany stratégiai fontosságát is.⁶³

Az 1976-os Szovjetunió történetében a pravoszláv egyház jogi szabályozása és a szentek országos érvényű kanonizálása kifejezte „az orosz nép egyesülését az egységes nemzeti állam keretei között.” Kazany megtámadását a tatárok rablóhadjárataival indokolják itt is, Kazany és Asztrahány meghódításának jelentőségét abban látják, hogy lehetővé vált a Közép-Volga vidék kolonizálása.⁶⁴

Az 1989-es Szovjetunió története is felsorolja a korábban megismert okokat a Kazanyi Kánság elfoglalására: az orosz feudálisok új földet akartak, illetve a kereskedők kereskedelmi utat a Volgáig, továbbá az adóbevétel is vonzóvá tette a hódítást, az orosz rabok kiszabadítása és a Volga-menti népek felszabadítása is megjelenik a célok között.⁶⁵ „A hadi sikerek hozzájárultak az önkényuralom megerősödéséhez.” Kobrin Engelsre hivatkozik: „Oroszország civilizációs szerepet játszott a Fekete- és a Kaszpi-tengernél, Közép-Ázsiában, a baskíroknál és a tatároknál.”⁶⁶ Az 1550-es évek fő külpolitikai törekvése Nyugat felé irányult, s a későbbiekben nagy szerepet játszó Balti-tengerre való kijutásban nyilvánult meg. „E nélkül nehéz volt kapcsolatot teremteni a fejlettebb nyugat-európai országokkal és leküzdeni az ország elmaradottságát.”⁶⁷ A kazanyi hódításhoz hasonlóan itt is megjelenik az orosz feudálisok érdeke föld és parasztok iránt, továbbá a kereskedők érdeke új kikötőkért, kereskedelmi kapcsolatokért. V. B. Kobrin a baltikumi helyi viszonyok bemutatásánál megemlíti, hogy a lettek és az észtek rokonszenveztek az orosz tervvel, mivel német bárók és püspökök elnyomása alatt voltak.⁶⁸ A lublini unió „megerő-

⁶² Perrie. 1998. 120.

⁶³ A Szovjetunió története. 1949. 179. és 182–184.

⁶⁴ A Szovjetunió története. 1976. 112–113.

⁶⁵ История СССР. 1989. 140–141.

⁶⁶ История СССР. 1989. 142.

⁶⁷ u. o.

⁶⁸ История СССР. 1989. 143.

sította a lengyel feudálisokat, meggyorsította az ukrán és belorusz földek katonizálását és lengyelesítését.” Kobrin az erőszakos német és lengyel asszimilációs politikát társadalmi csoporthoz (feudálisok) köti, a társadalmi és a nemzetiségi ellentétek összefonódottságát sejteti. Az elnyomó oldalon a németek és a lengyelek álltak, az elnyomottak a Szovjetunió népei közül kerültek ki, a szöveg keletkezésének időpontja (1989) a kiéleződő nemzetiségi ellentétek fényében értékelendő.⁶⁹

A zavaros időszak

Picseta az idegen (lengyel) megszállásról így írt 1939-ben: „A lengyelek viselkedése orosz földön sértette a nemzeti érzést.”⁷⁰ Hermogen pátriárka megtagadta III. Zsigmond elismerését, és a lengyelek ellen buzdította a lakosságot. A kozákság meghiúsította a néptömegek egységét. Az osztályharc mellett a gazdasági érdekek is megjelennek a továbbiakban: Nyizsnyij-Novgorod volt a XVII. század elején a Volga felé irányuló kereskedelem központja, mivel a lengyel–litván megszállás nagymértékben csökkentette a kereskedelmet, így ellentétes volt a város érdekeivel. „Nem tartoztak a tusinóiak uralma alá, megőrizték függetlenségüket, és nagy szerepet játszottak az Ál-Dmitrij elleni városi mozgalmakban. [...] A városi népesség körében sosem halt ki az egészséges nemzeti érzés.”⁷¹ Az első népfelkelés sikertelenségét a feudálisok és a néptömegek (nemesek és kozákok) közötti ellentétre vezeti vissza Picseta. Kuzma Minyin nyizsnyij-novgorodi sztarosza egyesítette a helyi adminisztrációt, papságot és a szolgáló népeket a megszállók ellen. Itt kezdett el szerveződni a második népfelkelés, pénzt gyűjtöttek, és a szolgáló emberek is ide gyűltek. Pozsarszkij herceget választották hadvezérnek, a könyv becsületességét és hadi művészetben való jártasságát emeli ki. Minyinről természetesen bővebben olvashatunk, hiszen ő plebejus származású volt, szemben a nemes Pozsarszkijjal. A gazdasági ügyek voltak Minyinre bízva, de a harcban is megmutatta bátorságát. Moszkva ostrománál végül egyesült a kozák és a népfelkelő sereg, és sikerült felszabadítani a fővárost.⁷²

⁶⁹ История СССР. 1989. 150.

⁷⁰ История СССР. 1939. 439.

⁷¹ История СССР. 1939. 444.

⁷² История СССР. 1939. 447.

1949-ben a felkelő sereg sokféleségét is megemlítték: Minyin és Pozsarszkij serege a társadalom különböző rétegeiből állt: „a városok nemesei, városiak, lövészek, kozákok, parasztok. Oroszokon kívül részt vettek a felkelésben a tatárok, a marik, a csuvasok stb.” Ivan Szuszanyin hőstette itt is megtalálható. A nép kitartott és harcolt a „betolakodók” ellen. Bár az „áruló” bojárok átadták Moszkvát a lengyeleknek, a népfelkelők kiűzték az ellenséget.⁷³

1976-ban így jelent meg a zavaros időszak ezen periódusa: „Az ország életének e rendkívül súlyos időszakában az állam megmentésében döntő szerepet játszott a nagy orosz nép. 1611-től kezdve a nép nagy tömegei harcra keltek a haza felszabadításáért.” „Nemzeti harc” kezdődött az ország felszabadításáért.⁷⁴ A felszabadító harcok ismertetése után a könyv így zárja a hivatkozott részt: „Kudarcba fulladt minden próbálkozás, hogy elfoglalják az orosz államot. Az orosz nép megvédte hazája függetlenségét.”⁷⁵

„Sem a parasztok, sem a városlakók, sem a nemesség, sem a bojárok nem akartak behódolni az idegen elnyomásnak. A rablók garázdálkodása Moszkvában általános felháborodást keltett. 1610. november 30-án Hermogen pátriárka felhívást adott ki a megszállók elleni harcra, de gyorsan őrizetbe vették. [...] Össznépi felkelés érlelődött az országban” – állítja Kobrin. Pozsarszkij kitűnt a felkelők vezetői közül, s bár a felkelőknek nem sikerült bevenniük Moszkvát, itt az árulás mellett a felkelők belső megosztottságára is hivatkozik a szerző. Kuzma Minyin mint „az idegen rabság alóli felszabadítási törekvések” képviselője jelenik meg. Pozsarszkij és Minyin álltak az „összes földek tanácsa” élén. A cárválasztás kompromisszumos döntése után Kobrin megemlíti a betolakodók és a portyázó kozákok elleni partizánmozgalmat. Ivan Szuszanyin esetét említi név szerint, aki a lengyel csapatot a mocsárba vezette, így akadályozta meg élete árán, hogy a cárhoz jussanak. „Könyörtelen és kemény harcban az orosz megőrizte hazája függetlenségét.”⁷⁶

⁷³ A Szovjetunió története. 1949. 224–229.

⁷⁴ A Szovjetunió története. 1976. 141.

⁷⁵ A Szovjetunió története. 1976. 143.

⁷⁶ История СССР. 1989. 178–183.

Nagy Péter

Sztálin és Nagy Péter

A KB 1928. novemberi plénümán Sztálin az elmaradottság elleni küzdelem példájaként hozta fel Pétert, aki gyárakat épített, hogy felvegye a küzdelmet a fejlettebb nyugati országokkal. Ezt természetesen sem az arisztokrácia, sem a burzsoázia nem volt képes megtenni, csak a szocialista építés tudta elérni.⁷⁷ A szovjet történettudományt hosszú ideig befolyásoló utalást tett Sztálin I. Péterről az 1931 decemberében, Emil Ludwig német író által készített interjúbán. Sztálin szerint „Nagy Péter sokat tett a földesúri osztály felemelése és az akkor keletkezőben lévő kereskedő osztály fejlesztése érdekében. Péter nagyon sokat tett azért, hogy megeremtse és megerősítse a földesurak és a kereskedők nemzeti államát. De azt is meg kell mondani, hogy a földesúri osztály felemelése, a keletkezőben levő kereskedő osztály támogatása és ez osztályok nemzeti államának megerősítése a jobbágyparasztság rovására történt, amelyről hét bőrt nyúztak le. [...] Az a feladat, amelynek életemet szentelem, egy másik osztály, mégpedig a munkásosztály felemelése. Ez a feladat nem valamilyen »nemzeti« állam megerősítése, hanem egy szocialista, vagyis internacionalista állam megerősítése, és ennek az államnak bármilyen megerősítése hozzájárul az egész nemzetközi munkásosztály megerősítéséhez.”⁷⁸ A szovjet korszak elején M. N. Pokrovszkij a kereskedőtöke uralomra jutásáról írt Péter időszakával kapcsolatban. Értékelésében a péteri rendszer tönkretette az országot, de nem érte el a célját. Pokrovszkij bírálói Nagy Péter külpolitikai és hadi sikereit, haladó reformjait, az elmaradottság ellen fellépő személyiség kiemelkedő szerepét hangsúlyozzák. Az érem másik oldala: a nemesség osztályérdekeit szolgálta. A kettős értékelés a továbbiakban is fennmarad. Nagy történelmi személyiség, erős birodalom létrehozója az egyik oldalon; a néptömegek elnyomója a másik oldalon.⁷⁹

I. Péter uralkodását V. I. Lebegyev⁸⁰ az 1939-es Szovjetunió történetében így vezeti be: „I. Péter átalakítása a 17. században lett előkészítve.” A 17. század

⁷⁷ Sztálin művei. 11. köt. Szikra, Bp., 1950. 269–270.

⁷⁸ Sztálin művei. 13. köt. Szikra, Bp., 1951. 109–110.

⁷⁹ Szvák Gyula: IV. Iván és I. Péter utóélete. Magyar Ruszisztikai Intézet. Bp., 2001. 146., 200–202.

⁸⁰ Vlagyimir Ivanovics Lebegyev (1894–1966) 1917-ben a moszkvai egyetemen szerzett diplomát, 1924-től a moszkvai egyetemen tanít. Kutatási területe: paraszttmzozgalmak a 17–18. században, Nagy Péter reformjai.

külpolitikai sikerei (Szmolenszk, bal-parti Ukrajna elfoglalása) a termelőerők megerősödésével magyarázhatók, ez az orosz állam megerősödésével járt. A helyi piacok egy összorosz piaccá egyesültek, megerősödött az uralkodó osztály. „De ez az orosz állam a 17. században elmaradt a nyugat-európai országokkal való összehasonlításban. Az országban gyenge volt az ipar.” A Fehér-tenger az év kétharmadára befagyott, ez megnehezítette az exportot. A moszkvai államszervezet a bojár dumával, a prikázokkal kaotikus volt. „Oroszország előtt alapvető feladat állt: megerősíteni az állami apparátust, a hadsereget és létrehozni a flottát, a termelőerők továbbfejlődéséhez ki kellett jutniuk a Balti-tenger partjára, és európai hatalommá válni. Ellenkező esetben az a veszély fenyegette, hogy a nagyobb nyugat-európai hatalmak gyarmatává (félgyarmatává) válik.”⁸¹ A gazdasági alapok hangsúlyozása mellett az állami hivatalok és a hadsereg is kiemelt szerepet kap ebben a koncepcióban, Nyugat-Európa pedig mint veszélyforrás jelenik meg. Az északi háborúban a narvai vereség okai között a gyenge felszereltség és a tűzérés hiánya mellett az idegen tisztek megfutamodását is megemlíti a könyv. A balti terjeszkedést Marx-idézzel igyekszik legitimálni a szerző: „Csak azt hódította meg Péter, amire az ország normális fejlődéséhez szükség volt”.⁸² Az osztályharcos szemléletnek megfelelően kiemelten, külön alfejezetben foglalkozott a szerző a parasztfelkelésekkel, ezek alapját az adta, hogy a parasztok viselték a háború terheit. Mazeppa átállásánál kiemeli a szerző, hogy a katonák kicsiny része tartott vele és „az ukrán nép nem követte a hetmant a moszkvai állam elleni harcában.”⁸³ Az ukrán–orosz együttműködés, a közös haza koncepciójába nem illett az ukrán–orosz harc. Egy újabb Marx-idézet az Északi-háború értékelésére: „Moszkóvia tisztán kontinentális államból tengeri állammá lett.”⁸⁴ [...] I. Péter idején alakult meg az Orosz Birodalom, amelynek birtokai a Baltikumtól a Csendes-óceánig húzódtak. Oroszországnak nem lettek gyarmati vagy félgyarmati gazdaságai, mint a szomszédos nyugat-európai államoknak, de a legerősebb európai hatalmak egyike lett. Ennek a birodalomnak a méhében növekedett a későbbiekben az a proletariátus, amely megvalósítja a Nagy Októberi Szocialista Forradalmat.”⁸⁵ A péteri korszak egyértelműen pozitív értékelést kap a

⁸¹ История СССР. 1939. 596.

⁸² История СССР. 1939. 609.

⁸³ История СССР. 1939. 618.

⁸⁴ История СССР. 1939. 621.

⁸⁵ История СССР. 1939. 645.

nagyhatalmi helyzet kivívása miatt, sőt még a forradalom számára is megindokolja a szerző a birodalom létrehozásának jelentőségét. Az 1949-es Szovjetunió története így ír a péteri korszakról: „A Svédország felett aratott győzelemnek igen nagy jelentősége volt Oroszország számára. A tengerhez vezető utak hiánya akadályozta az ország gazdasági fejlődését. Kezdetben Livónia, azután pedig Svédország szándékosan elzárták Oroszország elől nem csak a kereskedelem, hanem még a kultúrkapcsolatok lehetőségét is Nyugat-Európával. Péter utat vágott a Balti-tengerhez, és ily módon befejezte az orosz nép harcát a tengerpartért, amely a 15. század óta folyt. Péter csak azt foglalta el, ami az ország fejlődése érdekében feltétlenül szükséges volt.”⁸⁶ Pétert kiváló államférfiként jellemzi a tankönyv, aki „tudta, hogy az ország milyen történelmi feladatok előtt áll. Sokat tett az önálló orosz kultúra fejlesztéséért. Mindazonáltal Péterben is megvolt az idegenek feleslegesen nagy szeretete, amely legközelebbi utódai alatt a nyugati kultúra előtti vak és szolgai meghunyászkodássá fajult. [...] Minden téren le akarta győzni az elmaradottságot: a gazdaságban, technikában, államszervezetben, a kultúrában és az életmódban. [...] Péter reformjai után Oroszország erős európai állammá lett.” A nagyhatalmi lét ismét, az 1939-es Szovjetunió történetéhez hasonlóan pozitív értékelést kap. A nyugat-európai kulturális befolyás visszaszorításának igénye is elvárásként jelenik meg. Az 1976-os Szovjetunió története így értékeli a nystadi békét: „Oroszország visszaszerezte ősi területeit, megkapta Észtország és Lettország jelentős részét, és szilárdan megvetette a lábát a Baltikumban. [...] A nystadi békével a balti kérdés megoldódott Oroszország javára. Megnyílt a közvetlen tengeri út a nyugati országokba. De Péter jól tudta, hogy az állam gazdagsága nemcsak a Nyugattal folytatott kereskedelem fejlesztésétől függ, hogy fejleszteni kell a kereskedelmet a keleti országokkal is – erre volt példa Anglia.”⁸⁷ „A 18. század első negyedének reformjai történelmi szempontból nagy jelentőségűek voltak. Svédország az európai nagyhatalmak sorában kénytelen volt átengedni helyét Oroszországnak. Most már egyetlen nagy európai problémát sem lehetett megoldani az oroszországi birodalom részvétele nélkül, amelynek diplomáciáját erős reguláris hadsereg és első osztályú hajóhad támogatta.” Az orosz nemzet kialakulását a nemzeti piac bővülése, a kultúra gazdagodása és a hazai manufaktúraipar kiépülése segítette a korszakban. A nagyhatalmiság és a nyugati kereskedelmi kapcsolatok jelentőségén

⁸⁶ Anna Mihajlovna Pankratova (Szerk.): A Szovjetunió története. II. köt. Szikra, Bp., 1950. 27.

⁸⁷ A Szovjetunió története. 1976. 180.

túl a szerző igyekezett differenciálni, és a keleti kapcsolatokra is felhívta a figyelmet. Témánk szempontjából különösen jelentős a nemzet kialakulását elősegítő főbb tényezők: a nemzeti piac, a kultúra és az ipar megemlézése. A nemzetek kialakulását elemző irodalom a nemzeti kultúra kialakulása/kialakítása mellett a gazdasági tényező (országos piac) szerepét kevésbé hangsúlyozza, jóllehet az egyik legnagyobb hatású nacionalizmuselméleti mű, Benedict Anderson Elképzelt közösségek című munkája a latin-amerikai nemzetek kialakulásánál kitér a sajtótermékek által (is) lehatárolt helyi piacok kialakulásának és a nemzetivé válásnak összefüggéseire.⁸⁸ Ny. I. Pavlenko⁸⁹ 1989-ben a nagy hagyományokkal rendelkező nagyhatalmiságot emelte ki a korszak végeredményeként: „A Balti-tengerpart megszerzése súlyos áldozatokkal járt, amit azért szenvedett el Oroszország a hosszú háború során, hogy kedvezőbb feltételeket teremtsen a gazdasági és kulturális fejlődés számára. A háború eredménye gyökeresen megváltoztatta Oroszország nemzetközi helyzetét. Kilépett a nemzetközi küzdőtérre, európai nagyhatalommá vált, és a nemzetközi kapcsolatokban egyetlen kérdést sem lehetett eldönteni a részvétele nélkül.”⁹⁰

Honvédő háború, 1812

Az 1939-es Szovjetunió történetének folytatása 1940-ben jelent meg M. V. Nyecskina⁹¹ szerkesztésében. 1955-ben jelent meg az átdolgozott kiadás, amely magyar nyelven is napvilágot látott. Az 1812-es honvédő háború a második világháborús nagy honvédő háború előképeként, példajaként a nép hősi harcának terepül szolgálhatott. „Napóleon világuralomhoz vezető útjában Oroszország bizonyult a fő akadálynak. [...] Oroszország számára Napóleon a nemzeti rab-

⁸⁸ A Szovjetunió története. 1976. 188. v. ö.: Benedict Anderson: Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. L'Harmattan–Atelier. Bp., 2006.

⁸⁹ Nyikolaj Ivanovics Pavlenko (1916): történész, a Moszkvai Állami Történeti-Régészeti Intézetben végzett 1939-ben. 1949-től a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetében dolgozott. Fő kutatási témája Nagy Péter és kora, valamint a 18. századi kohászat.

⁹⁰ История СССР. 1989. 264.

⁹¹ Milica Vasziljevna Nyecskina (1901-1985): történész, 1921-ben végzett a kazányi egyetemen. Tanított a moszkvai egyetemen és a Szovjet Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében dolgozott. A 19. századi oroszországi munkásmozgalom történetével, a dekabristákkal, Csernyisevskij tevékenységével, a történettudomány metodológiai és historiográfiai kérdéseivel foglalkozott.

ságot, a burzsoá francia anyaország gyarmati »függvényének« sorsát készítette elő. Erre a sorsra jutott már az európai kontinens valamennyi leigázott országa: Napóleon Olaszországban, Belgiumban, Poroszországban és más országokban is durván megsértette a nemzeti szuverenitást, akadályozta a leigázott nép önálló gazdasági fejlődését, olyan feltételeket diktált, amelyek csak a francia tőkéseknek kedveztek, elnyomta a nemzeti mozgalmat, s a hatalmas hadisarcokon felül még »véradót« is követelt – katonákat óriási hadserege számára.⁹² Napóleon serege nemzetiségi megosztottsága ellenére „hatalmas katonai erőt képviselt, parancsnokai tapasztalt és tehetséges marsallak voltak, élén pedig a világhír és a legyőzhetetlenség nimbuszával övezett Napóleon állt.” A népi ellenállás a győzelem egyik fő tényezője: „Az 1812. évi háború már a kezdet kezdetén népi jelleget öltött. Az országa védelmére felkelt népet lánghő hazaszeretete vezérelte. A harc célja teljesen világos volt: ki kellett űzni az ellenséget, a zsarnokot, az idegen elnyomót, aki rátört a szülőföldre, s aki mindenüvé halált, rombolást és nemzeti elnyomást hozott. A napóleoni invázió elleni háború az orosz nép *nemzeti* háborúja lett.”⁹³ A nemzeti harc azonban nem hozott létre osztályok feletti egységet: „1812-ben számos helyen felkeltek a parasztok a jobbágyiga ellen.” „A nemesi hazafiság és a parasztok hazafisága merőben más természetű volt. A földesurak a feudális Oroszországért harcoltak, meg akarták őrizni és a győzelem után tovább akarták gyarapítani vagyonukat és kiváltságaikat. A parasztok viszont, amikor hazájukért harcoltak, abban bíztak, hogy a haza felszabadítja őket a földesúri elnyomás alól.”⁹⁴ [...] A Napóleon elleni Honvédő Háborúnak az volt a célja, hogy megvédje a népet a külső támadástól, a leigázásra irányuló kísérlettől, tehát igazságos háború volt. Az orosz nép vissza tudta verni a világuralomra törő, rendkívül nagy erőt képviselő agresszort, meg tudta védeni függetlenségét.”⁹⁵ A párhuzamot a nagy honvédő háború és a Napóleon elleni háború között a szerző hangsúlyozza Sztálin 1941. november 7-i Vörös téren tartott beszédét idézve. A személyiség irreális értékelése ismét megjelenik: „Kutuzov hadvezéri tudása felülmúlta Napóleon hadvezéri tudását.”⁹⁶

⁹² M. V. Nyecskina (Szerk.): A Szovjetunió története. II. köt. 3. kiadás. Szikra, Bp., 1956. 77. Az 1939-es Szovjetunió történetének a folytatása, a fordítás alapjául szolgáló kiadás 1954-ben jelent meg.

⁹³ A Szovjetunió története. 1954. 84.

⁹⁴ A Szovjetunió története. 1954. 85.

⁹⁵ A Szovjetunió története. 1954. 95.

⁹⁶ A Szovjetunió története. 1954. 96.

Je. Tarle 1812. – Napóleon Oroszországban című művében⁹⁷ így értékelte Napóleon hadjáratát: „Oroszország előzőnlése imperialista rablóhadjárat volt, egy autokrata uralkodó vállalkozása, akinek hatalma szorosan összefonódott a francia nagypolgárság érdekeivel.” Az oroszok szabadították fel a rabságból Európa népeit. „Oroszország szempontjából az 1812-ik évi hadjárat hallatlan következményekkel járt. A nép ellenállása, nem pedig a hideg és az ország kiterjedése győzte le Napóleont. Az orosz nép megvédte nemzeti függetlenséghez való jogát.”⁹⁸ A szocialista rendszer megteremtéséhez független országra volt szükség, ezt 1812-nek köszönhetik.⁹⁹

„Az 1812-es háború igazságos, népi, honvédő háború volt. Ebben a háborúban az orosz nép megvédte Oroszország függetlenségét. A katonáknak a Napóleon elleni harcokban tanúsított hősiessége és a partizánok és parasztok fegyveres akciói hozzásegítették Oroszországot a győzelemhez Napóleonnal szemben, aki a világtörténelem valaha is ismert leghatalmasabb hódítóinak egyike volt. Nagy érdemei voltak az 1812. évi háborúban a zseniális orosz hadvezérnek, M. I. Kutuzovnak is. [...] De a cár és szövetségesei a népek nemzeti felszabadító harcát nem a népek tényleges felszabadítására használták fel, hanem arra, hogy Európában visszaállítsák a feudális rendszert.”¹⁰⁰

Az 1976-os Szovjetunió története is kitér a partizánmozgalomra: a parasztok harcoltak, míg a nemesek elmenekültek. „Az 1812-es honvédő háború az orosz történelem hősi lapja, az orosz nép nemzeti eposza. [...] Az orosz nép az 1812-es honvédő háborúban megmentette Európát a leigázástól.”¹⁰¹ A nemzeti büszkeségen túl a háború forradalmi mozgalomban betöltött szerepét is hangsúlyozza a könyv: „Az orosz népnek 1812-ben véghezvitt hazafias hőstettei nagy hatással voltak a haladó gondolkodású nemesi ifjúságra: a nemesi ifjak büszkéek voltak az orosz népre, elő akarták mozdítani felszabadulását.”¹⁰²

⁹⁷ Jevgenyij Viktorovics Tarle (1874–1955) 1896-ban végzett a kijevi egyetemen, 1903–1917 között a pétervári egyetemen tanított. 1918-tól a petrográdi, majd a moszkvai egyetem professzora. 1927-től a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának rendes tagja. 1931-ben Alma-Atába száműzték. 1933-tól a leningrádi egyetem professzora. Kutatási területei: a francia forradalom korszaka, Napóleon, a krími háború.

⁹⁸ Je. Tarle: 1812. Napóleon hadjárata Oroszországban. Renaissance, Bp., 1944. 395.

⁹⁹ E. B. Tarle: Сочинения в 12 томах. Том 7. Издательство Академии наук СССР, М., 1959. 738.

¹⁰⁰ A Szovjetunió története. 1949. II. köt. 163.

¹⁰¹ A Szovjetunió története. 1976. 230.

¹⁰² A Szovjetunió története. 1976. 230–231.

Fjodorov¹⁰³ 1989-ben a már jól ismert elemeket hangsúlyozza: „Napóleon inváziója fellobbantotta a népi háborút a külföldi betolakodók ellen.” A partizántevékenységről található bővebb leírás:¹⁰⁴ „Oroszország volt az egyetlen európai ország, amely nemcsak megállította a napóleoni agressziót, hanem megsemmisítő vereséget mért a sok harcban edződött, hatalmas sereg, amelyet kiváló hadvezérek irányítottak. A győzelem titka abban rejlett, hogy nemzeti-felszabadító, népi háború volt. Napóleon az Oroszország elleni agresszió kidolgozásakor nem látta előre, hogy az egész orosz nép ellen kell hadat viselnie, nem csak a hadsereg ellen. De drágán jutott a nép ehhez a győzelemhez. Tizenkét kormányzás, a harci cselekmények fő színtere, szét lett rombolva.¹⁰⁵ [...] Az orosz nép győzelme az 1812-es Honvédő Háborúban óriási hatással volt az ország társadalmi, politikai és kulturális életére, elősegítette a nemzeti öntudat megerősödését, hatalmas lökést adott az élenjáró társadalmi gondolat fejlődésének Oroszországban.” A napóleoni iga alól felszabadították Európa országait.

A szocialista hazafiság a korábbi cári korszakhoz nyúlt vissza, a korábbi hősök, történelmi személyek, események mítoszainak felhasználásával az adott kor kihívásaira alkalmazta ezeket a modelleket.

Felhasznált irodalom

- Anna Mihajlovna PANKRATOVA (szerk.): A Szovjetunió története. Szikra, Bp., 1950. I–II. köt.
- N. J. NOSZOV–R. S. GANYELIN–D. SZ. LIHACSOV (szerk.): A Szovjetunió története. Első rész. Kossuth–Progressz, Bp.–Moszkva, 1980.
- Benedict ANDERSON: Elképzelt közösségek: gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről. L'Harmattan–Atelier. Bp., 2006.
- GECSE Géza: Bizáncról Bizáncig. Az orosz birodalmi gondolat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2007.
- GYÓNI Gábor: Orosz birodalom volt-e a Szovjetunió? In: Juhász József–Krausz Tamás (szerk.): Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-

¹⁰³ Vlagyimir Alekszandrovics Fjodorov (1926–2006) 1950-ben végzett az MGU-n, 1953-tól ugyanott asszisztens, később professzor. Kutatási területe: a dekabristák, a 19. századi orosz történelem.

¹⁰⁴ История СССР. 1989. 441.

¹⁰⁵ История СССР. 1989. 442.

- Európában 1989 után. L'Harmattan–ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék. Bp., 2009.
- E. J. HOBSBAWM: A nacionalizmus kétszáz éve. Maecenas, H. n., 1997.
- Timothy JOHNSTON: Being Soviet. Identity, Rumour, and Everyday Life under Stalin 1939–1953. Oxford University Press. New York, 2011.
- KRAUSZ Tamás: A „sztálini szocializmus” In: Krausz Tamás (Szerk.): A sztálinizmus hétköznapijai. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2003.
- KRAUSZ Tamás: Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció. Napvilág. Bp., 2008.
- KRAUSZ Tamás: Pártviták és történettudomány. Viták „az orosz történelmi fejlődés sajátosságairól”, különös tekintettel az 1920-as évekre. Akadémiai, Bp., 1991.
- Terry MARTIN: The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939. Cornell UP, Ithaca, 2001.
- Erwin OBERLÄNDER: Sowjetpatriotismus und russischer Nationalismus. In: Andreas Kappeler (Hg.): Die Russen. Ihr Nationalbewusstsein in Geschichte und Gegenwart. Köln. 1990.
- Maureen PERRIE: Nationalism and History: The Cult of Ivan the Terrible in Stalin's Russia. In: Geoffrey Hosking and Robert Service (ed.): Russian Nationalism Past and Present. Macmillan & Co.-Saint Martin's Press, London–New York, 1998.
- E. A. REES: Stalin and Russian Nationalism. In: Geoffrey Hosking and Robert Service (ed.): Russian Nationalism Past and Present. Macmillan & Co.-Saint Martin's Press, London–New York, 1998.
- Geoffrey ROBERTS. Stalin's Wars. New Haven-London, 2008.
- A. D. SMITH: A nacionalizmus. In: Bretter Zoltán–Deák Ágnes (Szerk.): Eszmék a politikában: a nacionalizmus. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995.
- A. D. SMITH: Kiválasztott népek: miért maradnak fenn egyes népcsoportok? In: Bretter Zoltán–Deák Ágnes (Szerk.): Eszmék a politikában: a nacionalizmus. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995.
- SZILI Sándor: A szerkesztő előszava. In: Szili Sándor (Szerk.): A normannkérdés az orosz történelemben. I. Források. Russica Pannonicana, [Bp.] 2009.
- SZILI Sándor: Ruszok és varjakok. A kompetitív történeti-nyelvészeti elméletek áttekintése. In: Szili Sándor (Szerk.): A normannkérdés az orosz történelemben. I. Források. Russica Pannonicana. [Bp.] 2009.
- Sztálin művei. 11. köt. Szikra, Bp., 1950.
- Sztálin művei. 13. köt. Szikra, Bp., 1951.
- Sztálin művei. 13. köt. Szikra. Bp., 1951.

- SZTÁLIN: A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújáról. Szikra, Bp., 1949.
- Je. TARLE: 1812. Napóleon hadjárata Oroszországban. Renaissance, Bp., 1944.
- TÓKEI Ferenc: A társadalmi formák marxí elméletéhez. Kossuth, Bp., 1988.
- R. VIPPER: Rettegett Iván. Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, Moszkva, 1947.
- История СССР. С древнейших времён до конца XVIII в. Под редакцией Б. И. Лебедева, Б. Д. Грекова, С. В. Бахрушина. Государственное социально-экономическое издательство, М., 1939.
- История СССР с древнейших времён до 1861 года. Под редакцией Н. И. Павленко. Просвещение, М., 1989.
- А. М. Панкратова: Предисловие.// Л. П. Бущик: История СССР. Академии Педагогических Наук РСФСР, М., 1954.
- И .В. Родионова: Советский патриотизм: генезис концепции. (<http://www.hdirussia.ru/498-2013>. március 11.)
- М. М. Скибицкий: Патриотизм. In: Большая советская энциклопедия. – М., Советская энциклопедия 1969–1978. (http://bse-soviet-encyclopedia.info/Большая_Советская_Энциклопедия/46520/Патриотизм – 2013. március 11.)
- Е. В. Тарле: Сочинения в 12 томах. Том 7. Издательство Академии наук СССР, М., 1959.

Pölhe Dóra

NÉPIRTÁS VAGY A SZOVJET MEZŐGAZDASÁG CSÓDJE? – A „GOLODOMOR” KÉTFÉLE MEGKÖZELÍTÉSBEN

Az 1932-33. évi szovjetunióbeli nagy éhínségről nehéz újat mondani, hiszen a témában gyakorlatilag minden és – tegyük hozzá – annak ellenkezője is elhangzott már. A kérdés átpolitizáltságához kétség sem férhet, amit a közelmúlt eseményei is alátámasztanak, folyamatosan melegen tartva a történelmi tragédia körüli diskurzusokat. Ukrajnában 2006 óta mondja ki törvény a genocídium tényét, ezen kívül büntetőeljárás indítható azzal szemben, aki ennek ellentmondó véleményt hangoztat. 2008-ban – mikorra már az Állami Duma is törvénybe iktatta saját verzióját – Dmitrij Medvegyev Viktor Jusczenkóhoz írt hivatalos levelében fejezte ki egyet nem értését az ukrán állásponttal kapcsolatosan, észre és érzelmekre ható okokat egyaránt felsorakoztatva. Medvegyev szavaival az ukrán népiirtásra vonatkozó állítás egyrészt ellentmond a valódi tényeknek, másrészt szétzilálja a néhai Szovjetunió testvéri népeinek barátságát.¹ A kiélezett helyzet abban csúcspontodott ki, hogy Viktor Jusczenko ukrán elnök betiltotta az „Ukrajna és Oroszország: a közös történelem fejezeteinek értékelései” címet viselő nemzetközi konferenciát, mely 2008 szeptemberében, Kijevben került volna megrendezésre.

Ugyanakkor ez a látványos nézetkülönbség a témával foglalkozó történészek esetében is fennáll, ily módon az események tárgyalásában mára kialakult egy orosz és egy ukrán szemlélet, s egyik vagy másik irányzat mögé felsorakoznak a téma nemzetközi kutatói is. Jelen tanulmányban e két – egymástól gyökeresen eltérő – tárgyalásmód különbségeire szeretnék rávilágítani az ellentétes álláspontokat transzparensen tükröző munkák összevetésével. Természetesen tisztában vagyok vele, hogy a témát tárgyaló történészek felosztása nemzetiségi alapon első olvasatra durva leegyszerűsítésnek tűnhet, itt azonban mindenképpen tekintetbe kell venni azt a körülményt, hogy az etnikai alapú genocídium tagadása Ukrajnában immár bűncselekménynek számít, így az

¹ Официальное послание Президента Российской Федерации Д.А. Медведева Президенту Украины В.А. Ющенко от 14 ноября 2008 г. (<http://archive.kremlin.ru/text/greets/2008/11/209176.shtml> – Letöltés: 2013. május 9.)

ukrán történészek közt – ha más kérdésekben esetenként vitáznak is – konszenzus van a szándékos népiirtás tényét tekintve.²

Ukrán oldalról – a levéltárak vonatkozó dokumentumanyagának publikálása mellett – az elmúlt két évtized során számos történészi értékelés látott napvilágot. Közülük az egyik legmértékadóbbnak tekintett a 2003-ban, neves ukrán történészekből álló szerzői kollektíva által jegyzett összefoglaló mű, mely *Az 1932-1933. évi éhség Ukrajnában: okok és következmények* címet viseli.³ Az orosz álláspontot markánsan tükrözi a témával több mint húsz éve foglalkozó egyik legtekintélyesebb orosz történész, Viktor Kondrasin 2010-ben megjelent tanulmányában: *Az 1932-1933. évi éhínség az Orosz Föderációban*⁴, illetve *Az 1932-33-as éhínség, az oroszországi falu tragédiája*⁵ címet viselő könyvében, valamint a szovjet mezőgazdaság és a parasztság történetének egyik legnevesebb kutatója – a nagy éhínséget gyerekként maga is átélő – N.A. Ivnyickij műve: *Éhínség az 1932-33-as évben az Szovjetunióban*⁶.

Eltérő nézőpontok és értelmezési keretek

Az 1932-33. évi nagy éhínség és az azt kísérő események kapcsán az egyes történészek értelmezési keretei – időben és térben egyaránt – eltérnek egymástól. N.A. Ivnyickij álláspontja szerint az éhínség a Szovjetunió népeinek közös tragédiája volt és vele ért egyet V. Kondrasin is. Ily módon a kérdéses időszakban csakis egyetlen éhínségről lehet beszélni, az pedig történetesen éppen az Orosz Föderáció területén kezdődött. Az ukrán történészek egységesnek nevezhető álláspontja szerint viszont, bár a Szovjetunió egész területén éheztek

² A genocídium ügyében szembenálló orosz-ukrán tudományos vita állomásait az éhínségről írott összefoglaló művének bevezetőjében V.V. Kondrasin részletesen bemutatja. Lásd: Кондрашин В.В.: Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. РОССПЭН, М., 2008. 13–14.

³ В.А. Смолий, І.М. Дзюба, С.В. Кульчицкий, В.М. Литвин, В.І. Марочко, Дж. Мейс, Р.Я. Пиріг: Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. Наукова думка, Київ, 2003.

⁴ Кондрашин В.В.: Голод 1932-1933 гг. в Российской Федерации (РСФСР). – Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований, № 1, апрель-июнь, 2010.

⁵ Кондрашин В.В.: Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. РОССПЭН, М., 2008.

⁶ Ивницкий Н.А.: Голод 1932–1933 годов в СССР: Украина, Казахстан, Северный Кавказ, Поволжье, Центрально-Черноземная область, Западная Сибирь, Урал. Собрание, М., 2009.

az emberek, tömeges éhhalál és genocídium csak az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaságban fordult elő.

A témában íródott ukrán munkák az 1932. évtől, az ukrán halálos éhínség kezdetétől tárgyalják az eseményeket. A hivatalos történelmi emlékezet itt egy pontos dátumot is megjelölt az éhínség kezdeteként: november 25-ét. 1932-ben ekkor született meg a Kommunista Párt Központi Bizottságának határozata a Szovjetunió új gabonabeszolgáltatási politikájáról, napjainkban pedig Ukrajnában ez az éhhalál és a politikai represszió áldozatainak emléknapja. Kondrasin 1929-et jelöli meg kiindulópontul, mivel – a kollektivizáció és a kikényszerített gabonabeszolgáltatás következményeként – a Szovjetunió egészét tekintve a paraszti lakosság körében ekkor kezdődtek meg a halálozások. A téma feldolgozását a kollektivizációtól, a „felülről irányított forradalomtól”, illetve annak előzményeitől indítja Ivnyickij is. Ezen érvelés létjogosultságát statisztikai adatokkal támasztják alá, melyek azt mutatják, hogy a beszállított gabona nagyobbik része az orosz régiókból (Központi Feketeföldek, Alsó-Volga vidék, Észak-Kaukázus vidéke, Közép-Volga vidék) származott.⁷

Az éhínséget kiváltó okokról gyökeresen eltérő nézeteket vallanak a történészek. Sz. V. Kulcsickij szerint Sztálin szerette volna Ukrajna területét a Szovjetunióba tartani, ám ezt az ukrán többségi nemzet nélkül képzelte el, ezért szisztematikus kiirtásuk érdekében megszervezte az 1932–33. évi nagy éhínséget.⁸ V. Koszik szerint „Ukrajna etnikai megsemmisítésére, az ukránok kiirtására irányuló törekvéseket világosan tükrözik a hivatalos statisztikák.”⁹ Kijelentése mellett a természetes szaporulat visszaesésével és az USZSZK lakosságának 1926 és 1939 közötti minimális növekedésével érvel: „Amennyiben figyelembe vesszük, hogy 1924 és 1927 között Ukrajnában a természetes szaporulat 2,36% volt, úgy rendes körülmények között 1939-ben 38 426 000 la-

⁷ Ивницький Н.А.: Голод 1932–1933 годов в СССР: Украина, Казахстан, Северный Кавказ, Поволжье, Центрально-Черноземная область, Западная Сибирь, Урал. Собрание, М., 2009. 86–87., valamint Кондрашин В.В.: Голод 1932–1933 гг. в Российской Федерации (РСФСР). – Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований, № 1, апрель-июнь, 2010. 8.

⁸ Кульчицкий С.В.: Почему он нас уничтожал? Сталин и украинский голодомор. Украинская пресс-группа, Киев, 2007. 207.

⁹ Koszik Volodimir: Ukrajna a két világháború között. (http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_kisebbssegek/ukranok/az_artatlan_aldozatok_emlekere/pages/magyar/004_ukrajna_a_ket_vh_kozott.htm)

kosnak kellett volna lennie az alig 31 millió helyett. A statisztikai adatok szerint a hiány 7,5 millió. Tulajdonképpen ez az 1926 és 1939 között bekövetkezett minimális emberveszteség.”¹⁰

A téma számos ukrán kutatója fogalmazott meg ehhez hasonló teóriákat, például K. Kononenko közgazdász a következőket írja *Gyarmatosító kizsákmányolás – a szovjet iparosítás alapja* című cikkében: „Így alakult ki a rabság, amely teljes jogfosztottságba taszította az embereket. A sztálini ötéves tervek évei alatt emberek tízmilliói járták meg a munkatáborokat, akiknek többsége a koncentrációs táborok temetőiben végezte. Az ő csontjaikon épült fel a Kuznyecki medence, Karaganda, Pecsora, Kolima, több tízezer kilométer vasútvonal és Oroszország több más ipari létesítménye. A rabszolgamunkások zöme a nemzetiségi tagköztársaságokból, nagyjából Ukrajnából érkezett. Egész idő alatt zajlott Ukrajna szisztematikus elnéptelenítése.”¹¹

Olyan orosz történészek, mint a már idézett Kondrasin vagy Ivnyickij, ezzel szemben azt hangsúlyozzák, hogy az erőszakos kollektivizálás, a kuláktalanítás, a kikényszerített gabonabeszolgáltatás együttesen a Szovjetunió mezőgazdaságának tönkretételét eredményezte. Az 1932–33-as éhínséget épp az különbözteti meg az 1921–22. évi volgai pusztító éhségtől, hogy oka nem csupán a rendkívüli időjárási tényezőkben keresendő.¹² A borzalmak a sztálini rezsim parasztellenes politikájának következményei, amely elzárkózott a nemzetközi segítségtől, elhallgatta az éhínség tényét és minden eszközzel küzdött a nélkülöző emberek elvándorlása ellen. A besolgáltatást szabotáló kolhozistákat és egyéni gazdálkodókat egyaránt sújtó repressziók az 1932. augusztus 7-i törvénytől eredeztethetők, mely a „minden levágott kalászáért lelőni egy embert” jelmondat jegyében agyonlövésével és teljes vagyonekzárással (enyhítő körülmények esetén minimum tíz év szabadságvesztéssel) fenyegette a kolhozok és a közösségi tulajdon megkárosítóit. Sztálin szándékainak, motivációinak taglalásakor szintén két érvrendszer fut párhuzamosan, s a különbség köztük leginkább úgy summázható, hogy míg az egyik pólus a több millió halálos áldozattal járó tragédiában az ukrán nép megsemmisítésére tett szán-

¹⁰ Koszik V., Uo.

¹¹ Kononenko K.: *Gyarmatosító kizsákmányolás – a szovjet iparosítás alapja*. Prolog Kiadó, Társadalompolitikai Könyvtár, IX. rész, 9. old. München, 1960. 19.

¹² Ивницкий Н.А.: Голод 1932–1933 годов в СССР: Украина, Казахстан, Северный Кавказ, Поволжье, Центрально-Черноземная область, Западная Сибирь, Урал. Собрание, М., 2009. 224.

dékos kísérletet lát, a másik oldal ezt tulajdonképp egy elhibázott agrárpolitika következményének tekinti. Szemben az ukrán érveléssel, amely úgy tekint az általa éhségterrornak nevezett jelenségre, mint a szocializmus építésének egyik eszközére falun, mivel értelmezésükben a kollektivizálás legnagyobb akadályát az ukrán falu testesítette meg.¹³ „Az 1929-es esztendő azért is emlékezetes Ukrajnában, mert az orosz–szovjet hatalom akkor kezdte meg támadását az ukrán falvak ellen. Felerősödött a magángazdaságok kollektivizálása. Oroszországban különösebb nehézségek nélkül zajlott le a mezőgazdaság kollektivizálása, és már 1930 elején egyes vidékeken a falvak 80-90% belépett a közösbe. Ukrajnában nagyon nehézkesen ment a folyamat, és ami a lényeg: szörnyű terror kísérte”¹⁴ – fogalmaz Volodimir Koszik a két világháború közötti Ukrajna sorsát taglaló tanulmányában.

Meg kell említeni, hogy az ukrán történeti munkák egy részével kapcsolatban – amelyek nem szorítkoznak csupán a tényszerű ok-okozati összefüggések tárgyalására, hanem teljes nyíltsággal az önálló ukrán állam legitimációját kívánják megtámogatni – aggályok merülhetnek fel szerzőik objektív szemléletét illetően. Ezen „hibrid” érvrendszer egyik szemléletes példája Alekszandra VeszeloVA tanulmánya az ukrán nép ellen elkövetett népirtás módszereiről, melyben a következőképp összegez: az éhínséget „a totális rendszer szándékosan és előre kitervelten hajthatta végre, mert Ukrajna nem rendelkezett önálló államisággal.”¹⁵ Az ilyen típusú okfejtések ismétlődő motívumai közé tartozik az elszigeteltség („Ukrajna rezervátummá változott”¹⁶, illetve „a gyarmati sorba taszított Ukrajna”¹⁷), valamint az erkölcsi megsemmisítés („Az ukránokat a megszokások népévé tették”¹⁸) hangsúlyozása.

¹³ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки, Наукова думка, Київ, 2003. 509.

¹⁴ Koszik Volodimir: Ukrajna a két világháború között. (http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_kisebbssegek/ukranok/az_artatlan_aldozatok_emlekere/pages/magyar/004_ukrajna_a_ket_vh_kozott.htm)

¹⁵ VeszeloVA Alekszandra: Az ukrán nép ellen elkövetett népirtás 1932–33-ban: Az elkövetés módszerei. (http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_kisebbssegek/ukranok/az_artatlan_aldozatok_emlekere/pages/magyar/005_ukran_nep.htm)

¹⁶ VeszeloVA A., Uo.

¹⁷ Kononenko K.: Gyarmatosító kizsákmányolás – a szovjet iparosítás alapja. Prolog Kiadó, Társadalompolitikai Könyvtár, IX. rész, 9. old. München, 1960. 20.

¹⁸ Koszik Volodimir: Ukrajna a két világháború között. (http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_kisebbssegek/ukranok/az_artatlan_aldozatok_emlekere/pages/magyar/004_ukrajna_a_ket_vh_kozott.htm)

Nézőpontbeli eltérés van az emberi áldozatok tekintetében is. Az ukrán történetírásban a golodomor áldozata az Ukrán SZSZK és a Kubány területén élő ukrán nép. Az éhínség történetével foglalkozó legkomolyabb ukrán összefoglaló mű szerzői is azt a nézetet hangsúlyozzák, miszerint a Szovjetunió területén egyidejűleg két jelenségről: az éhínségről és éhhalálról (golodomor) lehet beszélni – utóbbiról az USZSZK és a Kubány vidékén.¹⁹

Ezt az álláspontot veszi át az egyetlen, magyar nyelvű, Ukrajna történetével foglalkozó összefoglaló mű is. Font Márta és Varga Beáta könyvük vonatkozó fejezetében aláhúzzák, hogy a halálos éhínség „szinte kizárólag az ukránok által lakott területeken pusztított, mert az ukrán parasztoknak tilos volt a városokba, illetve orosz területre menni.”²⁰ Véleményük szerint a tömeges éhhalál okai között nemcsak gazdasági, hanem politikai tényezők is közrejátszottak, és nem kizárható, hogy a katasztrófát mesterségesen idézték elő. Erre az szolgáltatott okot, hogy „a Szovjetunió második legnépesebb etnikumának, az ukránoknak a nemzeti-függetlenedési törekvései kezdettől fogva állandó veszélyhelyzetet jelentettek a szovjet kormányzat számára. Az ukrainai éhínség tönkretette a tradicionális ukrán falurendszert és általánosan elterjedtek a kolhozközösségek, amelyek már nem jelentettek fenyegetettséget Sztálin számára.”²¹

Az éhínség etnikai meghatározottságának gondolata a tengerentúli ukrán emigrációtól eredeztethető²², majd ezt a tételt fejti ki munkáiban Robert Conquest²³ és James Mace²⁴, a függetlenné vált Ukrajna történetírása az 1990-es években pedig átveszi az amerikai kutatók teóriáját az éhezés szervezett jellegével kapcsolatban. Az e nézetet képviselő ukrán történészek közül a legtekintélyesebbek: SZ.V. Kulcsickij, V.I. Marocsko, Ju.I. Sapoval és R.I. Pirog.

¹⁹ В.А. Смолій, І.М. Дзюба, С.В. Кульчицький, В.М. Литвин, В.І. Марочко, Дж. Мейс, Р.Я. Пиріг: Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. Наукова думка, Київ, 2003. 511.

²⁰ Font Márta, Varga Beáta: Ukrajna története. Bölcsész Konzorcium, Szeged, 2006. 196.

²¹ Uo.

²² Кондрашин В.В.: Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. РОССПЭН, М., 2008. 11.

²³ Robert Conquest. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the terror-famine. Oxford University Press, New York; Oxford, 1986., illetve Жатва скорби. Советская коллективизация и террор голодом (Пер. с англ. И. Коэни Н. Май. Подред. М. Хейфеца). Лондон, 1988.

²⁴ James E. Mace. Is the Ukrainian Genocide a Myth? / La morte della terra. La grande «carestia» in Ucraina nell 1932–33. Viela, Roma, 2004.

A másik irányzat viszont azt hangsúlyozza, hogy etnikai hovatartozásra való tekintet nélkül áldozatokká váltak parasztok ezrei, akik az ország gabona-termelő régióiban éltek. Kondrasin tanulmányában V.B. Zsiromszkij, orosz demográfus becslését ajánlja olvasói figyelmébe, eszerint 1930 elejétől számítva az OSZSZK területén nem kevesebb, mint 2,5 millió ember halt éhen.²⁵ „Az 1926. és 1937. évi össz-szovjet népszámlálás adatai megmutatják, hogy az OSZSZK minimum négy régiója – a Szaratovi terület, a Volgai Német Autonóm SZSZK, az Azovi-fekete-tengeri terület, és a Cseljabinszki terület – Ukrajnánál nem kevésbé szenvedett – állítja Kondrasin.²⁶ Ezt támasztja alá a falusi lakosság egyenlő mértékű csökkenése a Szovjetunió gabonatermő vidékein. Például az 1933. január 1-jétől 1935. január 1-ig terjedő időintervallumban az OSZSZK területein az alábbiak szerint csökkent a falusi lakosság aránya: a Harkovi területen 29%-kal, a Kijevi területen 28%-kal, a Csernyigovi területen 21%-kal, a Vinnyicai területen pedig 18,5%-kal. Az OSZSZK főbb mezőgazdasági vidékein a következő arányban fogyatkozott a falusi lakosság ugyanezen periódusban: a Szaratovi járásban 32%-kal, az Orenburgi területen 30%-kal, a Szverdlovi területen 22,4%-kal, az Azovi-Fekete-tengeri járásban 22%-kal, a Sztálingrádi járásban 18%-kal.²⁷

Ivnyickij szintén 2,5 millióra teszi az 1930 és 1933 közötti időszakban Kazahsztán embervesztését is, mely a hagyományos nomád állattartás felszámolása és a húsbeszolgáltatás miatt következett be.²⁸

Az 1932-1933. évi éhség Ukrajnában: okok és következmények című kiadvány szerzői szerint viszont az anyakönyvi hivatalok vonatkozó adatai nem megbízhatóak, ha az áldozatok számáról van szó. Pontos választ adnak ugyanakkor a regisztrált elhalálozások esetében az elhunytak nemzeti hovatartozására nézve.²⁹ A kötet Kulcsickij adataira hivatkozva³⁰ állítja, hogy a halálozási sta-

²⁵ Кондрашин В.В.: Голод 1932–1933 гг. в Российской Федерации (РСФСР). – Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований, № 1, апрель-июнь, 2010. 18.

²⁶ Кондрашин В.В.: Голод 1932–1933 гг. в Российской Федерации (РСФСР). – Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований, № 1, апрель-июнь, 2010. 17.

²⁷ Кондрашин В.В.: Голод 1932–1933 гг. в Российской Федерации (РСФСР). 17.

²⁸ Ивницкий Н.А.: Голод 1932–1933 годов в СССР: Украина, Казахстан, Северный Кавказ, Поволжье, Центрально-Черноземная область, Западная Сибирь, Урал. Собрание, М., 2009. 240.

²⁹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки, Наукова думка, Київ, 2003. 509.

³⁰ Кульчицкий С.В.: Трагічна статистика голоду// Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів. Київ, 1990. 78.

tisztika szerint 1933-ban az USZSZK-ban az áldozatok között 1552,2 ezer ukrán, 85 ezer orosz és még ennél is alacsonyabb számú egyéb nemzetiségű ember szerepelt.³¹

1933 tavaszára és nyár elején, az éhínség tetőpontján, az Alsó-Volga vidékén a halandóság 3,6-szorosára, az USZSZK-ban pedig 3-szorosára nőtt az előző évihez képest. Kondrasin erre hivatkozva állítja, hogy az emberáldozatok azonosak voltak mindkét területen, csupán a mennyiségi mutatókban van eltérés, mivel Ukrajnában a falusi lakosság aránya 2,3-szoros volt a Volga-vidékének. A demográfiai folyamatokat a népszámlálási adatok alapján rekonstruálja oly módon, hogy összeveti a falusi lakosság lélekszámát az 1926. évi és az 1937. évi összeírás alapján. Így az Alsó- és Közép-Volga vidékének 1926-ban még 10.411.182 fős lakossága 1937-re 8.202.218 főre apadt (79,8%-ra csökkent), míg az USZSZK-é 23.663.113-ról 18.825.842 főre (79,6%-ra csökkent).³²

A fentebbi példákban is látható, hogy noha az éhínség folyamata jól dokumentált és a levéltári anyagok mára teljes mértékben hozzáférhetők, az áldozatok számára és a népességcsökkenésre irányuló becslések összevetése legfőképpen azért problémás, mert a rendelkezésre álló számadatokból (mely az anyakönyvi hivatalok nyilvántartásait, illetve a népszámlálások eredményeit jelenti) változó, hogy az egyes kutatók mit tartanak hitelt érdemlő forrásnak.

Az áldozatok tényleges számát összegezve ismertethető néhány mértékadónak tekintett vélemény. Kondrasin Stephen G. Wheatcrofta – mint az 1930-as évek Szovjetuniójának népesedésével foglalkozó legtekintélyesebb külföldi demográfusra – hivatkozva³³ összesen 6-7 millió áldozatot tart valószínűnek, melyből 3,5–4 millió vonatkozik Ukrajnára³⁴. Ivnyickij 3,5 millióra teszi az ukrainai áldozatok számát³⁵, míg *Az 1932-1933. évi éhség Ukrajnában: okok és következmények* című kiadvány szerzői minimálisan 4,5 millióra becsülik, a 7-10

³¹ В.А. Смолій, І.М. Дзюба, С.В. Кульчицький, В.М. Литвин, В.І. Марочко, Дж. Мейс, Р.Я. Пиріг: Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. Наукова думка, Київ, 2003. 509.

³² Всесоюзная перепись населения СССР 1937 г. Краткие итоги. М., 1991. 48–59.

³³ Уиткрофт С. О демографических свидетельствах трагедии советской деревни в 1931–1933 гг. / Трагедия советской деревни. Т.3. С.866–887.

³⁴ Кондрашин В.В.: Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. РОССПЭН, М., 2008. 245.

³⁵ Ивницький Н.А.: Голод 1932–1933 годов в СССР: Украина, Казахстан, Северный Кавказ, Поволжье, Центрально-Черноземная область, Западная Сибирь, Урал. Собрание, М., 2009. 209.

millió közötti számokat viszont inkább emocionális túlzásnak vélik, mint tudományosan bizonyítható álláspontnak.³⁶

Érdekességként megemlíthető, hogy 2010-ben a kijevei Fellebbviteli Bíróság 10 millió 63 ezer főben állapította meg az 1932-33. évi ukrajnai éhínség embervesztését, amiből 3 millió 941 ezer fő közvetlenül az éhezés áldozata lett, 6 millió 122 ezer fő pedig az elégtelen körülmények következtében meg nem születettek száma.³⁷

A genocídium mítosza

Ukrajnában 2006 óta törvény mondja ki az 1932-33. évi éhínség kapcsán a genocídium tényét, valamint büntetőeljárás indítható azzal szemben, aki ennek ellentmondó véleményt hangoztat. A Magyar Országgyűlés – az USA, Kanada, Ausztrália és Argentína parlamentjének példáját követve – 2003. november 24-én ismerte el a szándékolt ukrán népirtást.

A népirtás nemzetközi jogi fogalmát az 1948. évi december 9-én kelt ENSZ-egyezmény határozza meg a következőképpen: „A jelen Egyezmény népirtás alatt a következő cselekmények bármelyikének, valamely nemzeti, népi, faji vagy vallási csoport, mint olyan, teljes vagy részleges megsemmisítésének szándékával való elkövetését érti:

- a) a csoport tagjainak megölése;
- b) a csoport tagjainak súlyos testi vagy lelki sérelem okozása;
- c) a csoportra megfontolva oly életfeltételek ráerőszakolása, melyeknek célja a csoport teljes vagy részleges fizikai elpusztulásának előidézése;
- d) oly intézkedések tétele, amelyek célja a csoporton belül a születések meggátolása;
- e) a csoport gyermekeinek más csoporthoz való erőszakos átvitele.”³⁸

Bár a genocídium-egyezményt 1948 óta sokszor bírálták, módosítására nem került sor. Gyakorlati alkalmazására is évtizedeket kellett várni, hiszen a II. vi-

³⁶ В.А. Смолій, І.М. Дзюба, С.В. Кульчицький, В.М. Литвин, В.І. Марочко, Дж. Мейс, Р.Я. Пиріг: Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. Наукова думка, Київ, 2003. 503.

³⁷ http://lb.ua/news/2010/01/14/19793_nalivaychenko_nazval_kolichestvo_zh.html

³⁸ Az ENSZ-egyezmény hivatalos magyar fordítását az 1955. évi 16. törvényerejű rendelet a népirtás büntetetének megelőzése és megbüntetése tárgyában 1948. évi december 9. napján kelt nemzetközi egyezmény kihirdetéséről tartalmazza. (http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=95500016.TVR – Letöltés: 2013. május 26.)

lágháború utáni felfokozott hangulatban elfogadott radikális jogi újítás nemzetközi jogi értelemben idő előtt született. Az egyezményt az 1990-es években a hidegháborús időszak vége és az emberi jogok védelmének felértékelődése keltette újból életre, ugyanakkor a genocídium mint jogi fogalom napjainkban továbbra sem egyértelmű.³⁹

A népiértás fentebb megadott definícióját alapul véve, az 1932–33. évi ukrán éhínség esetében vitatható mind a cselekmény szándékossága, mind pedig az a megállapítás, hogy az egy konkrét népcsoport, az ukránság ellen irányult volna.

A halálos áldozatokkal járó, tömeges éhínség a Szovjetunió más területeit is sújtotta; ezen régiók terhei és életkörülményei pedig – a szemtanúk, túlélők beszámolóí alapján, valamint számokkal alátámaszthatóan – nem különböztek az USZSZK lakosaiétól. A nemzeti aspektusra vonatkozólag a történeti források tekintetében az ukrán szakirodalom közvetett információkra hivatkozik, belőlük vezetve le a szándékos kiéheztetés tényét. Igor Kalinyec például tanulmányában a korban tekintélyesnek számító lvovi napilap, a „Gyilo” 1933-as számainak az 1932–33-as éhínséget előrevetítő, illetve arról beszámoló írásai-ból szemléz.⁴⁰ Veszelova cikkében az alábbi dokumentummal igazolja a szándékosságot: „Az akció nyilvánvaló célja az ukrán falvak kollektivizálása volt, ugyanakkor a kolhozosításnak volt egy többé-kevésbé rejtett célja is. Ezt a célt fogalmazta meg 1930. január 22-i cikkében a Proletarszkaja Pravda, amikor azt írta, hogy a szovjethatalom a kollektivizálással »az ukrán nacionalizmus társadalmi bázisát kívánja felszámolni, amely bázis tartóoszlopa a magántulajdon«”⁴¹. Időnként a szerzők maguk is elismerik az állításaikat alátámasztó források hiányosságát: „Vannak adataink arra vonatkozóan, hogy az ukrán falvak védekeztek. Itt-ott felkelések törtek ki. Ezeket illetően kevés információval rendelkezünk, (...) közülük több ellenőrzést igényel.”⁴²

³⁹ Biedermann Zsuzsánna: A genocídium fogalmának értelmezése (<http://jesz.ajk.elte.hu/biedermann48.html> – Letöltés: 2013. május 26.)

⁴⁰ Kalinec Igor: A katasztrófa előjelei. A szovjet-ukrajnai éhínség a Gyilo című újság hasábjain 1933 első felében. (http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_kisebbssegek/ukranok/az_artatlan_aldozatok_emlekere/pages/magyar/009_katasztrofa.htm)

⁴¹ Veszelova Alekszandra: Az ukrán nép ellen elkövetett népiértás 1932–33-ban: Az elkövetés módszerei. (http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_kisebbssegek/ukranok/az_artatlan_aldozatok_emlekere/pages/magyar/005_ukran_nep.htm – Letöltés: 2013. május 9.)

⁴² Koszik Volodimir: Ukrajna a két világháború között. (http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_kisebbssegek/ukranok/az_artatlan_aldozatok_emlekere/pages/magyar/004_ukrajna_a_ket_vh_kozott.htm – Letöltés: 2013. május 9.)

Emellett a folyamat célszerű, tudatos volta - melyre az „ukrán holokauszt” kifejezéssel szokás utalni – szintén megkérdőjelezhető. A mezőgazdaság, a szovjet falu jelentette a Sztálin által áhított iparosítás és utolérés bázisát (a gabona-export biztosításával és a városi lakosság élelmezésével), ez pedig maga után vonta a kollektivizáció szükségességét, melyről az SZKP 1927 decemberében megrendezett XV. kongresszusa hozott döntést. Problémás annak indoklása, miért állt volna Sztálinnak szándékában a mezőgazdasági munkaerő megsemmisítése, ha éppen ezen csoportra hárult a Szovjetunió modernizációjának kulcsát jelentő industrializáció finanszírozása. Világos, hogy a kollektivizáció következményei és áldozatai nem voltak előre kiszámíthatók, amikor 1929 novemberében megkezdték az államosítást. A felülről elrendelt totális állami ellenőrzés alá vonás nem úgy indult, mint ahogyan azt a pártvezetés remélte, spontán paraszti ellenállásba ütközött elsősorban Nyugat-Ukrajnában, az Észak-Kaukázusban és Kazahsztánban. Ezenfelül sem a szárazságot és a rossz termést, sem a falun eluralkodó pesszimizmus, letargia és pánikhangulat önpusztító katalizátorát nem lehetett előre prognosztizálni.

A kollektivizálás tragédiáiba, az apparátusok működésébe és az ellenségkeresés mechanizmusába enged bepillantást Mihail Solohov Sztálinnal folytatott levelezése az 1930-as évek elejéről. Ebben az időben az író az Észak-Kaukázusi terület Vjosenszkiji járásában élt és saját szemével tapasztalta a termésért folyó harc és az éhínség következményeit. 1931. január 16-án kelt levelében Solohov még csak arról panaszkodik, hogy a jószágnak nem jutott télre takarmány, így az állatok tömegesen pusztulnak. Két év múltán, 1933. április 4-én írott levelében sokkal súlyosabb helyzetet vázol: „Ebben a járásban, akárcsak a többiben, a kolhoztagok és az egyéni gazdák mostanság éhen halnak; az éhezéstől felpuffadt felnőttek és gyerekek mindent megesznek, ami nem emberi tápláléknak rendeltetett, kezdve a dögök húsán egészen a tölgyfakéregig és mindenfajta mocsári gyökérig.”⁴³

⁴³ A Solohov–Sztálin levelezés. In.: Krausz Tamás (Szerk.): A sztálinizmus hétköznapijai; Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003. 351.

Következmények

1934-re gyakorlatilag végbemegy a kollektivizálás, a „nagy áttörés”, melyet Sztálin maga legfontosabb tetteinek tartott, hiszen ezzel együtt végre sikerül megszerezni a gabonaexport feletti kontrollt, általa pedig elérhető közelségbe kerül az „utolérés”, a nyugati technológia megszerzése és az ipari felhalmozás anyagi hátterének biztosítása. A hatalmas áldozatok mellett soha nem látott gazdasági fellendülés és növekedési szakasz veszi kezdetét. A kollektivizáció és az éhínség azonban hosszabb távú következményekkel is bírt a SZU mezőgazdaságára nézve, hiszen az agrárfejlődés rovására ekkor alakult ki – a Szovjetunió széteséséig megőrződő – féloldalas, nehéz- és hadiipari túlsúlyú iparszerkezet. A sztálini agrárpolitika ugyancsak bővebb tanulságokkal szolgálhat mind az 1937-es nagy terror idején a parasztsághoz való viszony, mind a II. világháború szovjet embervesztései és a disszidálások, mind a nemzetközi anti-kommunista mozgalom története tekintetében.

Bibliográfia

1955. évi 16. törvényerejű rendelet a népiirtás büntetnének megelőzése és megbüntetése tárgyában 1948. évi december 9. napján kelt nemzetközi egyezmény kihirdetéséről. (http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=95500016. TVR – Letöltés: 2013. május 26.)
- BIEDERMANN Zsuzsánna: A genocídium fogalmának értelmezése. (<http://jesz.ajk.elte.hu/biedermann48.html> – Letöltés: 2013. május 26.)
- CONQUEST, Robert: The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivisation and the terror-famine. Oxford University Press, NewYork; Oxford. 1986.
- FONT Márta, Varga Beáta: Ukrajna története, Bölcsész Konzorcium, Szeged, 2006.
- KALINEC Igor: A katasztrófa előjelei. A szovjet-ukrajnai éhínség a Gyilo című újság hasábjain 1933 első felében. In.: Az ártatlan áldozatok emlékére. Az 1932-33-as ukrajnai éhínségről tartott nemzetközi tudományos történetész konferencia résztvevőinek előadásai. – Budapest, A Magyarországi Ukrán Országos Önkormányzat, 2007. (http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_kisebbsgek/ukranok/az_artatlan_aldozatok_emlekere/pages/magyar/009_katasztrofa.htm – Letöltés: 2013. május 9.)

- KONONENKO K.: Gyarmatosító kizsákmányolás – a szovjet iparosítás alapja. Prolog Kiadó, Társadalompolitikai Könyvtár, IX. rész, 9. old. München, 1960.
- KOSZIK Volodimir: Ukrajna a két világháború között. In.: Az ártatlan áldozatok emlékére. Az 1932-33-as ukrainai éhínségről tartott nemzetközi tudományos történetész konferencia résztvevőinek előadásai. – Budapest, A Magyarországi Ukrán Országos Önkormányzat, 2007. (http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagikisebbssegek/ukranok/az_artatlan_aldozatok_emlekere/pages/magyar/004_ukrajna_a_ket_vh_kozott.htm – Letöltés: 2013. május 9.)
- KRAUSZ Tamás (Szerk.): A sztálinizmus hétköznapijai; Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2003.
- MACE, James E.: Is the Ukrainian Genocide a Myth? / La morte della terra. La grande «carestia» in Ucraina nell 1932-33. Viela, Roma, 2004.
- VESZELOVA Alekszandra: Az ukrán nép ellen elkövetett népirtás 1932-33-ban: Az elkövetés módszerei. In.: Az ártatlan áldozatok emlékére. Az 1932-33-as ukrainai éhínségről tartott nemzetközi tudományos történetész konferencia résztvevőinek előadásai. – Budapest, A Magyarországi Ukrán Országos Önkormányzat, 2007. (http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagikisebbssegek/ukranok/az_artatlan_aldozatok_emlekere/pages/magyar/005_ukran_nep.htm – Letöltés: 2013. május 9.)
- Афанасьев Ю.Н., Ивницкий Н.А.: Голод 1932-1933 годов; Сборник статей. – Российский государственный гуманитарный университет, М., 1995.
- Ивницкий Н.А.: Голод 1932–1933 годов в СССР: Украина, Казахстан, Северный Кавказ, Поволжье, Центрально-Черноземная область, Западная Сибирь, Урал. – Собрание, М., 2009.
- Кондрашин В.В.: Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни – РОССПЭН, М., 2008.
- Кондрашин В.В.: Голод 1932–1933 гг. в Российской Федерации (РСФСР). – Журнал российских и восточноевропейских исторических исследований, № 1, апрель-июнь, 2010.
- Кондрашин В.В. – Современная российско-украинская историография голода 1932–1933 гг. в СССР – РОССПЭН, М., 2011.
- Кульчицкий С.В.: Почему он нас уничтожал? Сталин и украинский голодомор. Украинская пресс-группа, Киев, 2007.
- Итоговый отчет международной комиссии по расследованию голода 1932–1933 годов на Украине (Торонто. 1990 г.) – Родина, № 10, 1994.

В.А. Смолій, І.М. Дзюба, С.В. Кульчицький, В.М. Литвин, В.І. Марочко, Дж. Мейс, Р.Я. Піріг: Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки – Наукова думка, Київ, 2003.

Поляков Ю.А., Жиromская В.Б., Киселев И.Н. Полвека молчания (Всесоюзная перепись населения 1937 г.) // Социологические исследования. – 1990.

Уиткрофт С. О демографических свидетельствах трагедии советской деревни в 1931-1933гг. // Трагедия советской деревни. Т.3.

NÉV- ÉS HELYMUTATÓ

- Ablonczy Balázs 10, 16
(Szent) Adalbert 177, 178
Adamczyk, Arkadiusz 199, 200
Ál-Dmitrij 237
Alekszandr Nyevszkij 224, 227, 228
232, 233, 235
Amendola, Giorgio 67, 72, 74, 82
Anderson, Benedict 99, 242
Andrić, Ivo 140
Angelov, Dimitár 127
Ankersmit, Frank R. 176
Antonović, Mihael 155
Árpád fejedelem 177
Attila fejedelem 123–125, 129
Avitohol 123
Axen, Hermann 77
- Badziak, Kazimierz 200
Bagratyion, Pjotr Ivanovics 227
Bahram-Gur 113
Bahrusin, Szergej Vlagyimirovics 233
Bakalov, Georgi 132
Bakarić, Vladimir 171
Balan, M. 126
Balaszcsiev, G. 122
Baróti Lajos 177, 178
Barth, Frederik 103
Bartl, Július 186
Báttbáján 124
Berlinguer, Enrico 82, 83, 86, 87, 97
- Besevliev, Veszelin 128, 129
Bešlin, Branko 140, 150, 155
Biber, Dušan 142–145
Bibó István 44
Bilandžić, Dušan 169
Bíró József 92, 93
Biszkú Béla 88
Blagoev, Nikola Popov 122
Boev, P. 126
Boffa, Giuseppe 86
Borogyin, Szergej Petrovics 227
Borsi-Kálmán Béla 43
Botto, Július 177, 179
Bozsilov, Iván 131
Brandt, Miroslav 168
Brandt, Willy 154
Brezsnyev, Leonyid Iljics 66, 69, 74,
75, 82, 88, 172
Broek, Hans van den 187
Brubaker, Roger 219
(Szent) Brúnó 178
Budiša, Dražen 164, 170
Bufalini, Paolo 67
Bukowiecki, Stanisław 197
Bulcsú karcha 177, 179
Burmov, Alekszandur 126
- Carbonell, Charles-Olivier 176
Carletti, Giovanni 86
Cenov, Gancso 123

- Černík, Oldřich 75
 Chaloupecký, Václav 177, 180
 Chmel, Rudolf 215, 217–220
 Čičák, Ivan Zvonimir 170
 Čoban, Robert 149
 Conquest, Robert 253
 Cossutta, Armando 74
 Cvetkov, Plamen 132
 Cvetković, Dragiša 162
- Csajkovszkij, Pjotr Iljics 227
 Cseres Tibor 55
 Csolov, Petur 132
- Dabčević-Kučar, Savka 163, 164, 168, 172, 173
 Danilović, Branislav 155
 Deák László 59
 Decsev, D. 124
 Demmel József 211–215
 Dimić, Ljubodrag 145
 Dimitrov, Dimitur 130
 Dmitrij Donszkoi 224, 227, 228
 Dmowski, Roman 193, 198, 199
 Dobi István 91
 Dobrev, Petur 132
 Đodan, Šime 165
 Donini, Ambrogio 68, 78
 Drinov, Marin 121
 Dubček, Alexander 65, 80, 84, 95
 Đurica, Milan Stanislav 183, 185–188
- Eisenstein, Szergej Mihajlovics 227, 228
 Engels, Friedrich 226, 236
- Fagyjev, Alekszandr Alekszandrovics 225
 Fehér Géza 125
- Feketehalmy-Czeydner Ferenc 58, 59
 Ferenc, Tone 148
 Ferenčuhova, Bohumila 218
 Firdauszi 113
 Fjodorov, Vlagyimir Alekszandrovics 245
 Fock Jenő 92, 93
 Font Márta 253
- Gaćeša, Nikola L. 145
 Galuzzi, Carlo 71, 72, 83
 Garlicki, Andrzej 195
 Geertz, Clifford 99
 Geiger, Vladimir 148
 Gellner, Ernest 99
 Gergely Jenő 56
 Géza fejedelem 177–180
 Glinka, Mihail Ivanovics 228
 Gódor Ferenc 92
 Gramsci, Antonio 67, 69
 Grassy József 59
 Greguš, Peter 187
 Grekov, Borisz Dmitrijevs 230
 Groeblova, Ludmila 180
 Gromyko, Andrei Andreyevich 69
 Grünwald Béla 216
 Güzelev, Vászil 131
- Hancock, Ian 104, 107, 114
 Hermogen 237, 238
 Hierotheos 179, 180
 Hitler, Adolf 143, 146, 153
 Hobsbawm, Eric John 221–223
 Hofbauer, Roman 188
 Hofer Tamás 100
 Holec, Roman 216
 Hóman Bálint 177, 178
 Horenaci, Movszes 130

- Horthy Miklós 59, 211
 Horváth Mihály 177
 Hrušovský, František 185
 Hunfalvy Pál 177
- Irnik 123
 I. (Szent) István, 177, 178
 Iszperih (Ászpáruh) 121, 124–126, 130
 III. Iván (orosz nagyfejedelem) 235
 IV. Iván (orosz cár) 227, 228, 232–236
 Ivanji, Ivan 146
 Ivanova, V. 127
 Ivnyickij, Nyikolaj Alekszejevics 249, 250, 251, 254, 255
 Izsák Lajos 56
- Janaszek-Ivaničkova, Halina 219
 Janjetović, Zoran 141, 150–156
 Jászi Oszkár 38
 Jelić, Branko 170, 171
 Jireček, Konstantin 121
 Juscsenko, Viktor Andrijovics 248
- Kačavenda, Petar 144
 Kádár János 71, 80, 86, 87, 90, 92, 93, 97
 Kalinyec, Igor Mironovics 257
 Kamenec, Ivan 187
 Kant, Immanuel 206
 Karácsonyi János 177, 178
 Kardelj, Edvard 162
 Kardos Ferenc 110
 Károlyi Mihály 44
 Kavčič, Stane 163
 Khrushchev, Nikita Sergejevich 93
 Kirilenko, Andrei 88
 Kobrin, Vlagyimir Boriszovics 231, 233, 236–238
- Kodajová, Daniela 215
 Komócsin Zoltán 78, 86
 Kon, Feliks 194
 Kondrasin, Viktor Viktorovics 249–251, 254, 255
 Kononenko, K. 251
 (Bíborbanszületett) Konstantin 179
 Korompay Gusztáv 59
 Kossuth György 213
 Kosygin, Alexei 75, 93
 Koszev, Dimitár 126
 Koszik, Volodimir Ivanovics 250, 252
 Kosztiljev, Valentyin Ivanovics 228
 Kotrág 124
 Kováč, Dušan 186, 216
 Kovalcsik Katalin 101
 Koziello, Tomasz 201
 Kramplová, Zdenka 187
 Krleža, Miroslav 167
 Kuber 124
 Kubrát kán 123–125, 127–129, 131
 Kuhn, Thomas 176
 Kulcsickij, Sztanyiszlav Vlagyiszlavovics 250, 253, 254
 Kutuzov, Mihail Illarionovics 224, 227, 228, 243, 244
- L. Nagy Zsuzsa 14
 Lebegyev, Vlagyimir Ivanovics 239
 Lenin, Vlagyimir Iljics 202, 224, 225
 Lermontov, Mihail Jurjevics 227
 Li Ting-chuan 92
 Liégeois, Jean-Pierre 111
 Lipták, Ľubomír 186, 217, 219, 220
 Liu Shaoqi 91
 Longo, Luigi 67, 68, 70–76, 78, 79, 82, 83, 97

- Lubomirski, Zdzisław 196
 Lucassen, Leo 107
 Ludwig, Emil 239
- Mace, James E. 253
 Maček, Vladimir 162
 Mačković, Stevan 155
 Macůrek, Josef 180
 Mao Ce-tung 91, 93
 Marczali Henrik 102, 177, 178
 Marocsko, Vaszil Ivanovics 253
 Marx, Karl 240
 Maternicki, Jerzy 176
 Mazeppa, Ivan Sztjepanovics 240
 Mecchini, Rodolfo 87
 Medvegyev, Dmitrij Anatoljevics 248
 Mehlisz, Lev Zaharovics 227
 Michnik, Adam 198, 199
 Milošević, Slobodan 147, 149, 153, 156
 Mink András 43
 Minyin, Kuzma 224, 228, 234, 237, 238
 Mirnić, Josip 142, 144, 145
 Mladenov, Sz. 124, 125
 Mościcki, Ignacy 206
 Mosztics 126, 127
 Mudroň, Michal 216
 Mussolini, Benito 204
 Mutaľcsiev, Petur 125, 126
 Münnich Ferenc 90
- Nagy Pál 106, 111, 114
 Naimier, Lewis 196
 Napóleon, Bonaparte 224, 242–245
 Narutowicz, Gabriel 203
 Nátán, Zsán 126
 Natta, Alessandro 75
 Nećak, Dušan 148
- Nemes Dezső 86
 Nietzsche, Friedrich 206
 Niewiadomski, Eligiusz 203
 Nikezić, Marko 163
 Nikolić, Goran 149, 150, 155
 Nixon, Richard 72, 172
 Novella, Agostino 96
- Nyecskina, Milica Vasziljevna 242
 Nyers Rezső 88, 89
- Okely, Judith 105
 Ormos Mária 14, 25
- Pai Hsiang-kuo 92
 Pajetta, Giancarlo 67, 72, 74, 77, 78, 85
 Pankratova, Anna Mihajlovna 229
 Pauler Gyula 177, 178
 Pavlenko, Nyikolaj Ivanovics 242
 Perl, Feliks 204
 Perović, Latinka 163
 I. Péter (orosz cár) 227, 232, 239, 240, 241
 Petrov, Petur 129
 Petrov, V. 227
 Picseta, Vlagyimir Ivanovics 232, 237
 Pilgrim 177
 Piłsudski, Bronisław 192
 Piłsudski, Józef 191–208
 Piłsudski, Józef Wincenty Piotr 192
 Pirog, Ruszlan Jakovics 253
 Pokrovszkij, Mihail Nyikolajevics 226, 239
 Ponomaryov, Boris 83
 Popély Gyula 16
 Porphyrogenetos 179
 Pozsarszkij, Dmitrij 224, 228, 234, 237, 238

- Pölöskei Ferenc 56
 Puskin, Alekszandr Szergejevics 227
- Račan, Ivica 165
 Radomski, Andrzej 176
 Raffay Ernő 12, 16
 Rakovszki, Georgi 121
 Ranković, Aleksandar 161
 Rapant, Daniela 180
 Rasev, Raso 133
 Réger Zita 101
 Ribakov, Borisz 231
 Romano Rácz Sándor 114
 Romsics Ignác 15, 43, 46, 56, 216
 Rostás-Farkas György 104, 107, 113
 Rotschild, Joseph 207
 Rurik 230, 231
- Salamon Konrád 61
 Sándor (III.) orosz cár 192
 Sapoval, Jurij Ivanovics 253
 Sasínek, František Vítězoslav 177–179
 Schnell, Kurt 80, 81
 Segre, Sergio 86
 Sesztakov, Andrej Vasziljevics 227
 Shankal 113
 Sikorski, Władysław Eugeniusz 203
 Sismánov Iván 122
 Škorpil Karel 122
 Skrzyński, Aleksander 202
 Slavkovska, Eva 186
 Smith, Anthony D. 221
 Solohov, Mihail Alekszandrovics 258
 Šošić, Hrvoje 165
 Sosztakovics, Dmitrij Dmitrijevics 225
 Stancsev, Sz. 127
 Stefanović, Nenad 149
- Steiner Lajos 211
 Stewart, Michael 105
 Štúr, Ľudovít 211–216, 219
 Šutaj, Štefan 31, 34, 42
- Száll József 71–74, 80, 81
 Szarka László 15, 217
 Szimeonov, Borisz 128
 Szolovjov, Vlagyimir Alekszandrovics 227
 Szombathelyi Ferenc 58–60
 Sztálin, Joszif Visszarionovics 60, 65, 66, 222, 224–226, 228, 232, 233, 235, 239, 243, 250, 251, 253, 258, 259
 Sztépámov, Cveteleín 132
 Szuhay Péter 107
 Szuszanyin, Ivan 228, 238
 Szuvorov, Alekszandr Vasziljevics 224, 227, 228
 Szűcs Jenő 101, 103
 Szvjatoszláv 230, 231,
- Tafradzsijszka, Cvetana 130
 Tarle, Jevgenyij Viktorovics 244
 Termacsu 177
 Theophylaktos 179
 Tito, Josip Broz 55, 56, 60, 62, 65, 137, 139, 153–155, 162, 163, 168, 172, 173
 Togliatti, Palmiro 67, 69, 70, 76, 77
 Tolsztoj, Alekszej Nyikolajevics 225, 227, 228
 Tripalo, Miko 163, 164, 169, 172
 Tuđman, Franjo 164, 165
- Tyihonov, Nyikolaj Szemjonovics 225
 Uszpenszkij, Fjodor Ivanovics 122

Vaklinov, Sztancso 127
Varga Beáta 253
Veselica, Marko 164
Veszelova, Alekszandra 252, 257
Vipper, Robert Jurjevics 234
Vládímírov, Georgi 132
Vozár, Samo 215
Vujić, Antun 166

Walecki, Henryk 194
Wandycz, Piotr S. 205
Wasilewski, Leon 193
Weiss, Rudolf 147
Wheatcroft, Stephen G. 255
White, Hayden 176
Wilson, Woodrow 26

Winzer, Otto 80
Witos, Wincenty 203, 204, 207
Wojciechowski, Stanisław 203, 206

Záborský, Jonáš 177, 179
Zeidler Miklós 15
Żeligowski, Lucjan 202
Zhou Enlai 91–93
Zhu De 91
Žiletić, Zoran 147, 150
Zlatarszki, Vaszil 123, 124
Zöldy Márton 59

III. Zsigmond (lengyel király) 237
Zsiromszkaja, Valentyina Boriszovna
254

- Adria [= Adriai-tenger] 36, 138
 Ágcsernyő 71
 Albánia 95
 Altaj-hegység 127, 133
 Amerikai Egyesült Államok 172, 173, 256
 Amu-darja 132
 Anglia 194
 Arad 26, 45
 Asztrahány 236
 Auschwitz 154
 Ausztria 26, 29, 39, 138, 139, 144, 147
 Azovi-tenger 128, 131, 132, 254
- Bácska 27, 58, 62, 63, 142, 144, 155
 Bácskörtés → Kruševlje
 Balkán-félsziget 122, 124, 125, 127, 129, 132
 Baltikum 235, 241
 Balti-tenger 236, 240, 241
 Bánát 62, 63, 150
 Baranya 62, 63
 Bécs 38, 40, 194
 Belgium 243
 Belgrád 35, 60, 94, 97, 144-147, 149 151, 153, 154, 167, 172
 Bern 194
 Berlin 80, 81
 Bizánc 177
 Bosznia-Hercegovina 162
 Brassó 45, 108
 Brezác nad Bugiem 207
 Brijuni [= Brijuni-szigetek] 154, 161, 172
 Brioni → Brijuni
 Buda 109
 Budapest 31, 32, 34, 35, 41, 65, 71-74, 77, 86, 91, 93,
 Bukarest 35
 Bulgária 39, 72, 93, 121-123, 125-131
- Csehszlovákia 14, 45, 56, 65, 67-82, 84, 87, 94, 96, 180, 182, 183
 Csúd-tó 228, 233
 Csurog 57, 62
- Dánia 234
 Délkelet-Európa 123
 Dél-Tirol 31
 Délvidék 44, 57, 59, 60, 61, 63, 136
 Dnyeper 128
 Duna 27, 47, 128, 130, 147, 149, 155
- Egyesült Államok → Amerikai Egyesült Államok
 Erdély 25, 38, 42, 44, 45, 56, 109
 Eszék 148
 Észtország 241
 Európai Unió 30, 182, 189, 212
- Fekete-tenger 123, 127, 128, 130-132, 254
 Felvidék 44, 45, 56, 216
 Finnország 31
 Fiume 37
 Franciaország 65, 194
- Gádor → Gakovo
 Gákova → Gakovo
 Gakovo 155
- Győr 109
- Harkov 192, 223, 254,
 Horvátország 29, 35, 148, 153, 155, 161, 163-171, 173
- India 103, 104
 Irtis 131

- Jajce 137
 Japán 193
 Jenyiszej 131
 Jugoszlávia 45, 55, 56, 58, 59, 61, 94, 95, 137–144, 146, 147, 153–156, 161–165, 167–169, 170, 172, 173
- Káma 121
 Karadordevó 164–166
 Kárpát-medence 12, 25–27, 35, 36, 45, 132, 180
 Kassa 45
 Kaszpi-tenger 131
 Katalónia 31
 Kaukázus 127, 128, 130, 131, 250, 258
 Kazany 234, 236
 Kelet-Európa 101, 103, 105, 107, 112, 124, 128, 132, 133, 231
 Kijev 35, 230, 248, 254
 Kína 75, 90, 92, 94, 95, 97, 98, 125
 Kolozsvár 45, 108
 Komárom 71
 Konstantinápoly 123, 177, 179
 Közép-Ázsia 236
 Közép-Európa 132
 Krakkó 207
 Kruševlje 155
 Kuba 72
 Kubány 128, 253
- Lengyelország 29, 93, 191, 193, 195–207
 Lettország 241
 Litvánia 234
 Livónia 234, 241
 Ljubljana 148
- Macedónia 124, 162
 Mádará 125
- Magdeburg 195
 Magyarország 9–13, 15, 19, 20, 22, 23, 25, 26, 28–42, 44–46, 55, 56, 65, 71, 79, 84, 86, 87, 90–93, 97, 105–108, 112, 153, 177, 178, 179, 199, 211, 212, 217
 Miskolc 109
 Monarchia → Osztrák-Magyar Monarchia
 Montenegro 162
 Moszkva 60, 66, 69, 71–74, 77, 78, 82, 84, 86, 87, 93, 94, 97, 172, 223, 224, 228, 234, 237, 238, 240
 Mozdor 62
 München 40, 149
- Nagykikinda 150
 Nagyszalonta 26
 Nagyszeben 108
 Nagyvárad 27, 45
 Németország 26, 39, 59, 123, 138–140, 147, 149, 153, 155, 194–196, 199, 218, 224
 Néva 232, 233
 Novgorod 230, 231
 NSZK [= Német Szövetségi Köztársaság] 137, 154
- Nyizsnij-Novgorod 237
 Nyugat-Európa 31, 32
 Nyugat-Németország → NSZK
- Olaszország 29, 65, 85, 90, 184, 243
 Orhont 131
 Oroszország 194, 196, 198, 200, 201, 235, 240–242, 244, 245, 248, 251, 252
 Oszmán Birodalom 39
 Osztrák-Magyar Monarchia 25, 37, 39, 41, 177, 178, 199

270 • NÉV- ÉS HELYMUTATÓ

- Pamír 131, 132
 Pannónia 179
 Párizs 60
 Pliszka 122, 125
 Poroszország 243
 Pozsony 10, 35, 45, 211, 220
 Prága 65, 66, 69, 71, 72, 75, 80, 83, 84, 90
 Preszláv 125

 Rapalló 204
 Ravenna 124
 Révkomárom 42
 Róma 71, 73, 74, 77, 80, 81
 Románia 14, 26, 56

 Sajkás-vidék 57, 58
 Salzburg 144
 Sekiç 155
 Siklós 106
 Spanyolország 65
 Svédország 234, 241

 Szabadka 45, 155
 Szatmárnémeti 27
 Szeged 9, 109
 Szeghegy → Sekiç
 Székelyudvarhely 47
 Szekics → Sekiç
 Szerbia 61, 140–142, 146, 147, 149, 150–152, 156, 161
 Szir-darja 132
 Szlovákia 42, 43, 180, 182–188, 212, 216–218, 220
 Szlovénia 136, 143, 148, 155, 161, 162

 Szmolenszk 240
 Szováta 42
 Szovjetunió 65, 68, 70, 72, 76, 78, 79, 82, 83, 88, 92, 97, 161, 170, 172, 201, 222, 223, 224, 226–233, 236, 237, 239, 241, 242, 244, 245, 248–251, 253–255, 257–259

 Táttra 36, 42
 Tien-san 131
 Tokió 193
 Törökország 39

 Újvidék 57, 58, 60, 148, 150, 155
 Ukrajna 240, 248, 249, 250, 252–258
 Urál 128, 131, 133
 USA → Amerikai Egyesült Államok

 Vajdaság 45, 55, 56, 61, 63, 137, 145, 146, 149, 150, 154, 155
 Varsó 205
 Verecke 36
 Versailles 10, 204
 Vietnam 71, 72, 91
 Vilnius 191, 192, 202
 Volga 121, 122, 124, 128, 131, 132, 236, 237, 250, 254, 255

 Wilno → Vilnius

 Zágráb 151, 154
 Zombor 155

 Zsablya 57, 62

A KÖTET SZERZŐI

Bezzegh Alpár PhD-hallgató, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék
Binder Mátyás doktorjelölt, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék
Bózsó Péter PhD-hallgató, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék
Dobrowiecki Péter PhD-hallgató, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék
Győrfi Lajos PhD-hallgató, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék
Ivan Dragov PhD-hallgató, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék
Lukács B. György doktorjelölt, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék
Mezei Bálint PhD-hallgató, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék
Pintérné Kazán Beáta PhD, Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra
Pölhe Dóra PhD-hallgató, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék
Slávka Otčenášová PhD, Pavol Jozef Šafárik Egyetem, Kassa
Szalai László PhD-hallgató, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék
Zahorán Csaba doktorjelölt, ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék

L'Harmattan France
7 rue de L'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL
Via Bava, 37
10124 Torino-Italia
T./F.: 011.817.13.88

Korrektúra: Baráth Katalin
Tördelés: Felde Csilla
Borítóterv: Nemes Péter

Nyomdai kivitelezés: Robinco Kft.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter